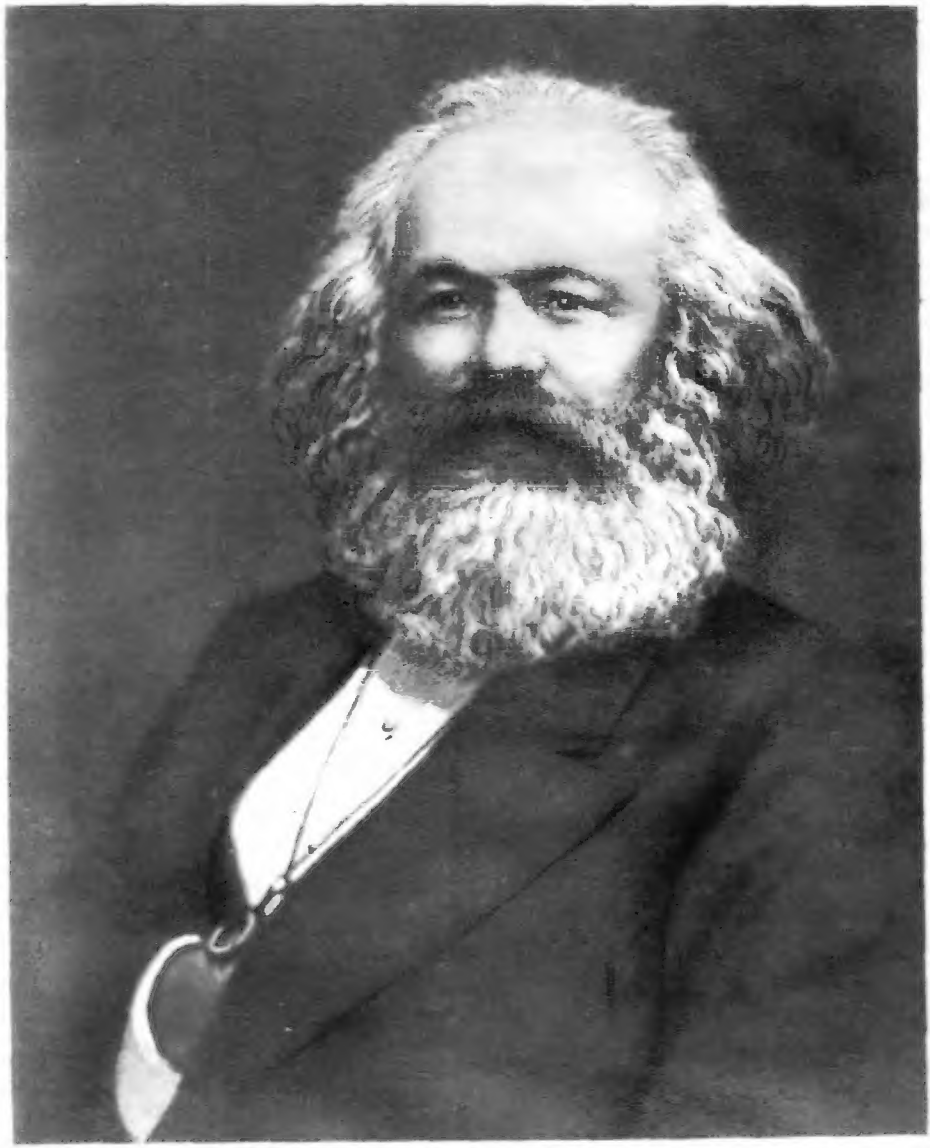

Karl Marx

SZIKRA

MARX KÁROLYRÓL

ENGELS, LAFARGUE,
LIEBKNECHT ÉS MÁSOK
EMLÉKEZÉSEI, CIKKEI, LEVELEI

25 képmelléklettel

SZIKRA

BUDAPEST 1950

ELŐSZÓ

E kötet első és egyszersmind fő része Engels Frigyesnek, Marx nagy barátjának, munkatársának és fegyvertársának Marx életéről és munkásságáról szóló cikkeit és tanulmányait, Marx halála alkalmából írt leveleit és Marx temetésén mondott beszédét tartalmazza. Ezek az írások Marxot, a forradalmárt, a proletariátus nagy harcosát és vezérét, Marx politikai működését és Marxot, a tudomány emberét, a proletariátus nagy tanítóját, Marxnak az emberi gondolkodás történetében forradalmi fordulatot jelentő tudományos felfedezéseit jellemzik.

Az engelsi írásokban foglalt életrajzi adatokat és Marx személyiségének jellemzését számos részlettel és vonással egészítik ki a kötet következő részeiben közölt írások: emlékezések Marx közeli munkatársainak és barátainak (Lafargue, Liebknecht, Lessner, Sorge) és Marx egyik leányának tollából; Bebel visszaemlékezése Marxnál 1880-ban tett politikai látogatásáról; Marx feleségének két levele; a magyar Frankel Leó levele Marxhoz Marx feleségének halála alkalmából.

Bár magától Marxtól származik, nem maradhatott ki a kötetből Marxnak „A politikai gazdaságtan bírálatához" c. művének előszava, amely a történelmi materializmus klasszikus kifejtésén kívül értékes önéletrajzi adatokat is tartalmaz.

Függelékként közöljük M. Glasser „A marxizmus-leninizmus klasszikusainak munkamódszeréről" c., forrástanulmányok alapján írt könyvéből a Marxról szóló fejezet fontosabb részeit.

Célszerűnek tartottuk a kötet különböző részeiben szétszórt életrajzi adatokat függelékül (221—240, old.) időrendben összeállítani és kiegészíteni olyan adatokkal, amelyek Marxnak a nemzetközi munkásmozgalomban betöltött irányító szerepére mutatnak rá.

Marx életének és munkásságának legjobb ismertetése és méltatása — Engels művein kívül — *Lenin* műveiben található. Leninnek Marxról és a marxizmusról írott cikkei magyar nyelven megjelentek a *Lenin*. Marx Károly és Engels Frigyes c. brosúrában (A marxizmus-leninizmus kis könyvtára 1. sz.). Egy terjedelmesebb gyűjtemény — *Lenin*. Marx, Engels, marxizmus — e cikkeken kívül tartalmazza Lenin egyéb műveinek Marx-szal és a marxizmussal foglalkozó számos részletét is.

A kötetet elláttuk *a)* a *források*, *b)* az idézett *újságok* és *folyóiratok* jegyzékével és *c) névmutatóval*.

A lapalji *jegyzetek*, ha a szerző nincs külön feltüntetve, a szerkesztőségtől származnak.

A kötet sajtó alá rendezésében résztvett *Devecseri* Emil és *Liszkai* Zoltán.

Szerk.

Felelős kiadó a Szikra Könyvkiadó vezérigazgatója

ENGELS

MARXRÓL ÉS A MARXIZMUSRÓL

BESZÉD MARX KÁROLY SÍRJÁNÁL

1883 március 17

Március 14-én, délután háromnegyed háromkor, korunk legnagyobb gondolkodója megszünt gondolkodni. Alig két percre magára hagyva, belépésünkkor székében nyugodt — de örök — álomba szenderülve találtuk.

Fel sem mérhető, mit vesztett ebben az emberben az európai és amerikai harcos proletariátus, mit vesztett benne a történettudomány. Nagyon is hamar érezhetővé lesz az űr, amelyet ennek az óriásnak a halála hátrahagyott.

Darwin a szerves természet fejlődési törvényét fedezte fel — Marx az emberi történelem fejlődési törvényét: azt az eddig ideológiai burjántól ellepett egyszerű tényt, hogy az embereknek előbb enniök, inniok, lakniok és ruházkodniok kell, mielőtt politikával, tudománnyal, művészettel, vallással stb. foglalkozhatnak; hogy tehát a közvetlen anyagi létfenntartási eszközök termelése, s ezzel egy nép vagy korszak mindenkori gazdasági fejlődési foka az az alap, amelyből az illető emberek állami berendezései, jogi felfogása, művészi, sőt vallási képzetei kifejlődtek, így tehát ebből az alapból kell ezeket magyarázni, nem pedig ahogy eddig történt, megfordítva.

De ez nem minden. Marx fedezte fel a mai tőkés termelési mód s az általa létrehívott polgári társadalom sajátos mozgási törvényét is. Az értéktöbblet felfedezése itt egyszerre világosságot teremtett, míg a polgári közgazdászok valamint a szocialista kritikusok minden előbbi vizsgálata a sötétben botorkált.

Két ilyen felfedezés elég volna egy életre. Szerencsés már

az is, akinek megadatott, hogy csak egy ilyen felfedezést tegyen. De Marx minden téren, melyet vizsgálata tárgyává tett — és nagyon sok ilyen tér van s egyiküket sem érintette csak felületesen — minden téren, még a matematika terén is, önálló felfedezéseket tett.

Ilyen volt Marx, a tudomány embere. De ez az egész embernek korántsem tette ki még a felét sem. A tudomány Marx számára a történelmet mozgató, forradalmi erő volt. Akármilyen nagy öröme telt is valamely elméleti tudomány új felfedezésében, amelynek gyakorlati alkalmazhatósága még talán meg sem volt állapítható — egész más örömet érzett, ha olyan felfedezésről volt szó, amely azonnal forradalmi hatással volt az iparra, általában a történelmi fejlődésre. Így élénk figyelemmel kísérte az elektromosság terén tett felfedezéseket s az utolsó időben még Marcel Deprez felfedezéseit is.

Mert Marx mindenekelőtt forradalmár volt. Igazi élethivatása az volt, hogy így vagy amúgy közreműködjék a tőkés társadalom s az általa alkotott állami berendezések megdöntésén, hogy közreműködjék a modern proletariátus felszabadításán, amelyet először *ő* ébresztett helyzete és szükségletei tudatára, annak a tudatára, hogy mik felszabadításának feltételei. A harc volt az eleme. S oly szenvedéllyel, kitartással, sikerrel küzdött, mint kevesen. Az első „Rheinische Zeitung" 1842, a párizsi „Vorwärts" 1844, a „Deutsche Brüsseler Zeitung" 1847, a „Neue Rheinische Zeitung" 1848—49, a „New York Tribune" 1852—1861 — ezenkívül harcos brosúrák tömege, munka a párizsi, brüsszeli és londoni szervezetekben, míg végül az egészet megkoronázta a nagy „Nemzetközi Munkásszövetség". S valóban, ez megint olyan eredmény volt, amelyre megalkotója büszke lehetett, még ha semmi egyebet sem tett volna.

S ezért volt Marx kora leggyűlöltebb s leginkább megrágalmazott embere. Önkényuralmi és köztársasági kormányok egyaránt kiutasították. A burzsoák, konzervatívok éppúgy, mint szélső demokraták versenyeztek abban, hogy gyalázkodó rágalmakat szórjanak rá. Mindezt semmibe sem vette, nem is hederített rá s csak akkor felelt, ha ezt a végső szükség kívánta. S amikor meghalt, a forradalmár munkás bajtársak millióinak tisztelete, szeretete, gyásza vette körül a szibériai bányáktól

Kaliforniáig egész Európában és Amerikában s bátran mondhatom: lehetett még sok ellenfele, de aligha volt **személyes** ellensége.

Neve, és műve is, élni fog századokon át!

MARX KÁROLY

1877 június

Marx Károly — az a férfiú, aki először alapozta meg tudományosan a szocializmust és ezzel korunk egész munkásmozgalmát — 1818-ban Trierben született. Először jogot tanult, Bonnban és Berlinben, de csakhamar kizárólag a történelem és a filozófia tanulmányozására vetette magát s 1842-ben éppen azon volt, hogy mint a filozófia magántanára képesíttesse magát, amikor a III. Frigyes Vilmos halála óta megindult politikai mozgalom más pályára sodorta. A rajnai liberális burzsoázia vezetői, a Camphausenek, Hansemannok stb. Marx közreműködésével megalapították Kölnben a „Rheinische Zeitung"-ot és 1842 őszén Marxot állították a lap élére, akinek a rajnai tartományi gyűlés tárgyalásairól írt bírálata rendkívül nagy feltűnést keltett. A „Rheinische Zeitung" természetesen cenzúra alatt jelent meg, de a cenzúra nem bírt vele.* A „Rheinische Zeitung"-nak majd mindig sikerült leközölnie azokat a cikkeket, amelyek fontosak voltak: a cenzornak először kisebb falatokat vetettek oda törlésre, míg vagy önként engedett, vagypedig azzal a fenyegetéssel kényszerítették engedékenységre, hogy akkor holnap nem jelenik meg a lap. Csak tíz ugyanolyan bátor ujság kellett volna, mint a „Rheinische Zeitung", ame-

* A „Rheinische Zeitung" első cenzora Dolleschall rendőrtanácsos volt, ugyanaz, aki egyszer törölte a „Kölnische Zeitung" közleményét, amely szerint *Philalethes* (János, későbbi szász király) lefordította Dante „Isteni színjáték"-át, megjegyezve, hogy „isteni dolgokból nem szabad játékot űzni". *(Engels jegyzete.)*

lyeknek kiadói hajlandók lettek volna néhányszáz tallérral többet szedési költségre áldozni és a cenzúra már 1843-ban lehetetlenné vált volna Németországban. De a német laptulajdonosok kicsinyes, félénk nyárspolgárok voltak s a „Rheinische Zeitung" egyedül vívta a harcot. Egyik cenzort a másik után emésztette fel, végül kettős cenzúra alá vetették: az első cenzúra után még egyszer és végérvényesen megcenzurázta a kormányfőnök.* Ez sem segített. 1843 elején a kormány kijelentette, hogy nem bír ezzel az ujsággal s egyszerűen betiltotta.

Marx, aki közben feleségül vette a későbbi reakciós miniszternek, von Westphalennek húgát, Párizsba költözött s ott kiadta A. Rugéval együtt a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-t, amelyben szocialista írásainak sorozatát a „Hegeli jogb lc elet bírálata" c. cikkével nyitotta meg. Ugyanitt írta Engels-szel közösen „A szent család. Bruno Bauer és társai ellen" c. munkáját, az akkori német filozófiai idealizmus egyik legutolsó formájának szatirikus bírálatát.

A politikai gazdaságtan és a nagy francia forradalom történetének tanulmányozása mellett Marxnak még mindíg maradt ideje arra, hogy alkalomadtán támadásokat intézzen a porosz kormány ellen; az azzal állt bosszút, hogy 1845 tavaszán a Guizot-kormánynál kieszközölte — állítólag Alexander von Humboldt közbenjárására — Marx kiutasítását Franciaországból. Marx átköltözött Brüsszelbe és ott 1847-ben közzétette francia nyelven „A filozófia nyomora" c. munkáját, Proudhon „A nyomor filozófiája" c. művének bírálatát és 1848-ban „Előadás a szabadkereskedelemről" c. tanulmányát. Egyidejűleg alkalmat talált arra, hogy Brüsszelben német munkásegyletet alapítson s ezzel a gyakorlati agitáció terére lépett. A gyakorlati agitáció még fontosabb lett számára akkor, amikor ő és politikai barátai 1847-ben beléptek a már néhány éve fennálló „Kommunisták Szövetsége" nevű titkos társaságba. Ennek egész szervezetét felforgatták; az eddigi többé-kevésbbé összeesküvőjellegű egyesület átalakult a kommunista propaganda egyszerű, csak szükségből titkos szervezetévé, a német szociáldemokrata

* A kormányfőnök — Regierungspräsident — a porosz központi hatalom képviselője volt a kerületben.

párt *első* szervezetévé. Ahol csak német munkásegyletek voltak, mindenütt ott volt a Szövetség; Anglia, Belgium, Franciaország és Svájc majd minden ilyen egyletében s Németország nagyon sok egyletében a vezető tagok a Szövetség tagjai voltak s a Szövetségnek igen jelentős része volt a kezdődő német munkásmozgalomban. Emellett Szövetségünk volt az első, mely az egész munkásmozgalom nemzetközi jellegét kidomborította és gyakorlatilag is kifejezésre juttatta, tagjai sorában voltak angolok, belgák, magyarok, lengyelek stb. s főleg Londonban nemzetközi munkásgyűléseket rendezett.

A Szövetség átalakulása két, 1847-ben tartott kongresszuson ment végbe. A második kongresszus elhatározta a párt alapelveinek megszövegezését és közzétételét egy Marx és Engels által megszerkesztendő kiáltványban. Így keletkezett a „Kommunista Párt kiáltványa", amely 1848-ban közvetlenül a februári forradalom előtt jelent meg először s amelyet azóta majdnem minden európai nyelvre lefordítottak.

A „Deutsche Brüsseler Zeitung", melyben Marx közreműködött s amelyben a hazai rendőri paradicsomot kíméletlenül pellengérre állították, megint arra bírta a porosz kormányt, hogy lépéseket tegyen Marx kiutasítása érdekében, de eredménytelenül. Amikor azonban a februári forradalom Brüsszelben is népmozgalmakra vezetett s úgy látszott, hogy Belgium is fordulat előtt áll, a belga kormány minden teketória nélkül elfogatta és kiutasította Marxot. Közben a francia ideiglenes kormány Flocon útján meghívta Marxot, hogy újra Párizsba költözzék. Marx e meghívásnak eleget is tett.

Párizsban Marx mindenekelőtt az ottani németek között lábrakapott szédelgés ellen lépett fel, mely a német munkásokat fegyveres légiókba akarta szervezni, hogy azok segítségével átvigyék a forradalmat és a köztársaságot Németországba. Egyfelől Németországnak magának kellett megcsinálnia a maga forradalmát, másfelől pedig az ideiglenes kormány Lamartine-jai eleve elárultak minden Franciaországban alakuló forradalmi légiót a megdöntendő kormánynak, amint az Belgiumban és Badenben is megtörtént.

A márciusi forradalom után Marx Kölnbe ment s ott megalapította a „Neue Rheinische Zeitung"-ot, amely 1848 június

1-től 1849 május 19-ig állt fenn — az egyetlen ujságot, mely az akkori demokratikus mozgalmon belül a proletariátus álláspontját képviselte, ami már abban is kifejezésre jutott, hogy az 1848 júniusi párizsi felkelőknek fenntartás nélkül pártját fogta. Emiatt a lap majdnem valamennyi részvényesét elvesztette. Hiába nevezte a „Kreuzzeitung" a „szemtelenség csimborasszójának"* azt, hogy a „Neue Rheinische Zeitung" mindent megtámad, ami szent, a királyon és a birodalmi kormányzón kezdve a csendőrig s teszi ezt egy porosz erődítményben, amelynek abban az időben 8000 főnyi helyőrsége volt; hiába uszított a liberális, hirtelen reakcióssá lett rajnai nyárspolgárság, hiába függesztette fel hosszabb időre a lapot 1848 őszén a kölni ostromállapot; hiába denunciálta a frankfurti birodalmi igazságügyminisztérium a kölni államügyésznek a lap egyik cikkét a másik után bírói eljárás megindítása céljából, a lapot, a parancsnokság szemeláttára, nyugodtan tovább szerkesztették és nyomtatták, a lap kelendősége és híre együtt növekedett a kormány és a burzsoázia ellen intézett támadások hevességével. Amikor 1848 novemberében a porosz államcsíny bekövetkezett, a „Neue Rheinische Zeitung" minden szám élén arra szólította fel a népet, hogy tagadja meg az adókat s hogy az erőszakra feleljen erőszakkal. Amikor 1849 tavaszán emiatt s még egy másik cikk miatt esküdtszék elé állították, mind a kétszer felmentették. Végül, amikor 1849 májusában a drezdai és a rajnatartományi felkeléseket leverték és a baden-pfalzi felkelés ellen szervezett porosz hadjárat jelentékeny csapatok összpontosításával és mozgósításával megindult, a kormány elég erősnek érezte magát arra, hogy a „Neue Rheinische Zeitung"-ot erőszakkal elnyomja. Az utolsó — vörös betűkkel nyomtatott — szám május 19-én jelent meg.

Marx megint Párizsba költözött, de alig néhány héttel az 1849 június 13-i tüntetés után a francia kormány az elé a választás elé állította, hogy vagy a Bretagneba teszi át lakóhelyét, vagy pedig elhagyja Franciaországot. Marx az utóbbit választotta s Londonba költözött, ahol azóta megszakítás nélkül lakott.

Azt a kísérletet, hogy a „Neue Rheinische Zeitung" szemle

* Csimborasszó — Dél-Amerika egyik legmagasabb hegycsúcsa.

formájában (Hamburgban) továbbra is megjelenjék (1850-ben), tekintettel a mind hevesebben fellépő reakcióra, bizonyos idő mulva fel kellett adni. Közvetlenül az 1851 decemberi franciaországi államcsíny után Marx közzétette „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája" c. művét (Boston 1852. — 2. kiad. Hamburg 1869, rövid idővel a háború előtt). 1853-ban Marx megírta „Leleplezések a kölni kommunista perről" c. munkáját (megjelent először Baselben, később Bostonban, újabban pedig Lipcsében).

Miután a Kommunisták Szövetségének tagjait Kölnben elítélték, Marx visszavonult a politikai agitációtól s tíz esztendeig egyrészt arra fordította idejét, hogy áttanulmányozza azokat a gazdag kincseket, melyeket a British Museum könyvtára a politikai gazdaságtan területén nyujtott, másfelől arra, hogy közreműködjék a „New York Tribune" c. lapban, amely az amerikai polgárháború kitöréséig nemcsak a Marx aláírásával ellátott tudósításokat közölte, hanem számos vezércikket is európai és ázsiai viszonyokról. Az angol hivatalos okmányok tüzetes tanulmányozásán alapuló támadások, melyeket Marx lord Palmerston ellen intézett, röpirat formájában is megjelentek Londonban.

Sok évig tartó gazdasági tanulmányainak első gyümölcseként 1859-ben megjelent „A politikai gazdaságtan bírálatához. Első füzet" (Berlin. Duncker) c. munkája. Ez a füzet tartalmazza a marxi értékelmélet első összefüggő tárgyalását a pénzelmélettel együtt. Az olasz háború idején a Londonban megjelenő német ujságban — „Das Volk" — Marx harcot folytatott az akkor szabadelvű színben s az elnyomott nemzetek szabadítójaként fellépő bonapartizmus, valamint az akkori porosz politika ellen, amely a semlegesség leple alatt a zavarosban akart halászni. Ez alkalommal Karl Vogt urat is meg kellett támadnia, aki akkoriban Napoleon herceg (Plon-Plon) megbízásából és Louis Napoleon zsoldjában Németország semlegességéért, sőt rokonszenvéért agitált. Vogt a legaljasabb, tudatosan hazug rágalmakkal halmozta el Marxot, aki erre „Vogt úr" (London 1860.) c. írásával felelt, amelyben leleplezte Vogtot és a császári áldemokrata banda többi urait s Vogtra külső és belső okok alapján rábizonyította, hogy a decemberi császárság megvesztegette.

Pontosan tíz év mulva megkerültek a bizonyítékok is: a bonapartista bérencek listájában, melyet 1870-ben találtak meg a Tuileriákban és amelyet a szeptemberi kormány közzétett, a V betű alatt a következő volt olvasható: „Vogt — 1859 augusztusában kézhez kapott... 40 000 frankot."

Végre 1867-ben Hamburgban megjelent „A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. Első kötet" — Marx főműve, amely közgazdasági-szocialista nézeteinek alapjait és a fennálló társadalomra, a tőkés termelési módra és ennek következményeire vonatkozó bírálatának fő vonásait fejti ki. E korszakalkotó mű második kiadása 1872-ben jelent meg; a második kötet kidolgozásával a szerző most van elfoglalva.

Közben Európa különböző országaiban a munkásmozgalom ismét annyira megerősödött, hogy Marx egy régi kívánsága megvalósítására gondolhatott: Európa és Amerika leghaladottabb államait felölelő munkásszövetség alapítására, amely a szocialista mozgalom nemzetközi jellegét mind a munkások, mind a burzsoák és a kormányok szemében úgyszólván megtestesítse — a proletariátus bátorítására és erősítésére, a proletariátus ellenségeinek rémületére. Az Oroszország által újra leigázott Lengyelország érdekében 1864 szeptember 28-án a londoni St. Martin's Hallban rendezett nyilvános gyűlés alkalmat adott arra, hogy az ügyet előterjessze. Az előterjesztést lelkesedéssel fogadták. Megalakult a *Nemzetközi Munkásszövetség;* a gyűlésen ideiglenes Főtanácsot választottak London székhellyel s ennek, valamint egészen a hágai kongresszusig minden következő Főtanácsnak a lelke Marx volt. Ő szerkesztett majdnem minden írást, melyet az Internacionále Főtanácsa közzétett, az 1864-ben kibocsátott Alapító Üzenettől kezdve, egészen a franciaországi polgárháborúról szóló Üzenetig 1871-ben. Ha Marxnak az Internacionálében kifejtett tevékenységét akarnám vázolni, akkor a Szövetség történetét magát kellene megírnom, amely egyébként még ott él az európai munkások emlékezetében.

A Párizsi Kommün bukása lehetetlen helyzetbe hozta az Internacionálét. Olyan pillanatban került az európai történelem előterébe, amikor a sikeres gyakorlati cselekvés minden lehetősége mindenhol bezárult előtte. Azok az események, amelyek hetedik nagyhatalommá emelték, ugyanakkor lehetetlenné tet-

ték, hogy haderőit mozgósítsa és harcba vesse, ha nem akarta a biztos vereséget s a munkásmozgalomnak évtizedekre szóló visszavetését előidézni. Ehhez járult, hogy a legkülönbözőbb oldalról olyan elemek nyomultak előre, amelyek a Szövetség hirtelen megnövekedett hírnevét a személyi hiúság vagy a személyi becsvágy céljaira akarták felhasználni, nem értve meg az Internacionále valódi helyzetét, vagy nem törődve azzal. Hősi elhatározásra volt szükség s megint Marx volt az, aki erre rászánta magát és a hágai kongresszuson keresztül is vitte. Az Internacionále ünnepélyes határozattal minden felelősséget elhárított magától a bakunisták üzelmeiért, akik az említett, minden megértés híján levő, tisztátalan elemek középpontja voltak; azután, tekintve hogy lehetetlenné vált, hogy az Internacionále, az általános reakcióval szemben, eleget tehessen az irányában támasztott, fokozott követelményeknek és egész tevékenységét folytathassa másként, mint egész sor oly áldozat árán, melyeken a munkásmozgalom elvérzett volna — tekintettel erre a helyzetre, az Internacionále egyelőre visszavonult a színtérről és a Főtanácsot Amerikába helyezte át. A következmények megmutatták, mennyire helyes volt ez az — akkor és azóta gyakran kifogásolt — határozat. Egyfelől meghiúsítottak minden olyan kísérletet, mely arra irányult, hogy az Internacionále nevében hiábavaló puccsokat csináljanak, másfelől pedig a különböző országok szocialista munkáspártjai közötti továbbra is folytatódó bensőséges érintkezés azt bizonyította, hogy valamennyi ország proletariátusa érdekközösségének és összetartásának tudata, amelyet az Internacionále élesztett fel, érvényesülni tud egy formális nemzetközi szövetség pillanatnyilag béklyóvá vált köteléke nélkül is.

A hágai kongresszus után Marxnak végre-valahára megint nyugalma és ideje akadt arra, hogy folytassa elméleti munkáit és remélhetőleg nem túlságosan hosszú idő mulva nyomdába adhatja a „Tőke" második kötetét.

A sok fontos felfedezés közül, melyekkel Marx nevét a tudomány történetében megörökítette, itt csak kettőt emelhetünk ki.

Az elsővel Marx a világtörténelem egész eddigi felfogását felborította. A történelem egész eddigi szemlélete azon a felfogáson alapult, hogy minden történelmi változás végső oka az

Marx szülővárosa, Trier, a XIX. század első negyedében

Marx szülőháza Trierben

emberek változó eszméiben keresendő és hogy minden történelmi változás közül a politikai változások a legfontosabbak, ezek uralkodnak az egész történelemben. De azt a kérdést, hogy honnan erednek az emberek eszméi s melyek a politikai változások hajtóokai, nem vetették fel. Csak a francia és részben az angol történetírók újabb iskolájában tört magának utat az a belátás, hogy az európai történelem hajtóereje, legalábbis a középkor óta, a fejlődő polgárság harca a hűbéri nemességgel a társadalmi és politikai uralomért. Marx kimutatta, hogy az egész eddigi történelem osztályharcok története, hogy mindezekben a változatos és bonyolult politikai harcokban csak társadalmi osztályok társadalmi és politikai uralmáról van szó, arról, hogy régebbi osztályok meg akarják tartani uralmukat, új, feltörekvő osztályok ellenben meg akarják hódítani a hatalmat. De hogyan keletkeznek ezek az osztályok és hogyan maradnak fenn? Azoknak a mindenkori anyagi, durván-érzéki feltételeknek alapján, melyek között a társadalom az adott korban létfenntartását termeli és kicseréli. A középkor hűbéri uralma kis parasztközségek önellátó, majdnem valamennyi szükségletét maga megtermelő, cserét alig ismerő gazdaságán nyugodott, mely községeknek a harcos nemesség védelmet nyujtott kifelé s amelyeket nemzeti vagy legalábbis politikai egységbe foglalt ; amikor megjelentek a városok s ezekkel külön kézművesipar, majd először belföldi, később nemzetközi kereskedelmi forgalom keletkezett, kifejlődött a városi polgárság, amely a nemességgel vívott harcban még a középkorban kicsikarta, hogy szintén kiváltságos osztályként illesszék a hűbéri rendszerbe. De az Európán kívül fekvő földrészek felfedezésével, a XV. század közepe óta, ez a polgárság sokkal kiterjedtebb kereskedelmi területhez jutott, ami iparának fejlesztésére sarkalta. A kézművességet a legfontosabb iparágakból kiszorította az immár gyárszerű manufaktúra, ezt megint a nagyipar, melyet a mult század felfedezései, különösen pedig a gőzgép felfedezése tett lehetővé ; ez megint visszahatott a kereskedelemre, amennyiben elmaradt országokban a régi kézi munkát kiszorította, a fejlettebb országokban pedig a jelenlegi új közlekedési eszközöket, gőzgépeket, vasutakat, villamos távírókat hozta létre. Így a polgárság mindinkább a maga kezében egyesítette a társadalmi vagyont és a társadalmi hatalmat, míg a nemesség

és a nemességre támaszkodó királyság kezében levő politikai hatalomból még sokáig ki volt zárva. De bizonyos fokon — Franciaországban a nagy forradalom óta — ezt is meghódította s most a maga részéről uralkodó osztállyá lett a proletariátussal s a kisparasztsággal szemben. Ennek a szempontnak az alapján a legegyszerűbben megmagyarázható minden történelmi jelenség — ha kielégítő ismereteink vannak a társadalom mindenkori gazdasági helyzetéről, amely ismeretek szaktörténetíróinknál persze tökéletesen hiányoznak — s éppoly egyszerűen magyarázhatók meg minden történelmi korszak képzetei és eszméi az illető korszak gazdasági életfeltételeiből s az ezek által meghatározott társadalmi és politikai viszonyokból. Most először helyezték a történelmet igazi alapjára ; az a kézzelfogható, de eddig teljesen szem elől tévesztett tény, hogy az embereknek mindenekelőtt enniök, inniok, lakniok és ruházkodniok, tehát *dolgozniok* kell, mielőtt a hatalomért harcolhatnak, politikával, vallással, filozófiával stb. foglalkozhatnak — ez a kézzelfogható tény végre történelmi igazához jutott.

A szocialista szemléletre nézve azonban a történelemnek ez az új felfogása a legnagyobb jelentőséggel volt. Bebizonyította, hogy minden eddigi történelmet osztályellentétek és osztályharcok mozgattak, hogy mindíg voltak uralkodó és elnyomott, kizsákmányoló és kizsákmányolt osztályok és hogy az emberek nagy többsége mindíg kemény munkára és csekély élvezetre volt ítélve. Vajjon miért? Egyszerűen azért, mert az emberiség minden megelőző fejlődési fokán a termelés még oly kevéssé volt fejlett, hogy a történelmi fejlődés csak ebben az ellentétes formában mehetett végbe, a történelmi haladás nagyjában és egészében kis, kiváltságos kisebbség tevékenységének volt fenntartva, míg a nagy tömeg arra volt kárhoztatva, hogy munkával megtermelje szűkös létfenntartását a maga számára s ezenkívül a kiváltságosaknak egyre bőségesebbé váló létfenntartását. De ugyanaz a történelmi vizsgálat, amely eképpen az eddigi, egyébként csak az emberek gonoszságával magyarázható osztályuralomnak természetes és értelmes magyarázatát adja, egyben arra a belátásra vezet, hogy a jelenkor óriási módon fokozott termelőerői következtében még az utolsó ürügye is eltünt annak, hogy az embereket — legalább a leghaladottabb országokban —

uralkodókra és elnyomottakra, kizsákmányolókra és kizsákmányoltakra osszák; hogy az uralkodó nagypolgárság betöltötte történelmi hivatását, hogy a társadalom vezetésére nem alkalmas többé, sőt a termelés fejlődésének akadályává lett, amint ezt a kereskedelmi válságok, különösen a legutóbbi nagy összeomlás s az ipar nyomasztó helyzete minden országban bizonyítják; hogy a történelmi vezetés a proletariátusra ment át, arra az osztályra, amely egész társadalmi helyzeténél fogva csak úgy szabadíthatja fel magát, hogy egyáltalán minden osztályuralmat, minden szolgaságot és minden kizsákmányolást megszüntet. A burzsoázia kezéből kicsúszott társadalmi termelőerők csak arra várnak, hogy a szövetkezett proletariátus birtokába vegye őket, hogy oly állapotot teremtsenek, amely a társadalom minden tagjának lehetővé teszi a részvételt a társadalmi javaknak nemcsak termelésében, hanem elosztásában és igazgatásában is és az egész termelés tervszerű vezetésével annyira növeli a társadalmi termelőerőket és azok hozadékát, hogy minden észszerű szükséglet kielégítése egyre növekvő mértékben lesz mindenki számára biztosítható.

Marx másik fontos felfedezése az, hogy végre felderítette, milyen viszony van a tőke és a munka között, más szóval, hogy kimutatta, hogyan zsákmányolja ki a mai társadalomban, a fennálló tőkés termelési módban a munkást a tőkés. Amióta a politikai gazdaságtan felállította azt a tételt, hogy a munka minden gazdagság és minden érték forrása, azóta elkerülhetetlenné vált a kérdés: hogyan egyeztethető ezzel össze az, hogy a bérmunkás nem kapja meg a munkájával termelt egész értékösszeget, hanem annak egy részét le kell adnia a tőkésnek? Mind a polgári közgazdászok, mind a szocialisták azon fáradoztak, hogy erre a kérdésre tudományosan kielégítő feleletet adjanak, de sikertelenül, míg végre Marx megoldotta a kérdést. Ez a megoldás a következő. A mai tőkés termelési módnak két társadalmi osztály léte az előfeltétele: egyrészt a tőkésosztályé, amelynek tulajdonában vannak a termelési és létfenntartási eszközök, másrészt a proletároké, akik ebből a tulajdonból ki vannak rekesztve, akiknek csak egyetlen árujuk van, amit eladhatnak: munkaerejük; akik tehát kénytelenek ezt a munkaerejüket eladni, hogy létfenntartási eszközökhöz juthassanak.

De valamely áru értékét a termelésében, tehát az újratermelésében is megtestesülő, társadalmilag szükséges munkamennyiség határozza meg; egy átlagember napi, havi, évi munkaerejének értékét tehát az a munkamennyiség határozza meg, amely a létfenntartási eszközöknek abban a mennyiségében testesül meg, amely e munkaerő fenntartására egy napig, egy hónapig, egy évig szükséges. Tegyük fel, hogy egy munkás napi létfenntartási cikkeinek termelése hat munkaórát igényel, vagy ami ugyanaz, hogy a bennük foglalt munka hat órai munkamennyiséget képvisel. Akkor a munkaerő napi értéke oly pénzösszegben fog kifejeződni, amelyben szintén hat munkaóra testesül meg. Tegyük fel továbbá, hogy a tőkés, aki munkásunkat foglalkoztatja, megfizeti neki ezért ezt az összeget, tehát munkaereje teljes értékét. Ha mármost a munkás napi hat órát dolgozik a tőkésnek, akkor megtérítette annak teljes kiadását — hat órai munkát hat órai munkáért. Ebben az esetben persze a tőkés mit sem nyerne s ezért ez egészen másképpen fogja is fel a dolgot. Én, mondja, ennek a munkásnak a munkaerejét nem hat órára, hanem egész napra vettem meg. Ennek folytán a munkást a körülményekhez képest 8, 10, 12, 14 és még több órán át dolgoztatja, úgyhogy a hetedik, nyolcadik és következő órák terméke meg nem fizetett munka terméke s mindenekelőtt a tőkés zsebébe vándorol. Így a munkás a tőkés szolgálatában nemcsak munkaereje értékét termeli meg újra, amelyet megfizetnek, de ezenfelül még *értéktöbbletet* is termel, amelyet mindenekelőtt a tőkés tulajdonít el s amely a további folyamatban, meghatározott gazdasági törvények szerint, eloszlik az egész tőkésosztályra s ez az az alap, amelyből földjáradék, haszon, tőkefelhalmozás, szóval minden gazdagság származik, melyet a nemdolgozó osztályok felemésztenek vagy felhalmoznak. Ezzel azonban igazolást nyert, hogy a mai tőkések gazdagságukat éppen úgy idegen, meg nem fizetett munka eltulajdonításával szerzik, mint a rabszolgatartók vagy a robotmunkát kizsákmányoló hűbérurak s hogy a kizsákmányolásnak mindezeket a formáit csak az a más és más mód különbözteti meg, amelyben a meg nem fizetett munkát eltulajdonítják. Ezzel azonban végleg kirántották a talajt a birtokos osztályoknak valamennyi képmutató szólama alól, amelyekkel azt hangoztatták, hogy a mai társadalmi rend-

ben jog és igazságosság, a jogok és kötelességek egyenlősége s az érdekek általános összhangja uralkodik. A mai polgári társadalomról kiderült, hogy ez éppúgy, mint elődei, nagyszabású szervezet a nép óriási többségének kizsákmányolására egy kicsiny s mind kisebbé zsugorodó kisebbség által.

Ezen a két fontos tényen alapszik a modern tudományos szocializmus. A „Tőke" második kötetében Marx továbbfejleszti ezeket a tőkés társadalmi rendre vonatkozó tudományos felfedezéseket s más nem kevésbbé fontos tudományos felfedezéseket is s ezáltal a politikai gazdaságtannak az első kötetben még nem érintett oldalait is gyökeresen felforgatja. Vajha mielőbb nyomdába adhatná.

MARX KÁROLY ÉLETE

1892

Született Trierben 1818 május 5-én. Apja Heinrich Marx ügyvéd, később igazságügyi tanácsos volt, aki — mint fia keresztleveléből kitűnik — 1824-ben családjával együtt a zsidóságról a protestáns vallásra tért át. Marx Károly a trieri gimnázium elvégzése után 1835-től Bonnban, majd Berlinben először jogtudományt, később filozófiát tanult és 1841-ben Jénában* az epikuroszi filozófiáról írt disszertációja alapján a filozófia doktorává avatták. Ugyanebben az évben átköltözött Bonnba, hogy ott megszerezze a magántanári képesítést, de azok az akadályok, amelyeket a kormány az ugyanott a teológia magántanáraként működő barátja, *Bruno Bauer* elé gördített, csakhamar megértették vele, hogy nincs helye egy porosz főiskolán. — Ugyanebben az időben a rajnai radikális burzsoázia ifjúhegeliánus gondolkodású fiatalabb elemei, *Camphausen* és *Hansemann* liberális vezérekkel egyetértésben, elhatározták, hogy nagy ellenzéki lapot alapítanak Kölnben. Marxot és Bauert, mint tehetséges főmunkatársakat ugyancsak bevonták a tanácskozásba. Az akkoriban szükséges engedélyről csendben, kerülő úton gondoskodtak, s 1842 január el ején a „Rheinische Zeitung" megjelent. Marx Bonnból nagyobb cikkeket írt az új lapba, ezek közül a legfontosabbak a következők: kritika a rajnai tartománygyűlés tárgyalásairól, egy cikksorozat a moselvidéki szőlőtermelő parasztok helyzetéről

* Engelsnél: „Berlinben".

s egy másik a falopásról s az arra vonatkozó törvényhozásról. 1842 októberében Marx átvette a lap vezetését s átköltözött Kölnbe. Ettől kezdve az ujság élesen ellenzéki jelleget öltött. Vezetése azonban oly ügyes volt, hogy az ujságra nehezedő először kettős, majd háromszori cenzúra (először a rendes cenzor, azután a tartományi kormányfőnök, végül egy Berlinből erre a célra odaküldött Saint-Paul nevű úr) ellenére a kormány sehogyan sem tudta megzabolázni ezt a fajta sajtót, s ezért elhatározta, hogy a lap további megjelenését 1843 január 1-től betiltja. Marxnak ezen a napon történt visszalépése a szerkesztéstől háromhónapos kíméleti időt szerzett, akkor azonban mégis bekövetkezett a lap végleges betiltása.

Marx ezután elhatározta, hogy Párizsba megy. A „Deutsche Jahrbücher" körülbelül ugyanakkor bekövetkezett betiltása után *Arnold Ruge* is oda készült. Marx azonban előbb Kreuznachban feleségül vette Jenny von Westphalent, gyermekkori barátnőjét, akivel . már egyetemi évei kezdetén eljegyezte magát. Az ifjú pár 1843 őszén Párizsba utazott, ahol Marx és Ruge kiadták a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-t, egy folyóiratot, amelynek azonban csak az első füzete jelent meg — folytatását részben az hiúsította meg, hogy Németországban való titkos terjesztése túlságosan nagy nehézségekbe ütközött, részben pedig az, hogy igen hamar elvi különbségek merültek fel a két szerkesztő között. *Ruge* megmaradt a hegeli filozófia s a politikai radikalizmus vizein, Marx viszont rávetette magát a politikai gazdaságtan, a francia szocialisták s Franciaország történelmének tanulmányozására. Az eredmény az volt, hogy szocialistává lett. 1844 szeptemberében néhány napra Párizsba érkezett Marxhoz Engels Frigyes. Mióta együtt dolgoztak a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben, leveleztek egymással s ekkor kezdődik együttműködésük, amelynek csak Marx halála vetett véget. Ennek az együttműködésnek első gyümölcse egy vitairat volt *Bruno Bauer* ellen, akivel a hegeli iskola felbomlási folyamata során ugyancsak elvi nézeteltérésük támadt („A szent család. B. Bauer és Társai ellen." Frankfurt am Main 1845).

Marx közreműködött a „Vorwärts" néven Párizsban megjelenő kis német hetilap szerkesztésében. Ez a lap maró gúnnyal

árasztotta el az akkori nyomorúságos német abszolutizmust és látszatalkotmányosságot. Marxnak ez a tevékenysége indította a porosz kormányt arra, hogy a Guizot-kormánytól Marx kiutasítását követelje Franciaországból. A követelést teljesítették; Marx 1845 elején átköltözött Brüsszelbe, ahová csakhamar Engels is követte. Itt adta ki Marx „A filozófia nyomora. Válasz Proudhon úr «A nyomor filozófiája» c. művére" (Brüsszel és Párizs 1847), továbbá „Beszéd a szabadkereskedelemről" (Brüsszel 1848) c. műveit. Ezenkívül olykor cikkeket írt a „Deutsche Brüsseler Zeitung"-ba. 1848 januárjában a Kommunisták Szövetsége Központi Vezetősége megbízásából Engels-szel együtt kidolgozta „A Kommunista Párt kiáltványá"-t. A Szövetség titkos propagandatársaság volt, amelybe Marx és Engels 1847 tavaszán beléptek. A Kiáltvány azóta számtalan jogosított és nem jogosított német kiadásban jelent meg s csaknem valamennyi európai nyelvre lefordították.

Amikor az 1848-as februári forradalom kitört s Brüsszelben is népmozgalmakat idézett elő, Marxot letartóztatták s kiutasították Belgiumból. Időközben a francia köztársaság ideiglenes kormánya meghívta, hogy jöjjön ismét Párizsba, s így visszatért oda.

Párizsban barátaival együtt mindenekelőtt fellépett a légiósdi ellen, amely az új kormány többsége számára kényelmes eszköz volt, hogy a „terhükre eső" idegen munkásoktól megszabaduljanak. Világos volt, hogy a nagy nyilvánosság közepette szervezett belga, német stb. légiók csak azért léphetik át a határt, hogy jól előkészített csapdába essenek, aminthogy valóban ez is történt. Marx és a Kommunisták Szövetsége többi vezetői négyszáz munkanélküli németnek megszerezték ugyanazokat az úti kedvezményeket, amelyeket a légionáriusok kaptak, úgyhogy ezek szintén hazatérhettek Németországba.

Áprilisban Marx Kölnbe utazott s június elsején megjelent a *„Neue Rheinische Zeitung"*, melynek Marx volt a főszerkesztője. A lapot a következő év május 19-én nyomták ki utoljára; a szerkesztőket vagy bírósági úton elfogatással, vagy mint nemporoszokat kiutasítással fenyegették. Ez utóbbi sors érte Marxot, aki brüsszeli tartózkodása idején kilépett a porosz állam kötelékéből. Az ujság fennállása alatt kétszer kellett az

esküdtek előtt megjelennie, 1849 február 7-én sajtóvétség, 8-án pedig a kormány elleni fegyveres felkelésre való felhívás (ez az adómegtagadás idején, 1848 novemberében történt) vádjával. Mindkét alkalommal felmentették.

A lap betiltása után Marx ismét Párizsba ment, a június 13-i tüntetés után azonban az elé a választás elé állították, hogy vagy beleegyezik, hogy a Bretagne-ba internálják, vagy ismét elhagyja Franciaországot. Természetesen az utóbbit választotta s Londonba ment, itt ütötte fel végleg lakhelyét.

Londonban adta ki a „Neue Rheinische Zeitung, Politisch-ökonomische Revue" Hamburg 1850. c. folyóiratot, melynek 6 füzete jelent meg. Fő munkája benne: „1848—1849", e két év eseményei — különösen a franciaországi események — okainak és belső összefüggésének kifejtése, továbbá (Engelsszel együtt) ismertetések és politikai szemlék. Az előbbi művet csakhamar követte folytatásként „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája" New York 1852, új kiadása Hamburg 1869 és 1885. A kölni nagy kommunista per újabb brosúra megírását tette szükségessé: „Leleplezések a kölni kommunista perről", Boston 1853, legújabb kiadása Zürich 1885. 1852-től Marx londoni tudósítója s éveken át bizonyos mértékig európai szerkesztője volt a „New York Tribune"-nek. Cikkei részben névaláírásával, részben mint vezércikkek jelentek meg. Nem szokványos tudósítások ezek, hanem az egyes európai államok politikai és gazdasági helyzetének alapos tanulmányokon nyugvó, gyakran egész cikksorozatokat felölelő fejtegetései. Közülük a katonai cikkek — a krími háborúról, az indiai felkelésről stb. — Engelstől származnak. Marx néhány, lord Palmerstonról írott cikkét Londonban mint brosúrát külön kinyomtatták. Ez a közreműködése a „Tribune" hasábjain egészen az amerikai polgárháborúig tartott.

1859-ben Marx egyrészt — az olaszországi háborúval kapcsolatban — vitába bonyolódott Karl Vogttal, amelynek lezárása Marx „Vogt úr" c. könyve (London 1860). Másrészt azonban ez az év meghozta a British Museumban évek óta folytatott közgazdasági tanulmányai első gyümölcsét a „Politikai gazdaságtan bírálatához" első füzete alakjában (Berlin 1859). De alig jelent meg ez az első füzet, amikor Marx észrevette, hogy

a következő füzetek alapgondolatainak részletes kidolgozásával még nincs egészen tisztában; a még meglevő kézirat a legjobb bizonyítéka ennek. Nyomban ismét előlről kezdte tehát s így jelent meg, a folytatás helyett, de csak 1867-ben: „A tőke. Első könyv: A tőke termelési folyamata. Hamburg 1867."

Miközben a „Tőke" teljes három kötetét kidolgozta — a másodikat és harmadikat legalább első fogalmazásban — Marxnak végre ismét alkalma nyílt arra is, hogy gyakorlatilag dolgozzék a munkásmozgalomban. 1864-ben megalapították a Nemzetközi Munkásszövetséget. Sokan, különösen franciák, maguknak tulajdonítják a Szövetség alapításának érdemét. Magától értetődik, hogy ilyen társaságot nem alapíthat egyetlen ember. Annyi azonban bizonyos, hogy valamennyi résztvevő közül csak egy volt tisztában azzal, aminek történnie kellett s hogy minek a megalapítására volt szükség — az a férfi, aki már 1848-ban kiadta a jelszót: Világ proletárjai egyesüljetek!

Az Internacionále alapításakor Giuseppe Mazzini is megkísérelte, hogy a résztvevőket a „Dio e popolo"* misztikus összeesküvő demokráciája javára megnyerje és felhasználja. De a nevében tervként előterjesztett szervezeti szabályzatot és alapító üzenetet elvetették s a Marx által fogalmazottat fogadták el. Ettől kezdve az Internacionále vezetése szilárdan Marx kezében volt. Ő írta a Főtanács valamennyi Üzenetét, nevezetesen a Párizsi Kommün bukásakor megjelent s a legtöbb európai nyelvre lefordított „Polgárháború Franciaországban" címűt is.

Nem feladatom itt, hogy az Internacionále történetét elbeszéljem. Elegendő annyi, hogy Marxnak sikerült olyan szervezeti szabályzatot és elvi indokolást készítenie, amelynek alapján egyetértésben együttműködhettek francia proudhonisták, német kommunisták s az új angol szakszervezeti mozgalom tagjai, s a szövetség összhangját mi sem zavarta, míg fel nem bukkantak azok az emberek, akik azóta is minden munkásmozgalom megzavarását megkísérelték, Bakunin anarchistái. Magától értetődik, hogy a Szövetség hatalma egyedül abban az addig példátlan tényben rejlett, hogy kísérlet volt az európai

* Isten és a nép.

és amerikai proletariátus egyesítésére; az erkölcsieken kívül más eszközökkel a Főtanács nem rendelkezett, még anyagi eszközökkel sem — az Internacionále sokat emlegetett „milliói" helyett többnyire csak adósságai voltak. Bizonyos, hogy soha ilyen kevés pénzzel ilyen sokat nem végeztek.

A Kommün után az Internacionále lehetetlenné vált Európában. A harc továbbfolytatása a kormányok s a valamennyi országban egyaránt felingerelt burzsoázia ellen az eddigi formában óriási áldozatokba került volna. Ehhez járult még a harc a Szövetségben magában az anarchisták s a hozzájuk hajló proudhonista elemek ellen. Le jeu ne valait pas la chandelle.* Ezért, miután a hágai kongresszuson formális győzelmet arattak az anarchistákon, Marx azt javasolta, helyezzék át a Főtanácsot New Yorkba. Ezzel biztosították a Szövetség fennmaradását arra az esetre, ha a megváltozott körülmények szükségessé teszik munkájának újramegindítását Európában. De mire ezek a körülmények beköszöntöttek, a régi forma elavult; a mozgalom messze túlhaladta a régi Internacionálét.

Ettől kezdve Marx távoltartotta magát a nyilvános agitációtól, de azért továbbra is éppoly tevékenyen résztvett az európai és amerikai munkásmozgalomban. Levelezett a különböző országok csaknem valamennyi munkásvezérével, akik fontosabb alkalmakkor, hacsak tehették, személyesen kérték tanácsát; Marx egyre inkább a harcoló proletariátus sokszor felkeresett s mindig készséges tanácsadója lett. Emellett azonban most ismét foglalkozhatott kutatásaival, melyek területét időközben nagyon kiszélesítette. Olyan embernél, aki minden tárgyat történelmi kialakulásában s előfeltételeiben vizsgált, minden egyes kérdésből magától értetődően újabb kérdések egész sorai származtak. Őstörténetet, agronómiát, az orosz és amerikai földbirtokviszonyokat, geológiát és sok minden mást tanulmányozott át, hogy a „Tőke" III. könyvének a földjáradékról szóló szakaszát eddig soha meg nem kísérelt teljességben dolgozza ki. Könnyűszerrel olvasta az összes germán és román nyelveket s ezeken kívül ószlávul, oroszul és szerbül is megtanult olvasni. De elhatalmasodó betegsége sajnos megakadá-

* Nem érte meg a fáradságot.

lyozta az így összegyüjtött anyag felhasználásában. 1881 december másodikán meghalt felesége, 1883 január 11-én legidősebb leánya és ugyanazon év március 14-én Marx csendesen elszunynyadt karosszékében.

A legtöbb nyomtatásban megjelent Marx-életrajz tévedésektől hemzseg. Csak a Bracke-féle Népkalendáriumban — Braunschweig 1878. — megjelent (Engels által írt*) életrajz hiteles.

* Ebben a kötetben 10—21. old.

A „KOMMUNISTÁK SZÖVETSÉGE" TÖRTÉNETÉHEZ

c. műből

1885 október 8

A kölni kommunisták elítélésével* 1852-ben legördül a függöny az önálló német munkásmozgalom első korszaka után. Ez a korszak ma jóformán feledésbe merült. Pedig 1836-tól 1852-ig tartott és hála a külföldön élő német munkások nagy számának, szinte minden kultúrországba eljutott ez a mozgalom. De ez nem minden. A mai nemzetközi munkásmozgalom valójában közvetlen folytatása az akkori németnek: ez volt egyáltalán az *első nemzetközi munkásmozgalom* és a belőle kikerült emberek közül sokan vittek vezetőszerepet a Nemzetközi Munkásszövetségben. Azok az elméleti alapelvek pedig, melyeket a Kommunisták Szövetsége az 1847-es „Kommunista kiáltvány"-nyal zászlajára írt, ma legerősebb nemzetközi összetartói az egész proletármozgalomnak mind Európában, mind Amerikában.

Mindmáig a mozgalom összefüggő történetéről csak egy fontosabb forrásmunka van. Ez az ú. n. feketekönyv: Wermuth—Stieber: „A XIX. század kommunista összeesküvései." 2 rész.

---

* 1851 májusában a porosz rendőrség felfedezte és letartóztatta a Kommunisták Szövetsége kölni központi vezetőségét és a kölni csoport tagjait. Hosszú vizsgálati fogság és 1852 október 4-től november 12-ig tartott esküdtszéki tárgyalás után, amelyen a rendőrség a hamisítás minden eszközét latbavetette, a vádlottakat hazaárulás kísérlete miatt 6, 5, illetve 3 évi várfogságra ítélték. Erről a perről írta Marx „Leleplezések a kölni kommunista perről" c. művét, melynek harmadik kiadásához bevezetőül készült Engels itt közölt írása.

Berlin 1853—54. Ez a fércmunka, melyet századunk két leghitványabb rendőrcsibésze hazudott össze és amely szándékos hamisításoktól hemzseg, még ma is minden e korra vonatkozó nem-kommunista munka legfőbb forrása.

Én itt csak vázlatot adhatok s ezt is csak a Szövetségre magára vonatkozóan: csak annyit, amennyi a „Leleplezések" megértéséhez elengedhetetlenül szükséges. Remélhetőleg módomban lesz még, hogy feldolgozzam egyszer a Marx és magam gyüjtötte gazdag anyagot a nemzetközi munkásmozgalom e dicsőséges ifjúkorának történetéről.

* * *

A „Számkivetettek", Párizsban élő német menekültek 1834-ben alapított demokrata-republikánus titkos szövetségéből 1836-ban kiváltak a legszélsőségesebb, többnyire proletár elemek és „*Igazak Szövetsége*" néven új titkos társaságot alapítottak. Az anyaszövetség, amelyben csak a Jacobus Venedey-szerű legalamuszibb elemek maradtak meg, csakhamar egészen elszenderült. Mikor a rendőrség 1840-ben kiszimatolta néhány csoportját Németországban, szinte árnyéka sem volt már önmagának. Az új Szövetség viszont aránylag gyorsan fejlődött. Eredetileg német ága volt a babouvista* emlékekhez kapcsolódó francia munkás-kommunizmusnak, amely ebben az időben alakult ki Párizsban; követelte a vagyonközösséget, mint az „egyenlőség" szükségszerű folyományát. Céljai ugyanazok voltak, mint a többi egykorú párizsi titkos társaságnak: félig propagandaegylet, félig összeesküvés, de a forradalmi cselekvés központját mindíg Párizsban látták, noha korántsem zárkóztak el attól, hogy alkalomadtán németországi puccsokat készítsenek elő. Minthogy azonban a döntő csatatér Párizs maradt, a Szövetség akkor valóban nem volt sokkal több, mint a francia titkos társaságok, nevezetesen a vele szoros kapcsolatban álló, Blanquiés Barbès-irányította „Évszakok Társasága" német ága. A franciák 1839 május 12-én rohamra indultak, a Szövetség csoportjai velük meneteltek és osztoztak a közös vereségben.

---

* Babouvizmus — Gracchus Babeuf (1780—1779), francia utópista-kommunista tanítása.

A németek közül *Karl Schapper*-t és *Heinrich Bauer*-t fogták el; Lajos Fülöp kormánya beérte azzal, hogy hosszabb fogság után kiutasította őket. Mindketten Londonba mentek. A nassaui Weilburgból származó Schapper, aki mint az erdészeti iskola hallgatója Giessenben 1832-ben tagja volt Georg Büchner összeesküvésének, 1833 április 3-án ott volt a frankfurti rendőrőrszoba megrohamozásánál, majd külföldre szökött és 1834 februárjában résztvett Mazzini savoyai hadjáratában. Ez az óriás termetű, határozott és tetterős férfi, aki mindíg készen állt arra, hogy feláldozza polgári egzisztenciáját és életét, mintaképe volt annak a hivatásos forradalmár típusnak, mely a 30-as években bizonyos szerepet játszott. Bár kissé nehézkesen gondolkozott, a jobb elméleti belátás semmiképpen sem volt számára hozzáférhetetlen, amint ezt „demagóg"*-ból kommunistává fejlődése igazolja s aztán annál csökönyösebben kitartott amellett, amit egyszer felismert. Éppen ezért forradalmi szenvedélye néha erősebb volt eszénél, de aztán utólag mindíg belátta és nyiltan beismerte tévedését. Ember volt a talpán és amit a német munkásmozgalom megalapításáért tett, felejthetetlen marad.

A frank Heinrich Bauer cipész volt; eleven, jóeszű, elmés emberke, akinek kis testében azonban sok ravaszság és elszántság is lakozott.

Londonba érkezve Schapper, aki Párizsban betűszedő volt, itt pedig nyelvtanításból igyekezett megélni, Bauerrel együtt ismét felvette a Szövetség megszakadt fonalát és Londont tette a Szövetség központjává. Itt csatlakozott hozzájuk, ha ugyan már nem korábban Párizsban, *Josef Moll*, kölni órás, egy középtermetű Herkules — hányszor védte meg Schapperrel győzelmesen egy-egy terem bejáratát a rájuk törő ellenség százai ellen! —, aki erélyben és határozottságban minden bizonnyal felért két elvtársával, szellemileg pedig mindkettőnek fölötte állott. Nemcsak született diplomata volt, mint számos kiküldetésének eredményei igazolták; az elméleti belátás is hozzáfér-

* Így nevezték a németországi hatóságok a liberális-demokratikus eszmék képviselőit a XIX. század huszas-negyvenes éveiben. 1819-ben minden német államban külön bizottságot állítottak fel a „demagóg üzelmek" kivizsgálására.

hetőbb volt számára. Magam 1843-ban ismertem meg mindhármukat Londonban. Ők voltak az első forradalmár proletárok, akiket láttam; és bármennyire eltértek is akkori nézeteink a részletekben — mert korlátolt egyenlőség-kommunizmusukkal* én akkor még jó adag ugyanolyan korlátolt filozófiai gőgöt szegeztem szembe —, sohasem fogom elfelejteni, milyen imponálóan hatott rám, aki akkor serdültem csak férfivá, ez a három igazi férfi.

Londonban, csekélyebb mértékben Svájcban is, kapóra jött nekik az egyesülési és gyülekezési szabadság. Már 1840 február 7-én megalakították a még ma is fennálló nyilvános Német Munkás Művelődési Egyletet. Ez az egylet a Szövetségnek toborzókörzetül szolgált új tagok szerzésére és mivel a kommunisták, mint mindíg, itt is a legtevékenyebbek és legintelligensebbek voltak, magától értetődött, hogy az egylet vezetése egészen a Szövetség kezében volt. A Szövetségnek csakhamar több csoportja, vagy mint akkor nevezték „Hütté"-je lett Londonban. Ugyanezt a kézenfekvő taktikát követték Svájcban és másutt. Ahol munkásegyesületeket lehetett alapítani, ezeket ugyanígy használták fel. Ahol a törvények a munkásegyletek alapítását tiltották, dalegyleteket, tornaegyleteket és más efféléket létesítettek. Az összeköttetést nagyrészt a folytonosan el- és odautazó tagok tartották fenn, akik szükség esetén mint kiküldöttek működtek. Mindkét szempontból élénken támogatta a Szövetséget a kormányok bölcsesége, amelyek kiutasításaikkal minden nekik nem tetsző munkásból — ez pedig tíz közül kilenc esetben a Szövetség tagja volt — kiküldöttet csináltak.

A helyreállított Szövetség kiterjedése jelentős volt. Főként Svájcban létesített *Weitling*, *August Becker* (kitűnő koponya, aki azonban a belső szilárdság hiányán ment tönkre, mint annyi más német) és több társuk egy erős, többé-kevésbbé Weitling kommunista rendszerére felesküdött szervezetet. Ez a hely nem alkalmas arra, hogy Weitling kommunizmusát bíráljam. De a német proletariátus ez első önálló elméleti megmozdulásának

* Egyenlőség-kommunizmuson azt a kommunizmust értem, amely kizárólag vagy túlnyomóan az egyenlőség követelményére támaszkodik. *(Engels jegyzete.)*

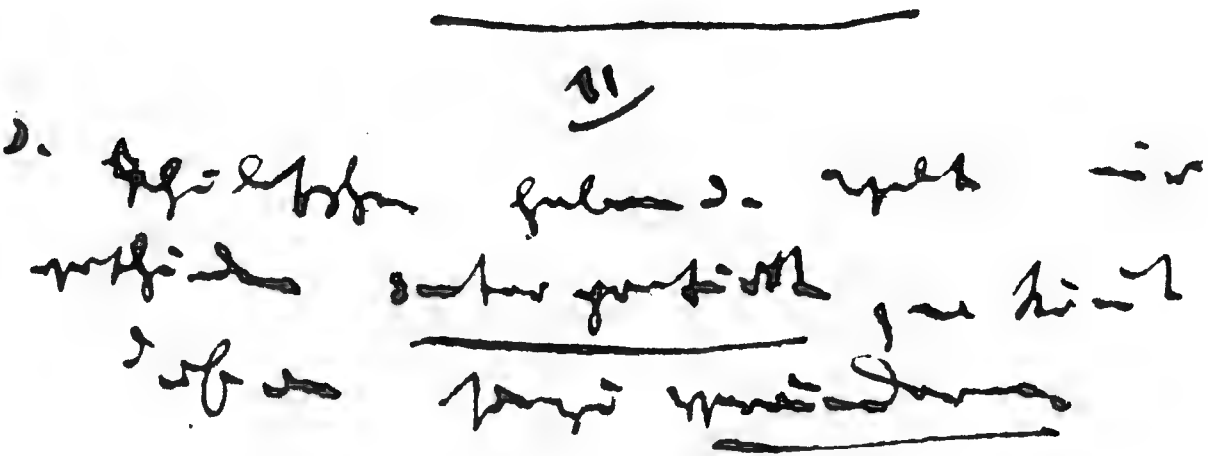

Marx 11. tézise Feuerbachról (Brüsszel 1845)

»Die Philosophen haben die Welt nur verschieden interpretiert; es kömmt drauf an, sie zu verändern.«

»A filozófusok a világot csak különbözőképpen magyarázták; a feladat az, hogy megváltoztassuk.«

Ebben a brüsszeli házban (5–7, rue d'Alliance) lakott Marx 1845 májustól 1846 májusig

jelentőségéről ma is aláírom Marxnak a párizsi „Vorwärts"-ben 1844-ben megjelent szavait: „Hol mutathat fel a (német) burzsoázia — filozófusait és írástudóit is beleértve — olyan művet *a burzsoázia emancipációjáról* — politikai emancipációjáról —, mint amilyen Weitling munkája: «Az összhang és szabadság biztosítékai»? Ha összehasonlítjuk a német politikai irodalom józan, megszeppent középszerűségét a német munkások e mértéktelen és ragyogó bemutatkozásával, *a proletariátus ez óriás gyerekcipőit* a burzsoázia kitaposott politikai cipőinek törpeségével, atlétai alakot kell jósolnunk ennek a Hamupipőkének." Ez az atlétai alak ma már előttünk áll, jóllehet még mindig növekedőben van.

Németországban is számos, a dolog természetéhez képest múlóbb jellegű csoport volt; de a keletkezők száma mindig nagyobb volt a megszünteknél. A rendőrség csak hét évvel utóbb, 1846 végén fedezte fel Berlinben (Mentel) és Magdeburgban (Beck) a Szövetség nyomát, de képtelen volt azt tovább követni.

Párizsban az 1840-ben még ott tartózkodó Weitling, mielőtt Svájcba ment, szintén újból összegyüjtötte a szétugrasztott elemeket.

A Szövetség derékhada a szabók voltak. Német szabók mindenütt voltak, Svájcban, Londonban, Párizsban. Ez utóbbi városban a német annyira uralkodó nyelve volt ennek a szakmának, hogy ismertem ott 1846-ban egy Drontheimből egyenesen Franciaországba hajózott norvég szabót, aki 18 hónap alatt franciául jóformán kukkot sem, de németül kitűnően megtanult. A párizsi csoportok közül 1847-ben kettő túlnyomórészt szabókból állott, egy pedig műbútorasztalosokból.

Mióta a súlypont Párizsból Londonba helyeződött, új mozzanat lépett előtérbe: a Szövetség németből lassanként *nemzetközivé* lett. A munkásegyletben németeken és svájciakon kívül mindenféle másnemzetiségű tagok voltak, akiknek a német nyelv túlnyomóan a külföldiekkel való érintkezés eszközéül szolgált, tehát jelesen skandinávok, hollandok, magyarok, csehek, délszlávok, de oroszok és elzásziak is. 1847-ben többek között egy egyenruhás angol gárdagránátos is állandó törzsvendég volt. Az egyesület csakhamar *Kommunista* Munkás Művelődési Egyletnek nevezte magát és a tagsági igazolványo-

kon a jelmondat „Minden ember testvér" legalább húsz nyelven volt olvasható, ha itt-ott nem is hibátlanul. Akárcsak a nyilvános egylet, a titkos Szövetség is csakhamar nemzetközi jelleget öltött, kezdetben csak korlátozott értelemben, gyakorlatilag a tagok különböző nemzetisége által, elméletileg annak belátásával, hogy minden forradalomnak, ha győzni akar, európainak kell lennie. Ennél tovább egyelőre nem mentek ; de az alap adva volt.

A francia forradalmárokkal a londoni menekültek, az 1839 május 12-i küzdőtársak útján tartottak fenn szoros kapcsolatot. Ugyanígy a radikálisabb lengyelekkel. A hivatalos lengyel emigráció, éppúgy, mint Mazzini is, természetesen inkább ellenség volt, mint szövetséges. Az angol chartistákat mozgalmuk sajátosan angol jellege miatt mint nem-forradalmárokat mellőzték. Velük a Szövetség londoni vezetői csak később, általam kerültek kapcsolatba.

Az eseményekkel együtt egyébként is megváltozott a Szövetség jellege. Ámbár még mindig — és akkor teljes joggal — Párizsban látták a forradalom szülővárosát, a párizsi összeesküvőktől való függésből kikerültek. A Szövetség önérzete terjedésével nőtt. Érezték, hogy egyre jobban gyökeret vernek a német munkásosztályban és hogy ezek a német munkások történelmileg hivatottak arra, hogy zászlóvivői legyenek Észak- és Kelet-Európa munkásainak. Weitlingben olyan kommunista teoretikusuk volt, akit bízvást állíthattak akkori francia versenytársai mellé. Végül pedig a május 12-i tapasztalat megtanította az embereket arra, hogy a puccskísérletektől egyelőre nincs mit várniuk. És ha továbbra is minden eseményt a kitörni készülő vihar előjelének értelmeztek, ha egészben fenntartották is a régi, félig konspirációs szervezeti szabályokat, ebben inkább a régi forradalmi dac volt a hibás, amely már kezdett összeütközésbe kerülni a felszínre törő jobb belátással.

Ezzel szemben a Szövetség társadalomelméletének, akármilyen határozatlan volt is, egy nagy, magukban a viszonyokban rejlő fogyatkozása volt. A tagok, amennyiben egyáltalában munkások voltak, jóformán mind a tulajdonképpeni kézművesek közül kerültek ki. Kizsákmányolóik, még a nagy világvárosokban is, többnyire csak kismesterek voltak. A kizsákmányolás

még a nagyméretben űzött, ma konfekciónak nevezett szabóiparban is — abban a formában, hogy a szabómesterség a nagytőkés számlájára dolgozó háziiparrá változott — akkoriban még Londonban is csak kialakulóban volt. Egyfelől ezeknek a kézműveseknek a kizsákmányolója a kismester volt, másfelől ők maguk mind azt remélték, hogy szintén kismesterekké lesznek. Amellett az akkori német kézműves még tele volt a céh korából származó öröklött elgondolásokkal. A legnagyobb becsületükre válik, hogy ők, akik maguk még nem is voltak teljesértékű proletárok, csupán a kispolgárság függvénye, amely éppen átalakulóban volt modern proletariátussá, akik még nem kerültek közvetlen ellentétbe a burzsoáziával, vagyis a nagytőkével, hogy ezek a kézművesek képesek voltak jövőbeli fejlődésüket ösztönösen előrelátni és, ha nem is teljes tudattal, a proletariátus pártjává szerveződni. De az is elkerülhetetlen volt, hogy régi kézműves-előítéleteik minden pillanatban ne gátolják őket, mihelyt arról volt szó, hogy a fennálló társadalmat részleteiben bírálják; tehát a gazdasági tényeket vizsgálják. És nem hiszem, hogy az egész Szövetségben lett volna akkor egyetlen ember is, aki valaha végigolvasott egy közgazdasági művet. Ez azonban mit sem tett — az „egyenlőség", a „testvériség" és az „igazságosság" egyelőre minden elméleti gáton átsegítette az embereket.

Közben a Szövetség és Weitling kommunizmusa mellett egy másik, ettől lényegesen eltérő kommunizmus alakult ki. Manchesterben szinte orrommal ütköztem bele abba, hogy a gazdasági tények, amelyek az eddigi történetírásban semilyen vagy csak nagyon lenézett szerepet játszanak, legalábbis a modern világban döntő történelmi erők; alapjai a mai osztályellentétek keletkezésének; viszont ezek az osztályellentétek azokban az országokban, ahol a nagyipar következtében teljesen kifejlődtek — tehát nevezetesen Angliában —, a politikai pártképződés, a pártharcok s ezzel az egész politikai történelem alapjai. Marx nemcsak hogy ugyanerre a nézetre jutott, hanem a „Deutsch-Französische Jahrbücher" (1844) lapjain már úgy fogalmazta meg általánosítva, hogy egyáltalában nem az állam a feltétele és szabályozója a polgári társadalomnak, hanem a polgári társadalom az államnak, hogy tehát a politikát és

annak történetét a gazdasági viszonyokból és azok fejlődéséből kell megmagyarázni, nem pedig megfordítva. Mikor Marxot 1844 nyarán Párizsban meglátogattam, kiderült, hogy minden elméleti kérdésben tökéletesen egyetértünk. Ekkor kezdődött közös munkánk. Mikor 1845 tavaszán Brüsszelben újra találkoztunk, Marx a fenti alapokból már főbb vonásokban kialakította materialista történelemelméletét és most nekiláttunk, hogy az új szemléletet a legkülönbözőbb irányokban részleteiben is kidolgozzuk.

Ez a történelemtudományt átalakító felfedezés azonban, amely — mint látható — lényegében Marx műve, amelyből én csak nagyon csekély részt tulajdoníthatok magamnak, közvetlen fontosságú volt az akkori munkásmozgalom számára. A franciák és németek kommunizmusa, az angolok chartizmusa most már nem véletlennek látszott, amellyel éppúgy megtörténhetett volna az is, hogy nem jön létre. Ezek a mozgalmak most már úgy jelentek meg előttünk, mint a modern elnyomott osztály, a proletariátus mozgalma, mint többé-kevésbbé kifejlett formái az uralkodóosztály, a burzsoázia ellen vívott, történelmileg szükségszerű harcának ; az osztályharcnak, melyet azonban minden korábbi osztályharctól megkülönböztet valami : az, hogy a mai elnyomott osztály, a proletariátus, nem hajthatja végre saját felszabadítását anélkül, hogy ugyanakkor az egész társadalmat az osztályokra való szakadástól és ezzel az osztályharcoktól fel ne szabadítsa. A kommunizmus pedig ettől kezdve nem jelentette többé egy lehetőleg tökéletes társadalmi eszmény kiagyalását a fantázia segítségével, hanem betekintést a proletariátus harcának természetébe, feltételeibe és ezekből adódó általános céljaiba.

Mármost egyáltalában nem az volt a szándékunk, hogy az új tudományos eredményeket vastag könyvekben kizárólag a „tudós" világ fülébe súgjuk. Ellenkezőleg. Mindketten nyakig benne voltunk már a politikai mozgalomban, volt már bizonyos számú hívünk a műveltebb körökben, főként Nyugat-Németországban és bőséges kapcsolatunk a szervezett proletariátussal. Kötelességünk volt, hogy nézetünket tudományosan megalapozzuk ; éppoly fontos volt azonban az is, hogy az európai és elsősorban a németországi proletariátust megnyerjük meggyőző-

désünknek. Mihelyt önmagunkkal tisztába jöttünk, munkához láttunk. Brüsszelben német munkásegyletet alapítottunk és kezünkbe kerítettük a „Deutsche Brüsseler Zeitung"-ot, amely a februári forradalomig szócsövünk volt. Az angol chartisták forradalmi részével a mozgalom központi lapjának, a „Northern Star"-nak szerkesztője, Julian Harney útján érintkeztünk. Ennek a lapnak én is munkatársa voltam. Ugyanígy amolyan kartellfélében állottunk a brüsszeli demokratákkal (Marx alelnöke volt a Demokrata Társaságnak*) és a francia szociális demokratákkal, akiknek lapjába, a „Réforme"-ba tudósításokat küldtem az angol és német mozgalomról. Szóval a radikális és proletár szervezetekkel és sajtótermékekkel megvoltak a kívánt kapcsolataink.

Az „Igazak Szövetségé"-vel a következőképpen állottunk. Természetesen tudtuk, hogy fennáll: 1843-ban Schapper felajánlotta nekem a belépést, amit én akkor magától értetődően elutasítottam. De nemcsak állandó levelezésben maradtunk a londoniakkal, hanem még szorosabb kapcsolatban voltunk Ewerbeck doktorral, a párizsi csoportok ekkori vezetőjével. A Szövetség belső ügyeivel nem sokat törődtünk, de azért minden fontosabb eseményről értesültünk. Másfelől szóban, levélben és a sajtó útján hatottunk a legjelentősebb szövetségi tagok elméleti nézeteire. Ezt a célt szolgálták különféle kőnyomatú körleveleink is, amelyeket különleges alkalmakkor, ha az alakulóban levő kommunista párt belső ügyeiről volt szó, a világon szerteszét levő barátainknak és levelező társainknak szétküldtünk. Ezekben néha a Szövetség maga is szerepelt. Így egy fiatal westfáliai diák, az Amerikába kivándorolt Hermann Kriege, ott mint a Szövetség kiküldöttje lépett fel, összeszűrte a levet a kótyagos Harro Harringgal, hogy a Szövetség segítségével kiforgassa sarkaiból Dél-Amerikát. Lapot alapított, amelyben egy „szereteten" alapuló, szeretettől csepegő, fellengző „szeretet-kommunizmust" prédikált a Szövetség nevében. Mi ez ellen körlevélben keltünk ki, amely nem tévesztette el hatását. Kriege eltűnt a Szövetség színpadáról.

* Nemzetközi jellegű társaság, amely egyesítette a belga demokratákat és a Brüsszelben élő politikai emigránsokat. A társaság 1847 szeptemberében alakult.

Később Weitling Brüsszelbe jött. De most már nem a naív, fiatal szabólegény volt, aki elámulva saját tehetségén, tisztázni igyekszik, vajjon milyen is lehet hát az a kommunista társadalom. Most a fölényes esze miatt irígyeitől üldözött nagy ember volt, aki mindenütt vetélytársakat, titkos ellenségeket, kelepcét szimatolt; országról-országra hajszolt próféta, akinek zsebében kész recept volt a mennyország megvalósítására a földön és aki úgy képzelte, hogy mindenki el szeretné azt tőle lopni. Már Londonban összekülönbözött a Szövetség embereivel és Brüsszelben sem tudott összeférni senkivel, pedig itt, különösen Marx és felesége, szinte emberfölötti türelemmel bántak vele. Így hát csakhamar Amerikába hajózott át, hogy ott kísérelje meg a prófétáskodást.

Mindezek a körülmények hozzájárultak ahhoz a csendes átalakuláshoz, amely a Szövetségben, nevezetesen a londoni vezetők között végbement. A kommunizmusról, éspedig mind az egyszerű francia egyenlőség-kommunizmusról, mind a Weitling-féléről vallott eddigi felfogásuk elégtelensége egyre világosabb lett előttük. A kommunizmus Weitling kezdeményezte visszavezetése az őskereszténységre — jóllehet a „Szegény bűnösök evangéliumá"-ban zseniális részletek találhatók — Svájcban végül is odavezetett, hogy a mozgalom jórészt előbb olyan bolondok kezébe került, amilyen Albrecht volt, azután olyan üzletes szélhámos prófétákéba, mint Kuhlmann. Az egyes szépírók terjesztette „igazi szocializmus", amely a francia szocialista szólamoknak korcs hegeli németségre és érzelgős szeretet-ömlengésekre való lefordítása (lásd a „Kommunista kiáltvány"-nak a német vagy „igazi" szocializmusról szóló fejezetét), és amelyet Kriege és ennek az irodalomnak olvasása vitt a Szövetségbe, már nyálkás erőtlensége miatt is undort keltett a Szövetség régi forradalmárai között. Az eddigi elméleti elgondolások tarthatatlanságával és az azokból eredő gyakorlati eltévelyedésekkel szemben Londonban mindinkább belátták, hogy Marxnak és nekem igazunk van új elméletünkkel. Ezt a belátást kétségtelenül elősegítette, hogy a londoni vezetők között most két olyan férfiú volt, akiknek az eddig említetteknél jóval több képességük volt elméleti felismerésre: Karl

Pfänder miniatűrfestő Heilbronnból és Georg Eccarius szabó Türingiából.*

Elég az hozzá: 1847 tavaszán megjelent Moll Brüsszelben Marxnál és rögtön utána Párizsban nálam, hogy elvtársai nevében ismételten felszólítson bennünket a Szövetségbe való belépésre. Meg vannak győződve, mondotta, felfogásunk helyességéről, valamint annak szükségességéről, hogy a Szövetséget megszabadítsák a régi konspirációs hagyományoktól és formáktól. Ha be akarunk lépni, alkalmat adnak nekünk arra, hogy kritikai kommunizmusunkat egy szövetségi kongresszuson kifejtsük kiáltvány formájában, amelyet azután a Szövetség kiáltványaként közzétennének; ugyancsak hozzájárulhatunk ahhoz is, hogy a Szövetség elavult szervezete helyébe új, korszerű és célirányos szervezet lépjen.

Hogy valamilyen szervezetre a német munkásosztályon belül már csak a propaganda miatt is szükség van és hogy ez a szervezet, ha nem csupán helyi jelentőségű, Németországon kívül is csak titkos lehet, afelől nem voltak kétségeink. A Szövetség viszont ilyen, már fennálló szervezet volt. Amit addig kifogásoltunk a Szövetségen, azt most a Szövetség képviselői maguk ejtették el mint fogyatékosságot; éppen minket szólítottak fel, hogy működjünk közre az átszervezésben. Mondhattunk-e nemet? Semmiesetre. Beléptünk tehát a Szövetségbe. Marx Brüsszelben közelebbi barátainkból megalakított egy szövetségi csoportot, én pedig a három párizsi csoportot látogattam.

1847 nyarán tartották az első szövetségi kongresszust Londonban. A brüsszelieket W. Wolff képviselte ezen, a párizsi csoportokat én. A kongresszus mindenekelőtt a Szövetség átszervezését végezte el. Ami misztikus elnevezés a konspirációs időkből még megmaradt, azt is kiküszöbölte: a Szövetség szervezete most csoportokból, körzetekből, vezetőkörzetekből,

* Pfänder mintegy nyolc évvel ezelőtt halt meg Londonban. Rendkívül éleselméjű fő volt, szellemes, irónikus, dialektikus. Eccarius utóbb tudvalevőleg hosszú évekig a Nemzetközi Munkásszövetség főtitkára volt, míg a Főtanácsban többek között a következő régi szövetségi tagok ültek: Eccarius, Pfänder, Lessner, Lochner, Marx és én. Eccarius később egészen az angol szakszervezeti mozgalomnak szentelte magát. *(Engels jegyzete.)*

központi vezetőségből és a kongresszusból állott, a neve pedig ettől kezdve „Kommunisták Szövetsége". „A Szövetség célja a burzsoázia megdöntése, a proletariátus uralma, a régi, osztályellentéteken alapuló polgári társadalom megszüntetése és új, osztály- és magántulajdonnélküli társadalom megalapítása" — így szól az első cikkely. A szervezet maga teljességgel demokratikus volt, választott és mindenkor leváltható vezetőségekkel, ami már önmagában elejét vette minden diktatúrát kívánó konspirációs hajlamnak, a Szövetséget pedig — legalább közönséges békeidőkre — tisztán propagandatársasággá változtatta át. Ezeket az új szervezeti szabályokat — ilyen demokratikus volt most az eljárás — megvitatás céljából megküldötték a csoportoknak, aztán a második kongresszus újból megtárgyalta és 1847 december 8-án végérvényesen elfogadta. Szövegük elolvasható Wermuth és Stieber könyvében, I. rész, 239. old. X. függelék.

A második kongresszus ugyanabban az évben zajlott le, november végén és december elején. Ezen Marx is ott volt és hosszabb vitában — a kongresszus legalább tíz napig tartott — fejtette ki az új elméletet. Végre minden ellenvetés és kétség elintéződött, az új elveket egyhangúlag elfogadták és megbíztak bennünket, Marxot és engem, a kiáltvány kidolgozásával. Ez mindjárt azután meg is történt. Néhány héttel a februári forradalom előtt Londonba küldtük kinyomatásra. Azóta bejárta a világot, szinte minden nyelvre lefordították és még ma is a legkülönbözőbb országokban a proletármozgalom vezérfonalául szolgál. A régi szövetségi jelszó „Minden ember testvér" helyébe az új csatakiáltás lépett: „Világ proletárjai egyesüljetek!", amely a harc nemzetközi jellegét nyiltan hirdette. Tizenhét évvel később ez a csatakiáltás mint a Nemzetközi Munkásszövetség harci szózata zúgott végig a világon és ma minden ország harcos proletariátusa zászlajára írta.

MARX ÉS A „NEUE RHEINISCHE ZEITUNG" (1848—49)

1884 március

A februári forradalom kitörésekor a német „Kommunista Párt" — mint mi neveztük — csak egy kis törzsből, a titkos propagandatársaságként megszervezett „Kommunisták Szövetségé"-ből állott. Titkos csak azért volt a szövetség, mert Németországban azidőben nem volt egyesülési és gyülekezési szabadság. A külföldi munkásegyesületeken kívül, amelyekből tagjait toborozta, a Szövetségnek magában Németországban mintegy harminc községe, vagyis helyi csoportja volt, ezenkívül sokhelyütt egy-két tagja. De e jelentéktelen harci erőnek *Marx* személyében volt egy vezetője — olyan legelsőrendű vezetője — akinek mindenki készséggel alárendelte magát, s olyan, neki köszönhető elvi és taktikai programja, amely még ma is teljesen érvényes: a *„Kommunista kiáltvány"*.

Itt most elsősorban a program taktikai részére kell emlékeztetnünk. Ennek általános tételei így szólnak:

„A kommunisták nem alkotnak külön pártot más munkáspártokkal szemben. Nincsenek az egész proletariátus érdekeitől elütő érdekeik. Nem állítanak fel külön elveket, hogy ezek kaptájára húzzák a proletármozgalmat. A kommunisták a többi proletárpárttól csak abban különböznek, hogy egyrészt a proletárok különböző nemzeti harcaiban az egész proletariátus *közös, a nemzetiségtől független érdekeit* hangsúlyozzák és érvényesítik, másrészt abban, hogy a proletariátus és burzsoázia között folyó harc fejlődésének különböző fokozatai során mindig *az összmozgalom érdekeit* képviselik. A kommunisták tehát a *gyakorlatban*

minden ország munkáspártjainak leghatározottabb, szüntelen továbbhaladásra ösztökélő részét alkotják, *az elmélet terén* a proletariátus többi tömegeivel szemben az az előnyük, hogy tisztában vannak a proletármozgalom feltételeivel, menetével és általános eredményeivel."*

Külön a német pártra ez vonatkozik:

„Németországban a kommunista párt, mihelyt a burzsoázia forradalmi módon lép fel, együtt küzd a burzsoáziával az abszolút királyság, a feudális földbirtok és a kispolgáriság ellen. De nem mulasztja el egyetlen pillanatra sem, hogy a munkásságban a burzsoázia és a proletariátus közötti kibékíthetetlen ellentétről mennél világosabb tudatot fejlesszen ki, hogy így a német munkások azokat a társadalmi és politikai feltételeket, amelyeket a burzsoáziának uralmával meg kell teremtenie, azonnal mint megannyi fegyvert a burzsoáziának szegezhessék, hogy a németországi reakciós osztályok bukása után azonnal megindulhon a harc maga a burzsoázia ellen. Németországra irányítják a kommunisták legnagyobb figyelmüket, mert Németország polgári forradalom küszöbén áll" stb. (Kiáltvány IV.)**

Soha még taktikai program úgy nem vált be, mint ez. Forradalom előestéjén készült és kiállotta e forradalom próbáját; s ahányszor eltért tőle azóta valamelyik munkáspárt, mindannyiszor megbosszúlta magát az elhajlás; ma pedig, csaknem negyven esztendő múltán, ez az irányvonala Európa minden határozott és öntudatos munkáspártjának, Madridtól Pétervárig.

A párizsi februári események siettették a küszöbönálló német forradalmat és ezzel megváltoztatták jellegét. A német burzsoázia nem saját erejéből győzedelmeskedett, hanem egy francia munkásforradalom uszályában. Még mielőtt végleg legyűrte volna régi ellenfeleit, az abszolút királyságot, a feudális földbirtokot, a bürokráciát, a gyáva nyárspolgárságot, már frontot kellett nyitnia az új ellenséggel, a proletariátussal szemben. Itt azután rögtön megmutatkozott a Franciaország és Anglia mögött messze elmaradt német gazdasági helyzet és az ennek

---

* A kiemelések az idézetben Engelstől származnak. Lásd *Marx-Engels.* Válogatott művek. Szikra 1949. 1. köt. 22—23. old.

** Ugyanott, 41. old.

következtében ugyancsak elmaradt német osztályviszonyok hatása.

A német burzsoáziának, amely éppen csak hozzákezdett nagyipara megalapozásához, sem ereje, sem bátorsága nem volt, de semmi nem is kényszerítette arra, hogy kiharcolja magának a feltétlen hatalmat az államban; a proletariátus ugyanilyen fejletlen volt, teljes szellemi elnyomatásban nőtt fel, szervezetlen és önálló szervezkedésre egyelőre képtelen is volt; csak tompán érezte mélyreható érdekellentétét a burzsoáziával. Így azután, bár ténylegesen fenyegető ellensége volt a burzsoáziának, politikailag függvénye maradt. A burzsoázia, melyet a német proletariátus megfélemlített — nem is az a proletariátus, amely akkor vele szemben állott, hanem amivé fenyegetően fejlődött és ami a francia proletariátus már csakugyan volt, egyetlen menekvést látott csak: bármilyen, akár a leghitványabb megegyezést a monarchiával és a nemességgel; a proletariátus nagy tömege tehát, amely még nem ismerte saját történelmi feladatát, egyelőre a burzsoázia előrehajtó szélső balszárnyának szerepét volt kénytelen vállalni. A német munkásoknak mindenekelőtt azokat a jogokat kellett kiharcolniok, amelyek nélkülözhetetlenek voltak számukra ahhoz, hogy önállóan, osztálypártban szervezkedjenek: sajtó-, egyesülési és gyülekezési szabadságot, tehát olyan jogokat, amelyeket saját uralma érdekében voltaképen a burzsoáziának kellett volna kiküzdenie, de amelyeket félelmében most ő maga elvitatott a munkásoktól. A Szövetség néhány száz szétszórt tagja szinte eltűnt a mozgalomba hirtelenül belesodródott hatalmas tömegben. A német proletariátus tehát eleinte úgy jelent meg a politikai színpadon, mint szélsőbaloldali demokratikus párt.

Nekünk, akik akkor Németországban egy nagy napilapot alapítottunk, ezzel adva volt a harci lobogó. Csak a demokrácia zászlajáról lehetett szó, de olyan demokráciáéról, amely minden egyes esetben kihangsúlyozta különleges proletárjellegét, bár azt még nem írhatta egyszersmindenkorra a zászlóra. Ha erre nem lettünk volna hajlandók, ha nem vállalkoztunk volna arra, hogy a mozgalom ténylegesen adott, leghaladóbb, valóban proletár szárnyába kapcsolódunk és azt előre hajtjuk, akkor csak az a lehetőség maradt volna számunkra, hogy valami kis helyi

zuglapocskában kommunizmust prédikáljunk és nagy, cselekvő párt helyett kis szektát alapítsunk. Ám ahhoz nagyon is romlottak voltunk, hogy a pusztában prédikáljunk; túlságosan behatóan tanulmányoztuk az utópistákat, s programunkat nem ezért készítettük.

Mikor Kölnbe érkeztünk, ott már folytak a demokraták és részben a kommunisták előkészületei egy nagy ujság megindítására. Hamisítatlan helyi, kölni lapot akartak csinálni, s bennünket szerettek volna Berlinbe száműzni. De huszonnégy óra alatt elfoglaltuk a terepet, elsősorban Marx révén, az ujság mienk lett, mindössze annyi engedmény ellenében, hogy *Heinrich Bürgers*-t bevettük a szerkesztőségbe. Ő *egyetlenegy* cikket írt (a 2. számba), többet soha.

Nekünk Kölnbe kellett mennünk, nem pedig Berlinbe. Mindenekelőtt Köln volt a középpontja annak a Rajnavidéknek, amely végigcsinálta a francia forradalmat; a Code Napoléonnal *modern* jogfelfogást őrzött meg magának, a legjelentősebb nagyipart fejlesztette ki és minden tekintetben Németország leghaladottabb része volt akkor. Az akkori Berlint túlságosan jól ismertük saját tapasztalatunkból: éppen hogy keletkező burzsoáziáját, nagyhangú, de cselekvésre gyáva, csúszómászó kispolgárságát, teljesen fejletlen munkásságát, államhivatalnokainak, nemesi és udvari csőcselékének nagy tömegét, szóval pusztán „uralkodói székhely" jellegét. De ami döntő volt: Berlinben a nyomorult porosz országos jog uralkodott és politikai perekben hivatásos bírák ítélkeztek; a Rajna mellett a Code Napoléon volt érvényben, amely nem ismerte a sajtópert, mert feltételezte a cenzúrát; ha valaki nem politikai bűntettet, csak *vétséget* követett el, akkor esküdtszék elé került. Berlinben a forradalom *után* az ifjabb Schlöffelt egy évre ítélték valami apróságért; a Rajna mellett teljes sajtószabadsággal rendelkeztünk — s utolsó cseppjéig ki is használtuk.

Így indultunk el 1848 június 1-én, igen szerény részvénytőkével, amelynek csak kis része volt befizetve és maguk a részvényesek is felette bizonytalanok voltak. Mindjárt az első szám után otthagyott bennünket a részvényesek fele, a hónap végére pedig már egy se maradt belőlük.

Szerkesztőségünk alkotmánya egyszerűen Marx diktatúrája

volt. Nagy napilapnál, amelynek órára kell elkészülnie, nem is lehet másként következetes magatartást biztosítani. Ezenfelül pedig Marx diktatúrája magától értetődő volt, senki sem vitatta és mindannyian szívesen elfogadtuk. Elsősorban az ő éleslátása és biztos állásfoglalása tette lapunkat a forradalmi évek leghíresebb német ujságjává.

A „Neue Rheinische Zeitung" politikai programjának két fő pontja volt:

egységes, oszthatatlan, demokratikus német köztársaság és háború Oroszország ellen, ami magában foglalta Lengyelország visszaállítását is.

A kispolgári demokrata tábor akkoriban két irányzatra oszlott: az északnémetre, amely szívesen látott volna egy demokratikus porosz császárt, s a délnémetre, akkoriban csaknem kizárólag badenire, amely Németországot föderatív köztársasággá szerette volna átalakítani, svájci mintára. Mindkét irányzat ellen harcolnunk kellett. A proletariátus érdeke éppúgy tiltotta Németország elporoszosítását, mint a kisállamosdi megörökítését. Ez az érdek azt követelte, hogy Németország végre *nemzetté* egyesüljön, mert csak ez biztosíthatta azt a minden elavult és kicsinyes akadálytól megtisztított harcteret, amelyen a proletariátus megmérkőzhet a burzsoáziával. De kizárta a proletariátus érdeke a porosz vezetést is; hiszen éppen a porosz állam volt egész szerkezetével, hagyományaival, uralkodóházával az egyetlen komoly belső ellenség, amelyet a német forradalomnak le kellett győznie és ezenfelül Poroszország a német egységet csak Németország szétszakításával, Német-Ausztria kirekesztésével valósíthatta meg. Nem lehetett tehát más közvetlen forradalmi programunk, mint ez: a porosz állam felbomlása, az osztrák állam széthullása, Németország igazi egyesítése köztársaság formájában. Ezt a programot pedig az Oroszország elleni háborúval, és csakis e háborúval lehetett megvalósítani. Erre a pontra még visszatérek.

A lap hangja egyébként egyáltalán nem volt ünnepélyes, komor, vagy lelkendező. Csupa megvetésre méltó ellenféllel álltunk szemben és teljes megvetéssel kezeltük is valamennyit. A cselszövő királyság, a kamarilla, a nemesség, a „Kreuzzeitung", az egész „reakció", amely a nyárspolgár erkölcsi felháborodását

váltotta ki — számunkra mindez csak gúny és nevetség tárgya volt. De nem kevésbbé a forradalomban felkapaszkodott új bálványok is: a márciusi miniszterek, a frankfurti és berlini nemzetgyűlés, jobb- és baloldala egyaránt. Mindjárt az első szám első cikke kigúnyolta a frankfurti parlament jelentéktelenségét, végtelen hosszú szónoklatainak céltalanságát, gyáva határozatainak felesleges voltát. Részvényeseink felének elvesztésébe került ez a cikk. A frankfurti parlament még csak vitaegyesület sem volt; jóformán nem is vitatkoztak benne, hanem csak előre elkészített akadémikus értekezéseket daráltak le és olyan határozatokat hoztak, amelyek célja a német nyárspolgár lelkesítése lett volna, de amelyekre egyébként nem is hederített senki.

A berlini nemzetgyűlés már jelentősebb volt: valódi hatalommal állott szemben, nem a frankfurti felhőkakukvárban vitatkozott és hozta határozatait, hanem a rögös földön. Ezért behatóbban is foglalkoztunk vele. De az ottani baloldal bálványait, Schultze-Delitzschet, Behrendset, Elsnert, Steint stb. éppoly élesen támadtuk, mint a frankfurtiakat; kíméletlenül lelepleztük határozatlanságukat, félénkségüket, kicsinyes alkalmazkodásaikat és kimutattuk, hogyan alkudozzák bele magukat lépésről-lépésre a forradalom elárulásába. Ez persze borzadályt keltett a demokratikus kispolgárban, aki az említett bálványokat éppen most gyártotta saját használatára. Borzongása jelezte számunkra, hogy telibe találtunk.

Ugyanígy felléptünk az ellen a kispolgárság által buzgón terjesztett öncsalás ellen, hogy a forradalom a márciusi napokkal befejeződött és most már csak eredményeit kell bezsebelni. A mi számunkra február és március csak abban az esetben jelenthetett valóságos forradalmat, ha nem lezárulása volt, hanem ellenkezőleg, kezdete egy hosszantartó forradalmi mozgalomnak, amelyben, akárcsak a nagy francia forradalomban, a nép saját harcai révén fejlődik tovább, a pártok egyre élesebben elválnak egymástól, mígnem egészen megfelelnek a nagy osztályoknak — burzsoáziának, kispolgárságnak, proletariátusnak, s e mozgalomban a proletariátus egymásután, csaták sorával hódítja meg az egyes pozíciókat. Ezért szembefordultunk a demokratikus kispolgársággal is mindenütt, ahol az a proletariátussal szemben fennálló osztályellentétét kedvelt szólamával akarta elkenni: hiszen vala-

mennyien ugyanazt akarjuk, minden nézeteltérés puszta félreértésen alapul. Ám minél kevésbbé engedtük meg a kispolgárságnak, hogy félreértse a mi proletár demokráciánkat, annál engedékenyebb és kezesebb lett irántunk. Minél élesebben és határozottabban lépnek fel vele szemben, annál készségesebben lapul meg, annál több engedményt tesz a munkáspártnak. Erről meggyőződtünk.

Végül lelepleztük a különböző úgynevezett nemzetgyűlések (mint Marx mondotta) parlamenti kretenizmusát.* Ezek az urak minden hatalmi eszközt kiengedtek a kezükből, sőt részben önként szolgáltatták vissza azokat a kormányoknak. Az újra megerősödő reakciós kormányok mellett Berlinben és Frankfurtban egyaránt tehetetlen nemzetgyűlések álltak, amelyek mindazonáltal azt képzelték, hogy erőtlen határozataik kiforgatják a világot sarkaiból. Ez a bárgyú öncsalás egészen a szélső baloldalig terjedt. Azt kiáltottuk feléjük: parlamenti győzelmük egybe fog esni tényleges vereségükkel.

És így is történt mind Berlinben, mind Frankfurtban. Mikor a „baloldal" többséget kapott, a kormány szétkergette az egész nemzetgyűlést; s megtehette, mert a nemzetgyűlés eljátszotta hitelét a nép előtt.

Amikor később elolvastam *Bougeart* könyvét *Marat***-ról, rájöttem, hogy mi számos vonatkozásban öntudatlanul is követtük az igazi — tehát nem a királypártiak által meghamisított — „népbarát" nagy példáját; s hogy mindazok a dühkitörések és történelemhamisítások, amelyek következtében csaknem száz esztendőn keresztül Marat-nak csak torzképét ismerték, egyetlenegy okra vezethetők vissza: arra, hogy Marat a pillanatszülte bálványokról, Lafayette-ről, Bailly-ról és másokról könyörtelenül lerántotta a leplet és már a forradalom árulóiként mutatta be őket; és hogy mint mi, ő sem volt hajlandó a forradalmat befejezettnek tekinteni, hanem ellenkezőleg, permanensnek.

Nyiltan kimondottuk, hogy a mi általunk képviselt irányzat csak akkor szállhat harcba pártunk igazi célkitűzéseiért, ha a

* Az a nézet, hogy a parlament mindíg erősebb mint az államgépezetet kézbentartó kormány, s hogy az osztályharc és politika nagy kérdései a parlamenten belül dőlnek el.

** *A. Bougeart*, Marat, l'ami du peuple. Párizs 1865.

Németországban működő parlamenti pártok közül a legszélsőbb baloldali már kormányra került : akkor, azzal szemben fogunk mi ellenzékként fellépni.

Ám az események gondoskodtak arról, hogy a német ellenfeleink feletti gúny mellett a lángoló szenvedély is hangot kapjon. A párizsi munkások 1848 júniusi felkelése a helyünkön talált bennünket. Az első lövés eldördülésétől kezdve fenntartás nélkül a felkelők pártjára álltunk. Vereségük után Marx egyik leghatalmasabb cikkében ünnepelte a legyőzötteket.

Ekkor elhagytak bennünket még megmaradt részvényeseink is. De megvolt az az elégtételünk, hogy mi voltunk az egyetlen lap Németországban és jóformán egész Európában, amely magasra tartotta a letiport proletariátus zászlaját, miközben a minden országbeli burzsoák és nyárspolgárok a rágalmak áradatát zúdították a legyőzöttekre.

A lap külpolitikája egyszerű volt : kiállás minden forradalmi nép mellett, felhívás a forradalmi Európa általános háborújára az európai reakció nagy bástyája, Oroszország ellen. Február 24-től kezdve világosan láttuk, hogy a forradalomnak csak *egy* igazán félelmetes ellensége van, Oroszország ; és hogy ez az ellenség annál inkább kénytelen beleavatkozni a küzdelembe, mennél inkább európai méreteket ölt a mozgalom. Bécs, Milánó, Berlin eseményei késleltették ugyan az orosz támadást, de végső bekövetkezése annál bizonyosabb lett, mennél jobban fenyegette a forradalom Oroszországot. Ám ha sikerült volna Németországot belevinni az Oroszország elleni háborúba, akkor Habsburgnak és Hohenzollernnek befellegzett és a forradalom győzött volna az egész vonalon.

Ez a politika végigvonul a lap minden egyes számán, egészen addig, amíg az oroszok valóban bevonultak Magyarországra, ami tökéletesen igazolta, amit előre láttunk és eldöntötte a forradalom vereségét.

Amikor a döntő küzdelem közeledett, 1849 tavaszán, a lap hangja számról-számra élesebb és szenvedélyesebb lett. *Wilhelm Wolff* a „Sziléziai milliárd" című nyolc cikkben emlékeztette a sziléziai parasztokat, hogyan forgatták ki őket pénzükből és földjükből a földesurak a kormány segítségével a hűbéri terhek megváltásakor — **és egy milliárd tallér kártérítést követelt.**

Marx 1861-ben

Marx felesége, Jenny von Westphalen

Ugyanakkor — áprilisban — jelent meg *Marx* tanulmánya a bérmunkáról és tőkéről,* sorozatos vezércikkekben; ez világosan utalt politikánk társadalmi céljára. Minden lapszám, minden különkiadás a készülő nagy összecsapásra mutatott, az ellentétek kiéleződésére Franciaországban, Olaszországban, Németországban és Magyarországon. Különösen áprilisban és májusban minden egyes különkiadásunk megannyi felhívás volt a néphez, hogy álljon készen a cselekvésre.

„Odakünn a birodalomban" csodálkoztak azon, hogy mindezt zavartalanul művelhetjük, egy elsőosztályú porosz erőd kellős közepén, 8000 főnyi helyőrséggel szemben, a parancsnokság szemeláttára; csakhogy a szerkesztőségben levő nyolc szuronyos puska és 250 éles töltény, no meg szedőink piros jakobinus sapkája miatt a tisztek a mi házunkat is erődnek tekintették, olyan erődnek, amelyet nem lehet holmi rajtaütéssel elfoglalni.

Végül 1849 május 18-án lecsaptak ránk.

A drezdai és elberfeldi felkelést elfojtották, az iserlohnit körülzárták, a Rajnavidék és Wesztfália csak úgy meredeztek a szuronyoktól, amelyeknek a porosz Rajnavidék teljes leigázása után a Pfalz és Baden ellen kellett vonulniok. Ekkor végre megjött a bátorsága a kormánynak, hogy ránk törjön. A munkatársak egy része ellen bírósági eljárás folyt, másik részét bármikor kiutasíthatták mint nem porosz honost. Ez ellen mit sem tehettünk, hiszen a kormánynak egy teljes hadtest állt rendelkezésére. Fel kellett adnunk a várat, de fegyvereinket és felszerelésünket megtartva, zeneszóval vonultunk el, az utolsó, vörös nyomású szám lobogó zászlaja alatt; ebben a számban óvtuk a kölni munkásokat a reménytelen puccsoktól és azt kiáltottuk feléjük:

„A «Neue Rheinische Zeitung» szerkesztői búcsúzóul köszönetet mondanak támogatásotokért. Utolsó szavunk mindig és mindenütt ez lesz: *a munkásosztály felszabadítása!*"

Így ért véget a „Neue Rheinische Zeitung", rövid idővel első évfolyamának befejezése előtt. Csaknem anyagi eszközök nélkül indítottuk el — mint mondottam, azt a keveset, amit kilátásba helyeztek, rövidesen megvonták tőlünk —, de már szeptemberben 5000 példányig vittük fel. A kölni ostromállapot megszakí-

* Lásd *Marx—Engels* id. mű, 1. köt. 47—82. old.

totta a lap megjelenését ; október közepén elölről kellett kezdenünk. De 1849 májusában, betiltásakor, már ismét 6000 előfizetője volt, míg a „Kölnische"-nek akkor, saját bevallása szerint, nem volt 9000-nél több előfizetője. Sem előtte, sem utána nem volt egyetlen német ujságnak sem ekkora hatalma és befolyása ; egy sem tudta a proletártömegeket úgy mozgósítani, mint a „Neue Rheinische Zeitung".

És ezt mindenekelőtt *Marxnak* köszönhette.

Mikor lecsaptak ránk, a szerkesztőség szétszóródott. *Marx* Párizsba ment, ahol küszöbön állott a döntés, amely 1849 június 13-án meg is történt ; *Wilhelm Wolff* elfoglalta helyét a frankfurti parlamentben — most, amikor a nemzetgyűlésnek választania kellett a felülről történő szétkergetés vagy a forradalomhoz való csatlakozás között ; én magam a Pfalzba mentem és segédtiszt lettem Willich szabadcsapatában.

LEVÉL W. LIEBKNECHTHEZ

London, 1883 március 14.

Kedves Liebknecht,

Táviratom Bebelnéhez — ez az egyetlen cím, amelyet ismerek — tudatta veletek, hogy milyen rettenetes veszteség érte Európa forradalmi-szocialista pártját. Mult pénteken még azt mondta nekünk az orvos — London egyik legjobb orvosa — minden remény megvan arra, hogy egészsége teljesen helyreállítható, ha erejét a táplálkozás fenn tudja tartani. S éppen azóta kezdett ismét jobb étvággyal enni. De ma délben, két óra után, könnyek közt találtam a házat, azt mondták, rettentő gyenge; Lenchen hívott, menjek fel, félálomban van, s mire felértem — Lenchen két percre sem hagyta el a szobát — teljesen álomba merült, de örökre. Századunk második felének legnagyobb elméje megszűnt gondolkodni. A halál közvetlen okáról orvos megkérdezése nélkül nem mondhatok véleményt, s az egész eset oly bonyolult volt, hogy még orvosoknak is ívek kellenének a leírásához. Ez most, amikor vége van, már nem is oly fontos többé. Az utolsó hat hétben elég aggodalmon mentem át s csak azt mondhatom, hogy véleményem szerint először felesége halála, majd, egy igen válságos időszakban, Jenny halála nagyon hozzájárult a végső válság előidézéséhez.

Bár ma este ágyán kiterítve láttam őt és láttam arcán a hullamerevséget, mégsem tudom magam beleélni abba a gondolatba, hogy ez a zseniális agy nem termékenyíti meg többé hatalmas gondolataival az Ó és Újvilág proletármozgalmát. Mi valamennyien általa lettünk azzá, amik vagyunk; s az ő elméleti és gyakorlati tevékenységének köszönhető, hogy a mozgalom ma az, ami; önélküle még mindíg a zűrzavar tanácstalanságában tévelyegnénk.

A te Engels Frigyesed

LEVÉL F. A. SORGEHOZ

London, 1883 március 15.

Kedves Sorge!

Sürgönyöd ma este érkezett. Hálás köszönet!

Marx állapotáról nem értesíthettelek rendszeresen — ez lehetetlen volt az örökösen változó helyzet miatt. A lényeg röviden ez.

Kevéssel felesége halála előtt, 1881 októberében mellhártyagyulladása volt. Mikor kiheverte, 1882 februárjában Algériába küldték, útközben nedves, hideg idő volt, így újabb mellhártyagyulladással érkezett oda. A gyalázatos idő tovább tartott, mikor pedig kigyógyult, a közeledő nyári hőség miatt elküldték Montecarloba (Monaco). Oda újra enyhe mellhártyagyulladással érkezett. Itt ismét gyalázatos idő. Mikor végre kigyógyult, Argenteuilbe ment, Párizs mellé, leányához, Longuetnéhoz. Ott idült légcsőhurutja ellen a közeli enghieni kénes forrásokat használta. Az időjárás ekkor is egészen ocsmány maradt, de a kúra segített. Aztán hat hétre Veveybe utazott, ahonnan látszólag csaknem egészségesen jött meg szeptemberben. Megengedték neki, hogy a telet Anglia déli partján töltse. És ő maga úgy megúnta már a tétlen vándoréletet, hogy egy új száműzetés Dél-Európába erkölcsileg valószínűleg ugyanannyit ártott volna neki, mint amennyit fizikailag használt volna. Mikor Londonban beköszöntött a ködös időszak, Wight szigetére küldték. Ott egyfolytában esett; újabb meghülés. Újévkor Schorlemmer és én meg akartuk látogatni. Ekkor olyan hírek jöttek, hogy Tussynak rögtön oda kellett utaznia. Mindjárt ezután Jenny

halála — ekkor újabb légcsőhuruttal érkezett ide. Az előzmények után és az ő korában ez veszélyes volt. Egész sor szövődmény járult hozzá, nevezetesen tüdőtályog és hallatlanul gyors elerőtlenedés. Ennek ellenére a betegség általános lefolyása kedvező volt és még mult pénteken fő kezelőorvosa, London egyik legjobb fiatal orvosa, akit különösen Ray Lankester ajánlott neki, minden jóval kecsegtetett. De ha valaki egyszer már vizsgált tüdőszövetet mikroszkóp alatt, tudja, mekkora a veszély, hogy tüdőgennyesedés esetén egyszer csak átszakad egy véredényfal. Ezért volt hat hét óta minden reggel, mikor befordultam a sarkon, halálos aggodalmam, hogy nem eresztették-e le a függönyöket. Tegnap délben 2 óra 30 perckor, legjobb látogatási idejében érkeztem oda — a ház könnyek között, úgy látszik, itt a vég. Kérdezősködtem, igyekeztem közelebbi részleteket megtudni, vigasztalni. Kis vérzés, de hirtelen összeomlással járt. Derék öreg Lenchenünk, aki úgy ápolta, mint anya sem ápolhatja gyermekét, felment, újra lejött: félálomban van, menjek vele. Mikor beléptünk, aludt, de többé nem ébredt fel. Érverése és lélekzete elállt. Két perc mulva nyugodtan és fájdalom nélkül elszenderült.

Minden természetes szükségszerűséggel bekövetkező esemeny, akármilyen borzasztó is, magában hordja vigaszát. Ezúttal is. Az orvosok művészete néhány évre talán még biztosíthatott volna neki tengődő életet, a magával tehetetlen, az orvostudomány dicsőségére nem hirtelen, hanem ízenként kiszenvedő lény életét. Ezt azonban a mi Marxunk sohasem bírta volna ki. Hogy sok munkáját befejezetlenül látva éljen, azzal a tantaluszi vággyal, hogy befejezze azokat, de erre képtelenül — ez ezerszer keserűbb lett volna számára a csendes halálnál, amely utolérte. „A halál nem annak szerencsétlenség, aki meghal, hanem annak, aki túléli", szokta volt mondani Epikurosz szavait. És hogy ez a hatalmas, zseniális ember roncsként tengődjék tovább, az orvostudomány nagyobb dicsőségére és kiszolgáltatva a filiszterek gúnyjának, akiket erői birtokában annyiszor zúzott szét — nem, ezerszer jobb úgy, ahogy van, ezerszer jobb, hogy holnapután sírjába visszük, oda, ahol felesége nyugszik.

És azok után, ami ezt megelőzte és amit még a doktorok

sem tudnak olyan jól, mint én, nézetem szerint már csak ez a lehetőség volt.

De akárhogy is van, az emberiség szegényebb lett egy fejjel — elvesztette a legjelentősebb fejet, amellyel ma rendelkezett.

A proletariátus mozgalma tovább halad, de nincs többé az a központ, amelyhez a franciák, oroszok, amerikaiak, németek fordultak, hogy mindenkor megkapják tőle azt a világos, megcáfolhatatlan tanácsot, amelyet csak a lángelme és a tökéletes tárgyismeret adhatott. A helyi nagyságok és a kis tehetségek, de talán a szélhámosok is szabad kezet nyertek. A végső győzelem továbbra is biztos, de a kerülő utak, az időleges és helyi eltévelyedések — amelyek annyira elkerülhetetlenek — most még inkább gyarapodnak majd.

Dehát — át kell rajtuk rágnunk magunkat, mi másért vagyunk a világon? És merszünket azért még korántsem veszítjük el . . .

A te Engels Frigyesed

LEVÉL J. PH. BECKERHEZ

London, 1883 március 15.

Kedves öregem!

Örülj, hogy mult ősszel még láttad Marxot. *Soha többé nem látod őt.* Tegnap délután 2.45-kor, alig két percig magárahagyva, karosszékében csendesen elszunnyadva találtuk. *Pártunk leghatalmasabb elméje megszűnt gondolkodni*, a *legerősebb szív*, amelyet valaha ismertem, *utolsót vert.* Valószínűleg belső vérzés lépett fel.

Így most már mi ketten vagyunk talán az utolsók a régi, 1848 előtti gárdából. Nos, *mi kitartunk a vártán.* Golyók fütyülnek, barátaink hullanak, de mi ketten nem elsőízben látunk ilyesmit. S ha egyiket közülünk golyó éri — úgy is jó, csak tisztességesen találjon, hogy az ember ne sokáig kínlódjék.

Öreg bajtársad

E. F.

LEVÉL F. LESSNERHEZ

London, 1883 március 15.

Kedves Lessner!

A mi öreg Marxunk tegnap 3 óra tájban csendesen örökre elszunnyadt. A halál közvetlen oka valószínűleg belső vérzés.

A temetés szombaton 12 órakor lesz. Tussy kéret, hogy légy ott.

Nagy sietségben.

A te Engels Frigyesed

MARX KÁROLY HALÁLÁRA

1883 április 28

E gyászeset alkalmából utólag még néhány megnyilatkozás jutott el hozzám, amelyek bizonyítják, milyen általános volt a részvét s amelyekről be kell számolnom.

Március 20-án a „Daily News" szerkesztősége Eleanor Marx kisasszonynak a következő, francia szövegű táviratot juttatta el:

„*Moszkva,* március 18. A «Daily News» szerkesztőségének, London. Legyenek szívesek juttassák el *Engels* úrhoz, a «Munkásosztály helyzete Angliában» szerzőjéhez és az elhúnyt *Marx Károly* meghitt barátjához kérésünket, hogy a «Tőke» felejthetetlen szerzőjének koporsójára helyezzen koszorút a következő felírással:

«A harcosnak, aki síkra szállt a munkások jogaiért az elmélet terén és megvalósításukért az életben, a moszkvai *Petrovszkij* Mezőgazdasági Akadémia hallgatói.»

Engels urat kérjük, közölje címét és a koszorú árát; az összeget azonnal eljuttatjuk hozzá.

A moszkvai Petrovszkij-akadémia hallgatói"

A távirat mindenképpen túl későn érkezett, mert a temetés 17-én volt.

Továbbá *P. Lavrov,* párizsi barátom, március 31-én utalványt juttatott el hozzám 124.5 frankról, ami 4.18.9 font-sterlingnek felel meg. Az összeget a pétervári technológiai intézet hallgatói és orosz diáklányok küldték, szintén azért, hogy koszorút helyezzek Marx sírjára.

Harmadszor, a „Sozial-Demokrat" a mult héten közölte, hogy az odesszai diákok szintén kérik, hogy nevükben koszorút tegyenek Marx sírjára.

Minthogy pedig a Pétervárról kapott pénz bőven elég mindhárom koszorúra, feljogosítva éreztem magam, hogy a moszkvaiak és odesszaiak koszorúját is ebből fedezzem. A felírások elkészítése — ami itt meglehetősen szokatlan dolog —, némi késedelmet okozott, de a jövő hét elején lerakjuk a koszorúkat s azután a „Sozial-Demokrat"-ban számot adhatok a kapott pénzről.

Solingenből az itteni Kommunista Munkás Művelődési Egylet közvetítésével szép, hatalmas koszorú érkezett, ezzel a felírással: „Marx Károly sírjára a solingeni olló-, kés- és kardkészítő ipar munkásai". Amikor ezt március 24-én a sírra tettük, láttuk, hogy a „Sozial-Demokrat" és a Kommunista Munkás Művelődési Egylet koszorúiról a vörös selyem szalagok hosszú végeit sírgyalázó kezek levágták és ellopták. A temető igazgatótanácsánál tett panasz nem járt eredménnyel, de a jövőben valószínűleg gondoskodnak védelemről.

Egy svájci szláv egyesület „reméli, hogy Marx Károly emlékezetének különös emlékjelet állítanak azzal, hogy róla elnevezett nemzetközi alapot létesítenek a nagy felszabadító harc áldozatainak támogatására, valamint magának ennek a harcnak előmozdítására" s elküldi első hozzájárulását, amelyet egyelőre magamnál tartottam. A javaslat sorsa természetesen elsősorban attól függ, hogy visszhangra talál-e, s ezért hozom itt nyilvánosságra.

Hogy az ujságokban keringő hazug hírekkel tényeket állítsak szembe, a következő rövid részleteket közlöm nagy elméleti vezetőnk betegségéről és haláláról.

Miután régi májbajából a háromszori karlsbadi kezelés csaknem teljesen kigyógyította, Marx már csak krónikus gyomorbajban és idegkimerültségben szenvedett, amely utóbbi fejfájásban, legtöbbnyire azonban makacs álmatlanságban nyilvánult meg. Mindkét betegség többé-kevésbbé eltünt a nyáron egy tengeri fürdő illetve klimatikus gyógyhely látogatása után, s csak újév után léptek fel ismét zavaróbb módon. A krónikus torokfájás, köhögés, amely ugyancsak hozzájárult az álmatlansághoz

és a krónikus légcsőhurut általában kevésbbé gyötörték. De éppen ezek vitték sírba. Négy-öt héttel felesége halála előtt hirtelen heves mellhártyagyulladás (pleuritis) támadta meg, amely légcsőhuruttal és kezdődő tüdőgyulladással (pneumonia) járt együtt. A betegség igen veszélyes volt, de könnyű lefolyású. Azután először Wight szigetére küldték (1882 elején), majd Algériába. Az utazás alatt hideg volt az idő, s újabb mellhártyagyulladással érkezett Algériába. Rendes körülmények között ez nem lett volna olyan veszélyes. De a tél és a tavasz Algériában oly hideg és esős volt, mint máskor soha, áprilisban eredménytelen kísérleteket tettek az étterem fűtésére! Így javulás helyett általános rosszabbodás volt a végeredmény.

Algériából Monte Carlóba (Monaco) küldték. Az átkelés alatti nedves, hideg időjárás következtében Marx egy harmadik, bár enyhébb mellhártyagyulladással érkezett oda. Emellett tartósan rossz idő volt, mintha csak magával hozta volna Afrikából. Tehát itt is, megerősödés helyett harc az új betegséggel. Nyár elején leányához, Longuetnéhoz utazott Argenteuilbe s ott a szomszédos Enghien kénes fürdőit használta krónikus légcsőhurutja ellen. A tartósan nedves nyár ellenére a kezelés bár lassan, mégis sikerrel járt s az orvosok meg voltak elégedve. Az orvosok most Vevey-be, a Genfi-tóhoz küldték és ott jött a legjobban rendbe, úgyhogy megengedték neki, hogy a telet, ha nem is Londonban, de legalább a délangliai tengerparton tölthesse. Itt azután végre ismét hozzá akart kezdeni munkájához. Amikor szeptemberben Londonba jött, egészségesnek látszott s gyakran mászott fel velem együtt minden megerőltetés nélkül Hampstead dombjára (Marx lakásánál körülbelül 300 lábbal magasabb fekvésű). Mikor a novemberi ködök fenyegettek, Ventnorba, Wight sziget déli csúcsára küldték. Nyomban ismét nedves idő és köd támadt; szükségképpeni következménye: újabb megfázás, köhögés stb., szóval a szabad levegőn való erősítő mozgás helyett elgyengítő szobafogság. Ekkor halt meg Longuetné. A következő napon (január 12) Marx Londonba jött, mégpedig erős légcsőhuruttal. Ehhez hamarosan gégehurut járult, amely a nyelést csaknem lehetetlenné tette. Ő, aki a legnagyobb fájdalmakat is sztoikus közönnyel viselte el, inkább megivott egy liter tejet (amitől világéletében undorodott), sem-

hogy a megfelelő szilárd táplálékot fogyassza el. Februárban tályog támadt a tüdejében. Az orvosságok teljesen hatástalanok maradtak a tizenöt hónap óta gyógyszerekkel túltelített testre : legfeljebb az volt a hatásuk, hogy az étvágyát és emésztését rontották. Szemmelláthatóan, szinte napról-napra soványodott. Ennek ellenére a betegség általános lefolyása aránylag kedvező volt. A légcsőhurut csaknem megszűnt, nyelni is könnyebben nyelt. Az orvosok a legjobb reményekkel kecsegtettek. Ekkor — 2 és 3 óra között volt a legalkalmasabb látogatási idő — egyszerre csak könnyek között találom a házat : oly gyenge, kétségkívül a végét járja. Pedig reggel még étvággyal fogyasztott el bort, tejet és levest. A hűséges öreg Lenchen Demuth, aki Marx valamennyi gyermekét a bölcsőtől kezdve nevelte és negyven év óta van a házban, felment hozzá s mindjárt le is jött. „Jöjjön velem, félálomban van." Mire beléptünk, már teljesen elaludt, de örökre. Enyhébb halált, mint amilyen Marx Károlyt karosszékében érte, nem kívánhat senki magának.

S most végül egy jó hírt :

A „Töke" második kötetének kézirata *teljesen fennmaradt.* Hogy a jelen formájában mennyire kész a kinyomtatásra, még nem tudom megítélni, több mint ezer folio-oldal. De „A tőke körforgási folyamata", valamint „Az összfolyamat alakulatai" egy 1867—1870-ből származó feldolgozásban be van fejezve, Megvannak egy későbbi feldolgozás kezdetei, továbbá gazdag anyag kritikai kivonatokban — különösen az orosz földtulajdonviszonyokról — amiből egy és más talán még felhasználható lesz.

Marx szóbeli rendelkezéssel legfiatalabb leányát, Eleanort és engem nevezett meg irodalmi végrendelete végrehajtóinak.

MARX KÁROLY: „A POLITIKAI GAZDASÁGTAN BÍRÁLATÁHOZ" C. MŰVÉRŐL

1859

I

A németek már régen bebizonyították, hogy a tudomány minden terén egyenrangúak a többi civilizált nemzetekkel, a legtöbb téren pedig felül is múlják őket. Csak *egy* tudomány volt, amelynek legkiválóbb képviselői között nem találkoztunk egyetlen német névvel sem : a politikai gazdaságtan. Az ok nyilvánvaló. A politikai gazdaságtan a modern polgári társadalom elméleti taglalása és ezért fejlett polgári állapotokat tételez fel, oly állapotokat, melyek Németországban a reformációs és parasztháborúk és különösen a harmincéves háború óta évszázadokon át nem alakulhattak ki. Hollandia elszakadása a birodalomtól kiszorította Németországot a világkereskedelemből és ipari fejlődését eleve a legkicsinyesebb viszonyokra korlátozta. S amíg a németek a polgárháborúk pusztításaiból nagynehezen és lassan magukhoz tértek, míg egész polgári energiájukat, mely sohasem volt túl nagy, azok ellen a vámkorlátok és hóbortos kereskedelmi rendszabályok ellen folytatott eredménytelen harcokra fordították, melyekkel minden apró fejedelmecske és birodalmi báró alattvalói iparát sujtotta, míg a birodalmi városok a céhek és patríciusok gazdálkodásától lezüllöttek, azalatt Hollandia, Anglia és Franciaország meghódították a vezető helyet a világkereskedelemben, gyarmatot gyarmatra alapítottak és a manufaktúra-ipart a legnagyobb mértékben felvirágoztatták, végül pedig a gőz, mely által Anglia szén- és vastelepei először váltak igazán értékessé, ezt az országot állította a modern polgári fejlődés élére. De amíg még a középkor oly nevetséges marad-

ványai ellen kellett küzdeni, mint amilyenek Németország materiális polgári fejlődését 1830-ig béklyóba verték, addig szó sem lehetett német politikai gazdaságtanról. Csak a Vámegylet* létesítésével jutottak a németek olyan helyzetbe, hogy a politikai gazdaságtant egyáltalán *megérthették*. Ettől az időtől kezdve indult meg valójában az angol és francia gazdaságtan importálása a német polgárság javára. A behozott anyagra csakhamar rátették kezüket a tudósok és bürokraták és olyan módon dolgozták azt át, amely nem igen vált a „német szellem" dicsőségére. Az írástudó iparlovagok, kereskedők, iskolamesterek és bürokraták kotyvalékából aztán olyan német gazdasági irodalom keletkezett, amelyet unalom, sekélyesség, gondolatnélküliség, terjengősség és plagizálás dolgában csak a német regények múlnak felül. Azok körében, akik gyakorlati célokat követtek, először a gyárosok védővámos iskolája alakult ki. Ezeknek tekintélye, List, még mindig a legjava annak, amit a német polgári gazdasági irodalom létrehozott, bár egész dicső művét a francia Ferrier-től, a kontinentális rendszer** apjától vette át. Ezzel az iránnyal szemben keletkezett a negyvenes években a keletitengeri tartományok kereskedőinek szabadkereskedelmi iskolája, akik az angol freetraderek érveit gyermekes, de érdektől fűtött hittel gagyogták el újra. Végül az iskolamesterek és bürokraták között, akiknek a tárgy elméleti oldalával kellett foglalkozniok, akadtak sivár, kritikátlan növénygyüjtők, mint Rau úr, okos képet vágó spekulálók, akik a külföldi tételeket a meg nem emésztett Hegel nyelvére fordították, mint Stein úr, vagypedig szépirodalmiaskodó kalászgyüjtők a „kultúrtörténet" terén, mint Riehl úr. Az eredmény végül az ú. n. kameralisztika*** volt, mindenféle furcsaságból álló és eklektikus köz-

* A Német Vámegyletet (Vámszövetséget) 1834 január elsején alapították Poroszország és néhány német állam. Ausztria nem csatlakozott a vámszövetséghez.

** Kontinentális rendszer — angol áruknak az európai kontinensre való behozatali tilalma, melyet I. Napoleon 1806-ban rendelt el. A kontinentális rendszer megvalósításában Spanyolország, Nápoly, Hollandia, később Poroszország, Dánia, Oroszország, Ausztria és más országok vettek részt.

*** „Kameralisztika" — közigazgatási, gazdasági és közgazdaságtani tárgycsoport a polgári egyetemeken.

gazdasági lével felesresztett kása, amit az államvizsgára készülődő államhivatalnokoknak hasznos volt tudniok.

Miközben a polgárság, az iskolamesterek és a bürokrácia Németországban még azon fáradoztak, hogy az angol-francia gazdaságtan első elemeit, mint megmásíthatatlan dogmákat bemagolják és némiképp megértsék, fellépett a német proletárok pártja. Ennek egész elméleti léte a politikai gazdaságtan tanulmányozásából fakadt és e párt fellépésének pillanatával kezdődik a tudományos, önálló *német gazdaságtan* is. Ez a német gazdaságtan lényegében a *történelem materialista felfogásán* nyugszik, melynek alapelveit a fentemlített mű előszava röviden ismerteti. Ezt az előszót* főbb részében már közölte a „Volk", amiért is csak utalunk rá. Nemcsak a gazdaságtanra, hanem minden történelmi tudományra nézve (és minden tudomány történelmi, amely nem természettudomány) forradalmasító felfedezés volt az a tétel, hogy „az anyagi élet termelési módja határozza meg a társadalmi, politikai és szellemi életfolyamatot általában"; hogy minden társadalmi és állami viszony, minden vallási és jogi rendszer, minden elméleti felfogás, mely a történelemben felmerül, csak úgy érthető meg, ha megértjük a mindenkori megfelelő korszak anyagi életfeltételeit és ezekből az anyagi feltételekből vezetjük őket le. „Nem az emberek tudata az, amely létüket, hanem megfordítva: társadalmi létük az, amely tudatukat meghatározza." Ez a tétel oly egyszerű, hogy mindenki számára magától értetődőnek kellene lennie, aki végkép nem tévedt bele az idealista ködbe. De ennek a dolognak nemcsak az elmélet, hanem a gyakorlat terén is rendkívül forradalmi következményei vannak: „A társadalom anyagi termelőerői, fejlődésük bizonyos fokán, ellentmondásba jutnak a meglevő termelési viszonyokkal, vagy, ami ennek csak jogi kifejezése, azokkal a tulajdonviszonyokkal, melyek között eddig fejlődtek. Ezek a viszonyok a termelőerők fejlődési formáiból azok béklyóivá csapnak át. Ekkor a társadalmi forradalom korszaka következik be. A gazdasági alap megváltozásával lassabban vagy gyorsabban forradalmi átalakuláson megy át az egész óriási felépítmény... A polgári termelési viszonyok a társadalmi

* Lásd ebben a kötetben 197—201. old.

termelési folyamatnak utolsó antagonisztikus formája, antagonisztikus nem az egyéni ellentétek, hanem az egyének társadalmi életfeltételeiből fakadó ellentét értelmében, de a polgári társadalom ölében fejlődő termelőerők megteremtik egyúttal azokat az anyagi feltételeket, melyek ennek az ellentétnek a feloldásához szükségesek." Mihelyt tehát materialista tételünket tovább követjük és a jelenkorra alkalmazzuk, hatalmas, minden idők leghatalmasabb forradalmára nyílik kilátás.

De közelebbről szemügyre véve kitűnik, hogy az a látszólag oly egyszerű tétel, hogy az emberek tudata létüktől függ és nem megfordítva, mindjárt legközelebbi következményeiben egyenesen fejbever mindenfajta idealizmust, még a legrejtettebbet is. Ez a tétel megcáfol a történelmi eseményekről alkotott minden átöröklött és megszokott nézetet. A politikai okoskodás egész hagyományos módszere összeomlik; a hazafias nemeslelkűség felháborodva tiltakozik az ilyen nemtelen felfogás ellen. Az új felfogásmód tehát nemcsak a polgárság képviselőinél keltett szükségképpen megütközést, hanem a francia szocialisták tömegeinél is, akik a világot a *„szabadság, egyenlőség, testvériség"* varázsformulájával akarták a sarkából kivetni. De a legnagyobb haragot a német vulgáris demokrata szájtépőknél keltette. Ezek ennek ellenére különös előszeretettel próbálkoztak azzal, hogy az új eszméket plagizálva kihasználják — ám párját ritkító félreértéssel.

A materialista felfogás kifejtése akár csak egy történelmi példán is oly tudományos munka volt, mely évekig tartó nyugodt tanulmányokat követelt volna, mert nyilvánvaló, hogy puszta frázissal itt semmire sem megyünk, hogy csak tömeges, kritikailag megrostált, teljesen feldolgozott történelmi anyag képesíthet ily feladat megoldására. A februári forradalom pártunkat a politika színpadára vetette és ezzel lehetetlenné tette számára tisztán tudományos célok követését. Ennek ellenére az alapfelfogás vörös fonálként húzódik végig a párt minden irodalmi termékén. Ezekben minden egyes esetben kimutatták, hogy a mozgalmak mindenkor közvetlen anyagi indítékokból, nem pedig az ezeket kísérő frázisokból keletkeztek, hogy ellenkezőleg, a politikai és jogi frázisok éppúgy az anyagi indítékok következményei, mint a politikai mozgalom és annak eredményei.

Probeblatt.

Kommunistische Zeitschrift.

„Proletarier aller Länder vereinigt Euch!"

Nr. 1. **London, im September 1847.** **Preis 2 Pence.**

Wir ersuchen alle Freunde unseres Unternehmens im Auslande Einsendungen von Artikeln und Bestellungen auf dieses Blatt franco an den „Bildungsverein für Arbeiter", 191. Drury Lane. High Holborn. London, einzuschicken. Preis für Deutschland 2 Ngr. oder 6 Kreuzer; für Frankreich und Belgien 4 Sous; für die Schweiz 11 Batzen.

Inhalt:—Einleitung.— Der Auswanderungsplan des Burgers Cabet.—Der preuß. Landtag und das Proletariat in Preußen, wie überhaupt in Deutschland.—Die deutschen Auswanderer. Politische und soziale Revue.

Einleitung.

Tausende Zeitungen und Zeitschriften werden gedruckt, alle politischen Parteien, alle religiösen Secten finden ihre Vertreter, und nur das Proletariat, der ungeheueren Masse der Nichtsbesitzenden, wo[illegible] nicht gelungen ein dauerndes Organ zu [illegible] vertheidigt, das besonders den Ar[illegible] als Leitfaden [illegible] hätte.

»Világ proletárjai egyesüljetek!«

— ezzel a harci jelszóval cserélte fel a Kommunisták Szövetsége régi jelmondatát — »Minden ember testvérünk« — a Szövetség első, 1847 júniusában megtartott kongresszusán. Az új jelmondat nyomtatásban először a Szövetség »Kommunistische Zeitschrift« című folyóiratának első és egyetlen számában, 1847 szeptemberében jelent meg

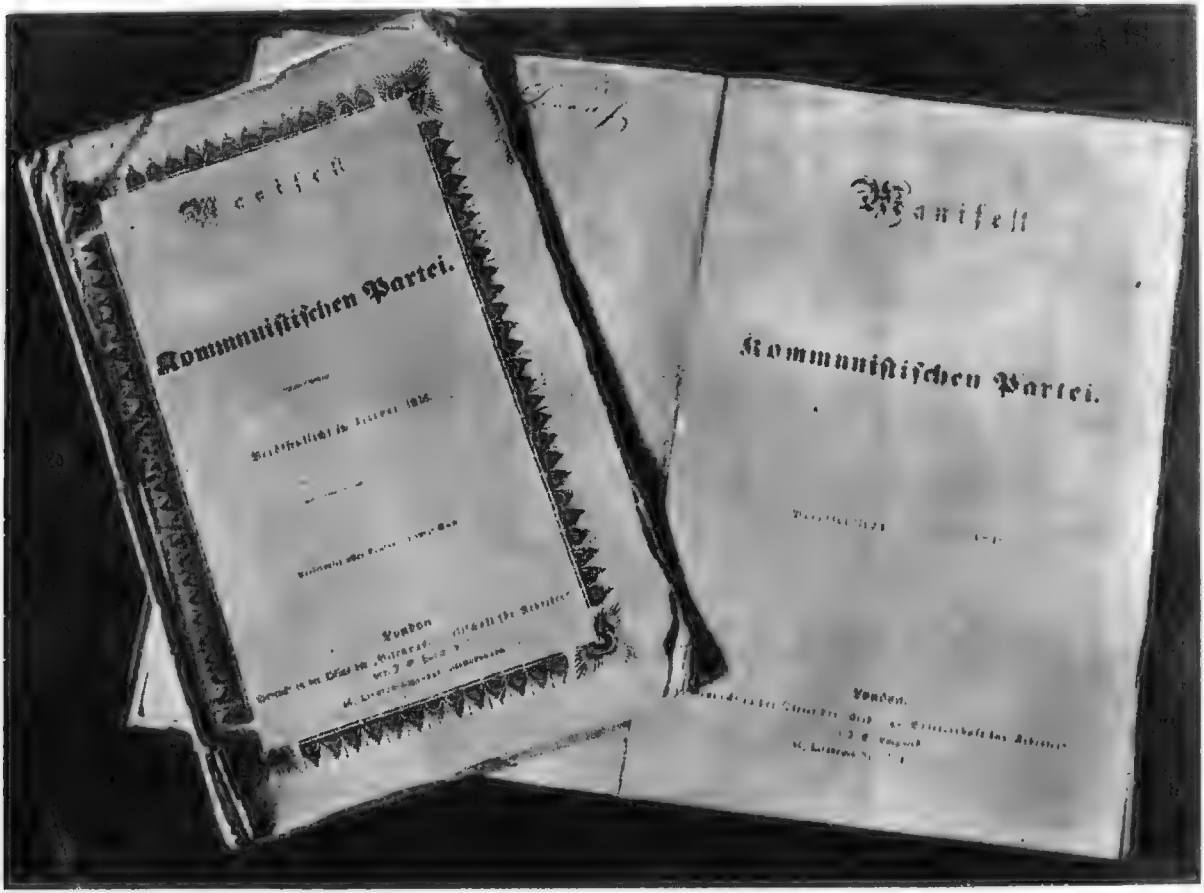

»A Kommunista Párt kiáltványa« első kiadása. London 1848 február

Midőn az 1848—1849-es forradalom leverése után oly időpont következett be, amikor külföldről Németországra hatást gyakorolni mindinkább lehetetlenné vált, pártunk átengedte az emigrációs veszekedések mezejét — mert ez maradt meg, mint egyetlen mozgalmi lehetőség — a vulgáris demokratáknak. Mialatt ezek teljes erővel marakodtak, ma hajbakaptak, hogy holnapra egymás nyakába omoljanak, holnapután pedig megint az egész világ szemeláttára teregették ki szennyesüket, mialatt egész Amerikát végigkoldulták, hogy rögtön utána új botrányt rendezzenek a néhány összeharácsolt garas szétosztása körül — pártunk örült, hogy megint némi pihenőhöz jutott tanulmányai céljaira. Pártunknak megvolt az a nagy előnye, hogy új tudományos felfogás volt elméleti alapja, melynek kidolgozása eléggé elfoglalta ; már ezért sem züllhetett el sohasem annyira, mint az emigráció „nagy férfiai".

E tanulmányok első gyümölcse az előttünk fekvő könyv.

II

Az olyan írás, mint az előttünk fekvő, nem szorítkozhatik a gazdaságtan egyes fejezeteinek pusztán összefüggéstelen bírálatára, ennek vagy annak a gazdasági vitakérdésnek elszigetelt tárgyalására. Ellenkezőleg, eleve az a célja, hogy a gazdasági tudomány egészét rendszeresen összefoglalja, a polgári termelés és a polgári csere törvényeit összefüggően kifejtse. Ez a kifejtés, minthogy a közgazdászok e törvényeknek csupán tolmácsai és védelmezői, egyszersmind bírálata az egész gazdasági irodalomnak.

Hegel halála óta alig történt kísérlet arra, hogy valamely tudományt saját benső összefüggésében fejtsenek ki. A hivatalos hegeli iskola mesterének dialektikájából nem sajátított el egyebet, mint a legegyszerűbb fogások kezelését. Ezeket a fogásokat minden elképzelhetőre alkalmazták, sokszor nevetséges ügyetlenséggel. Számukra Hegel egész hagyatéka puszta sablonban merült ki, melynek segélyével minden adott témát kedvük szerint formálhattak és oly szavak és fordulatok gyűjteményében, melyeknek más céljuk már nem volt, mint hogy kellő időben fellépjenek, valahányszor gondolatok és határozott ismere-

tek hiányoztak. Így történt, hogy ezek a hegeliánusok, egy bonni professzor szavai szerint, semmihez sem értettek, de mindenről tudtak írni. Persze, írásaik olyanok is voltak. Mégis, ezek az urak, minden önhittségük mellett, annyira tudatában voltak gyengeségüknek, hogy lehetőleg távoltartották magukat nagy feladatoktól; a régi, begyepesedett tudomány, pozitív ismereteinek fölénye folytán, megtartotta helyét; és csak amikor Feuerbach útilaput kötött a spekulatív fogalom talpa alá, szendergett el lassanként az egész hegeleskedés, és úgy látszott, hogy megint a régi metafizika és megrögzött fogalmai vették át uralmukat a tudományban.

Ennek megvolt a természetes oka. A hegeli „diadochok"* korszakára, amely puszta frázisokba fulladt, természetszerűen következett oly korszak, melyben a tudomány pozitív tartalma megint felülkerekedett a formai szempontokon. De ugyanakkor Németország egészen rendkívüli eréllyel vetette magát a természettudományokra, az 1848 óta bekövetkezett hatalmas polgári fejlődésnek megfelelően. S amily mértékben ezek a tudományok, melyekben a spekulatív irányzat sohasem jutott jelentősebb befolyáshoz, divatosakká lettek, oly mértékben harapódzott el a régi metafizikai gondolkodásmód is egészen a legszélsőbb Wolf-féle laposságig. Hegel feledésbe ment, kifejlődött az új természettudományi materializmus, amely elméletileg alig különbözik a XVIII. század materializmusától és többnyire csak gazdagabb, főleg vegytani és élettani anyagával múlja azt felül. Büchner és Vogt a végletekig menő lapossággal elevenítik fel újra a Kant előtti idők korlátolt nyárspolgári gondolkodásmódját és még Moleschott is, aki Feuerbachra esküszik, minden pillanatban a legmulatságosabb módon belezavarodik a legegyszerűbb fogalmakba. A polgári köznapi gondolkodás pókoslábú igavonó gebéje persze zavartan torpan meg az előtt az árok előtt, amely a lényeget a jelenségtől, az okot az okozattól elválasztja, de ha az elvont gondolkodás hepehupás területén vadászatra indulunk, akkor nem holmi igavonó gebe hátára kell ülnünk.

* Diadochok (görögül — örökösök) — Macedóniai Nagy Sándor hadvezérei, akik halála után egymással harcbakeveredtek, ami a birodalom szétesésére vezetett. A hegeli iskolának a német egyetemeken helyetfoglaló hivatalos képviselőivel szemben Engels gúnyosan használja ezt a kifejezést

Itt tehát más kérdés várt megoldásra, melynek a politikai gazdaságtanhoz, mint ilyenhez, semmi köze. Hogyan bánjunk a tudománnyal? Egyfelől volt a hegeli dialektika, abban az elvont, „spekulatív" alakban, amelyben Hegel ránkhagyta; másfelől a közönséges, most ismét divatossá lett, lényegében wolfi-metafizikus módszer, melyet a polgári közgazdászok is alkalmaztak összefüggésnélküli vastag könyveikben. Ezt a módszert Kant és főleg Hegel elméletileg annyira megsemmisítették, hogy csak a renyheség és egy más *egyszerű* módszer hiánya tették további gyakorlati fennmaradását lehetővé. Másrészt a hegeli módszer *meglevő* formájában semmiképpen sem volt használható. Ez a módszer lényegében idealista volt, itt pedig olyan világnézet kifejtéséről volt szó, amely minden előzőnél materiálisabb volt. A hegeli módszer a tiszta gondolkodást tette kiindulópontjává, itt pedig a legmakacsabb tényekből kellett kiindulni. Oly módszer, mely saját bevallása szerint „a semmiből, semmin keresztül, a semmihez ért el", ebben az alakjában itt semmikép sem volt helyén. Mindamellett minden meglevő logikai anyagból ez volt az egyetlen, amelybe legalább be lehetett kapcsolódni. Még nem vették bírálat alá, még nem győzték le. A nagy dialektikus büszke épületén egyetlen ellenfele sem tudott rést ütni. Elkallódott, mert a hegeli iskola mit sem tudott kezdeni vele. Mindenekelőtt tehát a hegeli módszert kellett beható bírálatnak alávetni.

Hegel gondolkodásmódját minden más filozófusétól az a nagyszerű történelmi érzék különböztette meg, amely azt irányította. Akármennyire elvont és idealista a formája, gondolatainak fejlődése mindig párhuzamosan halad a történelem fejlődésével és az utóbbi Hegelnél tulajdonképpen csak az előbbi próbája. Ezzel a valódi összefüggés felfordul ugyan és tótágast áll, de a reális tartalom mégis bekerül a filozófiába, annál is inkább, mert Hegel abban különbözött tudatlanságukban fennhéjázó tanítványaitól, hogy minden idők egyik legnagyobb tudású embere volt. Ő volt az első, aki a történelemben fejlődést, belső összefüggést igyekezett kimutatni, és bármilyen különösnek tűnik is ma sok minden a történelemfilozófiájában, magának az alapfelfogásnak nagyszerűsége még ma is csodálatraméltó, akár elődeit hasonlítjuk vele össze, akár azokat, akik utána

bocsátkoztak általános történelmi megfontolásokba. Ez a nagyszerű történelmi felfogás végigvonul mindenütt, a Fenomenológiában, az Esztétikában, a Filozófia történetében és az anyagot mindenütt történelmi szempontból, meghatározott — bár elvontan elferdített — történelmi összefüggésében tárgyalja.

Ez a korszakalkotó történelmi felfogás egyenes elméleti előfeltétele volt az új materialista szemléletnek és már ezáltal kiindulópontot teremtett a logikai módszer számára is. Ha ez a feledésbe ment dialektika már a „tiszta gondolkodás" álláspontjáról ilyen eredményekre vezetett, ha azonkívül játszva legyűrte az egész megelőző logikát és metafizikát, úgy ez azt mutatja, hogy nem merül ki csak álokoskodásban és hajszálhasogatásban. De ennek a módszernek a bírálata, amelytől visszariadt és még mindíg visszariad az egész hivatalos filozófia, nem volt kicsiség.

Marx volt és ma is az egyetlen, aki magára vállalhatta azt a feladatot, hogy kihámozza a hegeli logika magvát, amely Hegel e téren tett tényleges felfedezéseit tartalmazza és a dialektikus módszert, idealista burkainak eltávolítása után, abban az egyszerű formában állítsa helyre, melyben ez a módszer a gondolat fejlődésének egyetlen helyes formájává lesz. A politikai gazdaságtan marxi bírálatának alapjául szolgáló módszer kidolgozását oly eredménynek tartjuk, amely semmiképpen sem áll mögötte a materialista alapfelfogásnak.

A gazdaságtudomány bírálata még a módszer kidolgozása után is kétféle módon történhetett: történelmileg vagy logikailag. Mivel nagyjában-egészében a fejlődés a történelemben éppúgy a legegyszerűbb viszonyoktól halad a bonyolultabb viszonyok felé, mint a történelem irodalmi visszatükröződéseiben, ezért a politikai gazdaságtan irodalomtörténeti fejlődése nyujtotta azt a természetes vezérfonalat, amelyet a bírálat követhetett, és ennél az eljárásnál a gazdasági kategóriák nagyjában és egészében ugyanabban a sorrendben jelennének meg, mint a logikai tárgyalásnál. Ennek a formának látszólag az az előnye, hogy világosabb, hiszen a *tényleges* fejlődést követi nyomon. Valójában azonban ez a forma legfeljebb népszerűbb lehet. A történelem gyakran ugrásszerűen és tekervényesen halad. Ezeket az ugrásokat mindenütt követni kellene, így nemcsak

mindenféle csekélyjelentőségű anyagot kellene felölelni, hanem a gondolatmenetet is gyakran meg kellene szakítani. Azonkívül a politikai gazdaságtan története nem írható meg a polgári társadalom története nélkül. Ez végtelen munkába kerülne, mert minden előmunkálat hiányzik hozzá. Így tehát a logikai tárgyalás volt az egyedül helyes. Ez azonban valójában nem más, mint a történelmi tárgyalás, csak a történelmi forma és a zavaró véletlenek kiküszöbölésével. A gondolatmenetnek ugyanazzal kell kezdődnie, amivel a történelem kezdődik; további menete sem lesz egyéb, mint a történelmi folyamat tükörképe, elvont és elméletileg következetes formában, helyesbített tükörkép, de a helyesbítés olyan törvények szerint történik, melyeket maga a történelem tényleges menete szolgáltat, amennyiben minden mozzanat teljes érettségének, teljes mintaszerűségének fejlődési pontján vehető szemügyre.

Ennél a módszernél abból az első és legegyszerűbb viszonyból indulunk ki, amely történelmileg tényleg fennáll; a mi esetünkben tehát kiindulunk az első gazdasági viszonyból, amelylyel találkozunk. Ezt a viszonyt elemezzük. Abban, hogy *viszonyról* van szó, benne foglaltatik, hogy két oldala van, melyek *viszonyban vannak egymással.* E két oldal mindegyikét önmagában vesszük szemügyre: ebből kiviláglik kölcsönös magatartásuk, kölcsönhatásuk. Ellentmondásokra bukkanunk, melyek megoldásra várnak. De mivel itt nem elvont gondolati folyamatot vizsgálunk, amely csak fejünkben folyik le, hanem tényleges eseményt, amely valamikor tényleg megtörtént, vagy még történik, ezek az ellentmondások is a gyakorlatban fejlődtek és nyertek valószínűleg megoldást. Szemügyre vesszük ennek a megoldásnak a módját és akkor azt látjuk, hogy az ellentét új viszony létrejötte segélyével oldódott meg. Most az új viszony két ellentétes oldalát kell majd szemügyre vennünk s így tovább.

A politikai gazdaságtan az *áruval* kezdődik, attól a perctől kezdve, melyben akár egyének, akár ősi közösségek termékeket cserélnek ki egymással. A termék, melyet kicserélnek, áru. De csak azáltal áru, hogy a *dologhoz*, a termékhez két személy vagy két közösség *viszonya* kapcsolódik, a termelő viszonya a fogyasztóhoz, akik itt már nem egyesülnek egy személyben. Ez egyszersmind példája annak a sajátos ténynek, amely az egész gazdaság-

tanon végigvonul, és a polgári közgazdászok fejében nem kis zavart okozott: a gazdaságtan nem dolgokkal foglalkozik, hanem személyek és végső fokon osztályok viszonyaival, de ezek a viszonyok mindig *dolgokhoz kapcsolódnak* és *mint dolgok jelennek meg*. Ezt az összefüggést, amely egyes esetekben derengett ugyan egyik-másik közgazdász fejében, először Marx tárta fel az egész gazdaságtanra érvényes jelentőségében és ezzel a legnehezebb kérdéseket olyan egyszerűvé és világossá tette, hogy most még a polgári közgazdászok is megérthetik őket.

Ha mármost az árut különböző oldalairól vesszük szemügyre, mégpedig már teljesen kifejlődött állapotában, nem pedig úgy, ahogy két ősi közösség kezdetleges cserekereskedésében még csak nagynehezen fejlődőben van, úgy a használati érték és a csereérték kettős nézőpontja alatt jelentkezik és itt azonnal a gazdasági vita terére lépünk. Aki kiáltó példáját akarja annak, hogy a német dialektikus módszer mostani fejlődési fokán legalább oly fölényben van a régi lapos, szószátyár, metafizikus módszerrel szemben, mint a vasutak a középkor közlekedési eszközeivel szemben, az olvassa el Adam Smithnél vagy más nevesebb hivatalos közgazdásznál, mily gyötrelmet okozott ezeknek az uraknak a használati érték és a csereérték, mily nehezükre esik egyiket a másiktól rendesen megkülönböztetni és mindegyiket a maga sajátos meghatározottságában megérteni. Azután hasonlítsa össze ezzel Marx világos, egyszerű fejtegetését.

A használati érték és csereérték kifejtése után Marx az árut, mint e kettő közvetlen egységét mutatja be, amint az áru a *cserefolyamatba* lép. A 20—21.* oldalon olvasható, hogy mily ellentmondások merülnek itt fel. Csak azt jegyezzük meg, hogy ezeknek az ellentmondásoknak nemcsak elméleti, elvont jelentőségük van, hanem egyszersmind visszatükrözik azokat a nehézségeket, amelyek a közvetlen csereviszony, az egyszerű cserekereskedés természetéből fakadnak, azokat a lehetetlenségeket, amelyekre a csere ez első nyers formája szükségképpen kilyukad. Ezek a lehetetlenségek úgy oldódnak meg, hogy azt a tulajdonságot, hogy minden áru csereértékét megtestesítse, egy különleges árura

* Engels itt Marx „A politikai gazdaságtan bírálatához" c. könyve német kiadására (Berlin 1859) hivatkozik.

ruházzák át s ez az áru a *pénz*. A pénzről vagy az egyszerű körforgásról a második fejezet szól, éspedig 1. a pénzről, mint *értékmérőről*, ugyanekkor közelebbi meghatározást nyer a pénzben mért érték, az *ár;* 2. a pénzről, mint *forgalmi eszközről* és 3. a pénzről, mint e két meghatározás egységéről, mint *reális pénzről*, mint az egész anyagi polgári gazdaság képviselőjéről. Ezzel zárulnak az első füzet fejtegetései, a pénz átváltozása tőkévé a másodikra marad.

Látjuk, hogy ennél a módszernél a logikai tárgyalás egyáltalán nem kénytelen tisztán elvont térre szorítkozni. Ellenkezőleg, a történelmi példákra, a valósággal való folytonos kapcsolatra elkerülhetetlenül szüksége van. Ezek a bizonyítékok épp ezért bőséges változatosságban találhatók, éspedig hol mint a történelem tényleges menetére vonatkozó utalások a társadalmi fejlődés különböző fokain, hol pedig mint a gazdasági irodalomra történő utalások, melyekben Marx kezdettől nyomon követi a gazdasági viszonyok meghatározásainak világos kidolgozását. Az egyes, többé-kevésbbé egyoldalú vagy zavaros felfogásmódok bírálata pedig lényegében már benne foglaltatik magában a logikai kifejtésben és ezért rövidre fogható.

Egy harmadik cikkben rátérünk a könyv gazdasági tartalmára.*

* A harmadik cikk nem jelent meg, a „Volk" megszűnt.

A MARXI TÖRTÉNELEMFELFOGÁS ALAPGONDOLATA

A Kommunista kiáltvány 3. német kiadásának előszava

1883

Ennek a mostani kiadásnak az előszavát, sajnos, egyedül kell aláírnom. Marx, az a férfiú, akinek Európa és Amerika egész munkásosztálya többet köszönhet, mint bárki másnak, Marx a highgate-i temetőben nyugszik és sírja fölött immár az első fű zöldel. Halála óta a Kiáltvány átdolgozásáról vagy kiegészítéséről még kevésbbé lehet szó. Annál szükségesebbnek tartom, hogy a következőket ismételten és határozottan megállapítsam.

A Kiáltványon végighúzódó alapgondolat: hogy a gazdasági termelés és minden történelmi korszak ebből szükségképpen fakadó társadalmi tagozódása az alapja e korszak politikai és szellemi történetének; hogy ennek következtében (az ősi közös földtulajdon felbomlása óta) az egész történelem osztályharcok története volt, osztályharcoké kizsákmányoltak és kizsákmányolók, elnyomott és elnyomó osztályok között a társadalmi fejlődés különféle fokain; hogy ez a harc azonban most olyan fokot ért el, amelyen a kizsákmányolt és elnyomott osztály (a proletariátus) nem szabadíthatja már fel magát az őt kizsákmányoló és elnyomó osztálytól (a burzsoáziától) anélkül, hogy egyúttal egyszer és mindenkorra meg ne szabadítsa az egész társadalmat a kizsákmányolástól, az elnyomástól és az osztályharcoktól — ez az alapgondolat egyedül és kizárólag Marxtól ered.*

* „Ehhez a gondolathoz — mondom az angol fordítás előszavában —, amely véleményem szerint hivatva van arra, hogy a történettudományban ugyanolyan haladásnak legyen az alapja, mint aminőnek Darwin elmélete volt a természettudományban — ehhez a gondolathoz mindketten már több

Neue

Rheinische Zeitung

Organ der Demokratie.

Köln, Samstag, den 19. Mai

A »Neue Rheinische Zeitung« utolsó, vörös nyomással megjelent száma. Köln, 1849 május 19

Freiligrath versének fordítását lásd 263. old.

Ezt már gyakran kijelentettem, de éppen most szükséges, hogy ez a kijelentés a Kiáltványt is megelőzze.

esztendővel 1845 előtt lépésről-lépésre közeledtünk. Hogy mily mértékben haladtam ebben az irányban önállóan előre, legjobban mutatja «A munkásosztály helyzete Angliában» című munkám. Mikor azonban 1845 tavaszán Marx-szal Brüsszelben ismét találkoztam, ő már teljesen kidolgozta ezt a gondolatot és majdnem éppoly világos szavakban fejtette ki előttem, mint ahogy azt itt összefoglaltam." *(Engels jegyzete az 1890-es német kiadáshoz.)*

A MARXI ÉRTÉKTÖBBLET JELENTŐSÉGÉRŐL

1885

. . . Mi újat mondott hát Marx az értéktöbbletről? Hogy van az, hogy Marx értéktöbblet-elmélete úgy csapott le, mint a villám a derült égből — mégpedig a világ valamennyi civilizált országában —, míg valamennyi szocialista elődjének elméletei, Rodbertust beleértve, hatástalanul hangzottak el.

A vegytan története ezt egy példán megmutathatja nekünk.

Mint ismeretes, még a mult század vége felé a flogisztonelmélet uralkodott, mely szerint minden égés lényege abban áll, hogy az égő testről leválik egy másik, feltételezett test, egy abszolút égési anyag, amelynek a flogiszton nevet adták. Ez az elmélet elegendő volt ahhoz, hogy az akkor ismert vegytani jelenségek legtöbbjét, bár némely esetben nem erőszak alkalmazása nélkül, megmagyarázza. 1774-ben azonban Priestley-nek sikerült oly levegőfajtát előállítania, „amelyet annyira tisztának vagy flogisztontól mentesnek talált, hogy vele összehasonlítva a közönséges levegő már romlottnak tűnt fel". Ezt a levegőfajtát Priestley deflogisztizált levegőnek nevezte. Nemsokára azután Scheele Svédországban előállította ugyanazt a levegőfajtát és kimutatta, hogy az a légkörben is megtalálható. Ugyanakkor arra az eredményre jutott, hogy ez a levegőfajta eltűnik, ha egy testet benne, vagy közönséges levegőben elégetnek és ezért tűzlégnek nevezte. „Ezekből az eredményekből azt a következtetést vonta le, hogy az az összetétel, amely akkor keletkezik, amikor a flogiszton a levegő egyik alkatrészével egyesül" (tehát az égésnél), „nem egyéb, mint tűz vagy hő, mely az üvegen keresztül elillan."*

* *Roscoe—Schorlemmer.* „A kémia részletes tankönyve", Braunschweig 1877. I. 13, 18. old. *(Engels jegyzete.)*

Mind Priestley, mind Scheele az oxigént állították elő, de nem tudták, mi az, amivel dolguk van. „Rabjai maradtak" a flogisztonos „kategóriáknak úgy, ahogy azokat készen találták". Az az elem, amely hivatva volt az egész flogisztonelméletet halomra dönteni és a vegytant forradalmasítani, az ő kezükben terméketlenséggel volt megverve. De Priestley rögtön közölte felfedezését a Párizsban élő Lavoisier-val és Lavoisier ennek az új ténynek alapján most már vizsgálatnak vetette alá az egész flogisztonos vegytant. És csak ő fedezte fel, hogy az új levegőfajta egy új vegytani elem, hogy az égésnél nem a titokzatos flogiszton *távozik* el az égő testből, hanem ez az új elem *egyesül* a testtel, és ezzel az egész vegytant, amely flogisztonos formájában a feje tetején állt, a talpára állította. És ha nem is felel meg a tényeknek, amint később állította, hogy egyidejűleg a másik kettővel és függetlenül tőlük előállította az oxigént, mégis ő az oxigén tulajdonképpeni *felfedezője* a másik kettővel szemben, akik pusztán *előállították* anélkül, hogy csak sejtették is volna, *mit* állítottak elő.

Ahogy Lavoisier viszonylik Priestley-hez és Scheelehez, úgy viszonylik Marx elődjeihez az értéktöbblet-elmélet tekintetében. Azt, hogy a termék értékének az a része, melyet ma értéktöbbletnek nevezünk, *létezik*, már régen Marx előtt megállapították. Éppúgy többé-kevésbbé világosan megmondták azt is, miből áll az, tudniillik a munkának abból a termékéből, amelyért a termék elsajátítója nem fizetett ellenértéket. De tovább nem jutottak. Az egyik oldalon — a klasszikus polgári közgazdászok — legfeljebb azt a mennyiségi viszonyt tették vizsgálat tárgyává, amelyben a munkatermék a munkás és a termelési eszköz tulajdonosa között megoszlik. A másik oldalon — a szocialisták — ezt az elosztást igazságtalannak találták és utópisztikus eszközök után kutattak, amelyek segélyével ez az igazságtalanság megszüntethető lenne. Mindkét fél rabja maradt a gazdasági kategóriáknak úgy, ahogyan azokat készen találták.

Ekkor lépett fel Marx. Éspedig egyenes ellentétben minden elődjével. Ahol ezek *megoldást* láttak, ott ő csak *problémát* látott. Azt látta, hogy nem flogisztontól mentesített levegővel, sempedig tűzléggel, hanem oxigénnel áll szemben, hogy nem egy gazdasági tény puszta megállapításáról van itt szó, sem-

pedig e tény összeütközéséről az örök igazsággal és az igaz erkölccsel, hanem oly tényről, amely hivatott az egész gazdaságtant forradalmasítani és amely kulcsa az egész tőkés termelés megértésének — annak kezében, aki használni tudja. Ennek a ténynek a segélyével megvizsgálta az összes korábban uralkodó kategóriákat, mint ahogy Lavoisier az oxigén segélyével megvizsgálta a flogisztonos kémia valamennyi kategóriáját. Ahhoz, hogy tudja, mi az értéktöbblet, tudnia kellett, mi az érték. Mindenekelőtt bírálat alá kellett vetnie Ricardo értékelméletét magát. Marx tehát megvizsgálta a munkát, értéket alkotó sajátsága tekintetében és elsőnek állapította meg, *milyen* munka, miért és hogyan alkot értéket s hogy az érték egyáltalán nem egyéb, mint *ilyen*fajta megszilárdult munka — ez oly kérdés, melyet Rodbertus sohasem értett meg. Azután Marx megvizsgálta az áru és a pénz viszonyát és kimutatta, hogyan és miért kell a bennerejlő értéktulajdonság következtében az árunak és az árucserének az áru és a pénz ellentétét megteremtenie; Marxnak erre alapított pénzelmélete az első kimerítő és most hallgatólag általánosan elfogadott pénzelmélet. Megvizsgálta a pénz átváltozását tőkévé és bebizonyította, hogy az a munkaerő vételén és eladásán alapszik. Azzal, hogy a munkaerőt, az értéket alkotó tulajdonságot tette a munka helyére, egy csapással megoldotta egyikét azoknak a nehézségeknek, amelyen Ricardo iskolája tönkrement: annak a lehetetlenségét, hogy a tőke és a munka kölcsönös kicserélését összhangba hozzák Ricardónak azzal a törvényével, amely szerint a munka határozza meg az értéket. Annak a megállapításával, hogy a tőke állandó és változó tőkére oszlik, jutott csak el oda, hogy az értéktöbblet képződésének folyamatát a maga igazi lefolyásában a legrészletesebben feltárja és ezzel meg is magyarázza, ami egyetlen elődjének sem sikerült; Marx tehát magán a tőkén belül olyan különbséget állapított meg, mellyel sem Rodbertus, sem a polgári közgazdászok nem tudtak mit sem kezdeni, amely azonban a legbonyolultabb gazdasági problémák megoldásának a kulcsa, aminek a II. könyv — s mint látni fogjuk, a III. könyv még inkább — megint csattanó bizonyítékát adja. Magát az értéktöbbletet további vizsgálatnak vetette alá, felfedte annak két formáját: az abszolút és viszonylagos értéktöbbletet és kimutatta azt az eltérő, de mind-

két esetben döntő szerepet, amelyet a tőkés termelés történelmi fejlődésében játszottak. Az értéktöbblet alapján kifejtette a munkabér első észszerű elméletét, mellyel rendelkezünk és elsőnek vázolta a tőkés felhalmozás történetének alapvonásait és írta le e felhalmozás történelmi tendenciáját.

A TÖRTÉNELEM MARX ÁLTAL FELFEDEZETT NAGY MOZGÁSI TÖRVÉNYE

1885

Az a tény, hogy harminchárom évvel első megjelenése után a „Brumaire tizennyolcadika" új kiadása vált szükségessé, azt bizonyítja, hogy ez a kis írás ma sem vesztett értékéből.

S valóban zseniális munka volt. Közvetlenül az után az esemény után, amely az egész politikai világot mint derült égből jövő villámcsapás lepte meg, amelyet némelyek az erkölcsi felháborodás kiáltó hangján kárhoztattak, mások mint a forradalomból való menekvést s annak eltévelyedéseiért való büntetést elfogadtak, amelyet azonban mindenki csak megbámult és senki meg nem értett — közvetlenül ez után az esemény után hozta Marx nyilvánosságra rövid, epigramma-szerű írását, amely a francia történelem egész menetét a februári napokon kezdve belső összefüggésében ábrázolta, december másodikának csodáját ez összefüggés természetes, szükségszerű eredményeként fedte fel s emellett még arra sem volt szüksége, hogy az államcsíny hősével másként bánjon, mint jól megérdemelt megvetéssel. S Marx a képet oly mesteri kézzel festette meg, hogy minden új, időközben bekövetkezett leleplezés csak újból bebizonyította, hogy mily híven tükrözi vissza a kép a valóságot. Az élő napi történelem e kiváló megértése, az események világos áttekintése abban a pillanatban, melyben azok lejátszódnak, valóban példátlan.

De ehhez az is szükséges, hogy valaki úgy ismerje a francia történelmet, mint Marx. Franciaország az az ország, amelyben a történelmi osztályharcokat, inkább mint bárhol másutt, mindíg a döntésig végigharcolták, ahol tehát a váltakozó politikai formák

is, amelyek között ezek lejátszódnak és amelyekben eredményeik összefoglalódnak, a legélesebb körvonalakban domborodnak ki. Franciaország, amely a középkorban a feudalizmus központja, a renaissance óta az egységes rendi monarchia mintaországa volt, a nagy forradalomban összezúzta a feudalizmust s a buzsoázia tiszta uralmát oly klasszikus módon honosította meg, mint egyetlen más európai ország sem. S a feltörekvő proletariátus harca az uralkodó burzsoázia ellen itt szintén oly éles formában lép fel, amely másutt ismeretlen. Ez volt az oka annak, hogy Marx nemcsak az elmúlt francia történelmet tanulmányozta különös szeretettel, hanem Franciaország aktuális történelmét is minden részletében nyomon követte, az anyagot későbbi felhasználás céljából gyüjtötte és ezért az események sohasem érték meglepetésszerűen.

Ehhez azonban még egy másik körülmény is járult. Éppen Marx volt az, aki elsőnek fedezte fel a történelem nagy mozgási törvényét, azt a törvényt, amely szerint minden történelmi harc, akár politikai, akár vallási, filozófiai vagy más ideológiai téren játszódik le, a valóságban csak a társadalmi osztályok harcának többé-kevésbbé világos kifejezése s hogy ezeknek az osztályoknak létét s ezzel összeütközéseiket is megint gazdasági helyzetük fejlődési foka, termelési módjuk s az ezáltal megszabott cseremód mikéntje határozza meg. Ez a törvény, amelynek a történelemben ugyanaz a jelentősége, mint az energia megmaradása törvényének a természettudomány terén — ez a törvény itt is megadta Marxnak a kulcsot a második francia köztársaság történetének megértéséhez. Ezen a történeten próbálta itt ki Marx a maga törvényét s még harminchárom év elmúltával is azt kell mondanunk, hogy ez a próba fényesen sikerült.

MARX TÖRTÉNELMI MATERIALIZMUSA

1886

. . . De azt a lépést, melyet Feuerbach nem tett meg, mégis meg kellett tenni; az elvont ember kultusza helyébe, amely magva volt Feuerbach új vallásának, a valóságos emberről és a valóságos ember történelmi fejlődéséről szóló tudománynak kellett lépnie. A feuerbachi álláspontnak ezt a további, Feuerbachon túlmenő fejlesztését Marx kezdte meg 1845-ben a „Szent családban".

Strauss, Bauer, Stirner, Feuerbach voltak a hegeli filozófia utolsó képviselői, amennyiben a filozófia talaját nem hagyták el. Strauss, a „Jézus élete" és a „Dogmatika" után csak filozófiai és egyháztörténelmi szépirodalommal foglalkozott Renan mintájára. Bauer csak a kereszténység keletkezésének története terén alkotott valamit, de itt aztán jelentőset is, Stirner csodabogár maradt, még akkor is, amikor Bakunin Proudhonnal keverte össze és ezt a keveréket „anarchizmus"-nak keresztelte el; egyedül Feuerbach volt jelentős, mint filozófus. De nemcsak hogy a filozófia, ez az állítólag valamennyi tudomány felett lebegő, valamennyit összefoglaló tudományok tudománya maradt számára áthághatatlan korlát, érinthetetlen szentség, még mint filozófus is megállapodott a félúton: alul materialista volt, felül idealista; Hegelt nem tudta kritikai eszközökkel legyűrni, hanem, mint használhatatlant, egyszerűen félredobta, míg ő maga, a hegeli rendszer mindent felölelő gazdagságával szemben, egy dagályos szeretetvalláson és sovány, tehetetlen erkölcstanon kívül semmi ténylegeset nem hozott létre.

A fiatal Engels

A kölni kommunista per tárgyalása 1852 októberében. Egykorú rajz a lipcsei »Illustrierte Zeitung«-ból. A középen ülő bíróságtól a képen balra a vádlottak, jobbra az esküdtek ülnek

De a hegeli iskola felbomlásából még egy másik irány jött létre, az egyetlen, amely valóban termékeny volt és ez az irány lényegében Marx nevéhez fűződik.*

A hegeli filozófiától való elszakadás itt is úgy történt, hogy a materialista álláspontra tértünk vissza. Vagyis elhatároztuk, hogy a való világot — a természetet és a történelmet — úgy fogjuk fel, ahogy az mindenkinek magától adódik, aki előre megalkotott idealista bogarak nélkül közeledik hozzá; elhatároztuk, hogy könyörtelenül elvetünk minden olyan idealista bogarat, amely nem egyeztethető össze a saját — nem pedig holmi fantasztikus — összefüggésükben felfogott tényekkel. És ennél többet a materializmus egyáltalán nem is jelent. De a materialista világnézetet itt először vették valóban komolyan, először vitték következetesen keresztül — legalább is alapvonásaiban — a tudomány minden szóbajövő területén.

Hegelt nem raktuk egyszerűen félre: ellenkezőleg, fent** kifejtett forradalmi oldalát, a dialektikus módszert tettük meg kiindulópontnak. De ez a dialektika hegeli alakjában hasznavehetetlen volt. Hegelnél a dialektika a fogalom önkifejlése. Az abszolút fogalom nemcsak öröktől fogva — nem tudni, hol — megvan, hanem egyszersmind az egész fennálló világ tulajdonképpeni élő lelke. Az abszolút fogalom önmagához fejlődik mindazokon az előzetes fokokon keresztül, amelyeket a „Logika" részletesen

---

* Legyen szabad itt egy személyes megjegyzést tennem. Az utóbbi időben többször utaltak ennek az elméletnek reám eső részére és ezért aligha kerülhetem el, hogy elmondjam azt a néhány szót, amely ezt a kérdést elintézi. Magam sem tagadhatom, hogy Marx-szal való negyvenéves együttműködésem előtt és alatt elméletének mind megteremtésében, mind nevezetesen kidolgozásában bizonyos önálló részem volt. De a vezető alapgondolatok legnagyobb része, főleg gazdasági és történelmi téren, különösen pedig végső éles fogalmazásuk Marx műve. Amivel én járultam hozzá, azt Marx — mindenesetre néhány különleges tudományág kivételével — nélkülem is el tudta volna végezni. Amit Marx alkotott, azt én nem tudtam volna véghezvinni. Marx magasabban állott, messzebbre látott, többet s gyorsabban tekintett át, mint mi többiek valamennyien. Marx lángész volt, mi többiek legfeljebb tehetségek. Nélküle az elmélet ma távolról sem volna az, ami. Joggal viseli tehát Marx nevét. *(Engels jegyzete.)*

** Engels a „Ludwig Feuerbach és a német klasszikus filozófia felbomlása" első fejezetére utal. Lásd *Marx—Engels.* Válogatott művek 2. köt. 356—358. old.

tárgyal és amelyek mind bennfoglaltatnak az abszolút fogalomban ; azután „elidegenedik", amennyiben természetté változik át. Itt anélkül, hogy tudatában volna önmagának, a természeti szükségszerűség mezében, újabb fejlődésen megy át és végül az emberben újra visszanyeri öntudatát. Ez az öntudat a történelemben megint felküzdi magát nyers állapotából, míg végül az abszolút fogalom a hegeli filozófiában ismét teljesen visszatér önmagához. Hegelnél tehát a természetben és a történelemben megnyilvánuló dialektikus fejlődés, vagyis a minden zeg-zugos mozgáson és pillanatnyi visszaesésen keresztültörő, az alacsonyabbtól a magasabb felé menő haladás okozati összefüggése csak a fogalom öröktől fogva — nem tudni hol, de mindenesetre minden gondolkodó emberi agytól függetlenül — végbemenő önmozgásának a másolata. A dolgoknak ezt az ideológiai fejetetejére állítását kellett kiküszöbölni. Fejünk fogalmait újból materialista módon fogtuk fel, mint a valóságos dolgok képmásait, nem pedig a valóságos dolgokat, mint az abszolút fogalom ezen vagy azon fokának a képmásait. Ezzel a dialektika a külső világ és az emberi gondolkodás mozgásának általános törvényeiről szóló tudományra korlátozódott — a törvényeknek két sorára, melyek a dolgok lényegét illetően azonosak, de kifejezésük tekintetében annyiban különböznek egymástól, hogy az emberi fej tudatosan alkalmazhatja őket, míg a természetben és eddig nagyrészt az emberi történelemben is, csak öntudatlanul, a külső szükségszerűség formájában, a látszólagos véletlenek végtelen során keresztül érvényesülnek. Ezzel azonban a fogalmi dialektika maga csak a való világ dialektikus mozgásának tudatos reflexe lett és ezzel a hegeli dialektikát a feje tetejére, helyesebben a fejéről, amelyen állt, megint a talpára állítottuk. És érdekes, hogy ezt a materialista dialektikát, mely évek óta legjobb munkaeszközünk és legélesebb fegyverünk volt, nemcsak mi fedeztük fel, de azonkívül még, függetlenül tőlünk, sőt még Hegeltől is, újra felfedezte egy német munkás, Joseph Dietzgen.*

Ezzel azonban a hegeli filozófia forradalmi oldala újra fel-

* Lásd : „Az emberi fej munkájának lényege, egy kézműves előadásában. A tiszta gyakorlati ész újólagos bírálata." Hamburg, Meissner 1869. *(Engels jegyzete.)*

éledt és egyúttal megszabadult azoktól az idealista sallangoktól, amelyek Hegelnél annak következetes keresztülvitelét megakadályozták. Az a nagy alapgondolat, hogy a világot nem mint kész *dolgok* összességét, hanem mint *folyamatok* összességét kell felfogni, amelyben a látszólag szilárd dolgok éppúgy, mint azok gondolatképei fejünkben, a fogalmak, a keletkezés és elmúlás szakadatlan változásán mennek keresztül, amelyben minden látszólagos véletlen és minden pillanatnyi visszaesés ellenére végül is haladó fejlődés tör utat magának — ez a nagy alapgondolat, főleg Hegel óta, annyira átment a köztudatba, hogy ebben az általános formában aligha ütközik még ellentmondásba. De más dolog ezt szavakban elismerni és ismét más a valóságban a vizsgálat minden területén részletesen alkalmazni. Ha azonban a vizsgálatnál mindíg ebből a nézőpontból indulunk ki, úgy egyszersmindenkorra megszűnik a végleges megoldások és örök igazságok követelése ; mindíg tudatában vagyunk az elért megismerés szükségszerű korlátoltságának, tudjuk, hogy ezt a megismerést azok a feltételek határozzák meg, melyek között eljutottunk hozzá. De akkor nem is imponálnak nekünk többé a még mindíg dívó régi metafizikának lel üzdhetetlen ellentétei: igazság és hamisság, jó és rossz, azonos és különböző, szükségszerű és véletlen. Tudjuk, hogy ezek az ellentétek csak viszonylagosan érvényesek, hogy annak, amit most igaznak ismerünk el, éppúgy megvan a rejtett, később kiütköző hamis oldala, mint ahogy a most hamisként felismert dolognak megvan az igaz oldala, amelynek alapján azelőtt igaznak ismerhették el ; hogy az állítólagos szükségszerűség csupa véletlenből tevődik össze és hogy az állítólagos véletlenség az a forma, amely mögött a szükségszerűség rejlik és így tovább.

Az a régi vizsgálati és gondolkodási mód, amelyet Hegel „metafizikai"-nak nevez, amely főleg a *dolgoknak* mint adott szilárd alakulatoknak vizsgálatával foglalkozott és amelynek maradványai még erősen kísértenek a fejekben, a maga idejében történelmileg nagyon is jogosult volt. Előbb, mintsem a folyamatokat megvizsgálhatták volna, a dolgokat kellett vizsgálat tárgyává tenni. Először azt kellett tudni valamely dologról, hogy az micsoda, mielőtt megfigyelhették a rajta végbemenő változásokat. És így történt ez a természettudományban. A régi metafizika,

amely a dolgokat befejezetteknek fogta fel, olyan természettudományból eredt, mely a holt és élő dolgokat mint befejezetteket tette vizsgálat tárgyává. Amikor azonban ez a vizsgálat annyira előrehaladt, hogy a döntő haladás lehetségessé vált és rátérhettek ezeknek a dolgoknak magában a természetben végbemenő változásai rendszeres megvizsgálására, akkor a filozófia terén is ütött a régi metafizika halálos órája. S valóban, ha a természettudomány a mult évszázad végéig túlnyomóan *gyüjtő* tudomány, a kész dolgok tudománya volt, úgy a mi századunkban lényegében *rendező* tudomány, a folyamatok, a dolgok eredetének és fejlődésének és annak az összefüggésnek a tudománya, amely e természeti folyamatokat nagy egésszé fűzi egybe. A fiziológia, amely a növényi és állati szervezetben végbemenő folyamatokat vizsgálja, az embriológia, mely az egyes szervezet fejlődésével foglalkozik a csírától az érettségig, a geológia, amely a föld felszínének fokozatos képződését követi nyomon, mindezek századunk szülöttei.

Mindenekelőtt azonban három nagy felfedezés van, amely a természeti folyamatok összefüggésének ismeretét óriási lépésekkel hajtotta előre:

Először, a sejt felfedezése, mint azé az egységé, amelynek sokszorozódásából és differenciálódásából az egész növényi és állati test kifejlődik, úgyhogy nemcsak azt ismerték fel, hogy minden magasabb szervezet fejlődése és növekedése egyetlen általános törvénynek megfelelően történik, hanem a sejt változóképességében rámutattak arra az útra is, amelyen át a szervezetek fajukat változtatják és így az egyéni fejlődésen túlmenő fejlődésen mehetnek keresztül.

Másodszor, az energia átalakulása, amelynek révén kiderült, hogy valamennyi, mindenekelőtt a szervetlen természetben működő úgynevezett erő, a mechanikai erő és kiegészítése, az úgynevezett potenciális energia, a hő, a sugárzás (fény, illetve sugárzó hő), elektromosság, mágnesség, vegyi energia, csak különböző megjelenési formái az egyetemes mozgásnak, melyek meghatározott mértékarányokban átmennek egymásba, úgyhogy az egyiknek meghatározott mennyiségéért, amely eltűnik, megjelenik a másiknak meghatározott mennyisége olyformán, hogy a természet egész mozgása az egyik formából a másikba

való átváltozásnak erre a szakadatlan folyamatára vezetődik vissza.

Végül annak az először Darwin által összefüggően kifejtett felfogásnak a bebizonyítása, hogy a természet bennünket körülvevő szerves termékei, beleértve az embert is, hosszú fejlődési folyamat eredményei, amely fejlődés néhány eredetileg egysejtű csírából indul ki, ezek pedig a vegyi úton létrejött protoplazmából vagy fehérjéből keletkeztek.

E három nagy felfedezésnek és a természettudomány egyéb nagy sikereinek köszönhető, hogy most annyira jutottunk, hogy nemcsak az egyes területeken belül tudjuk kimutatni a természeti folyamatok összefüggéseit, hanem nagyjában és egészében az egyes területek összefüggését is és így azoknak a tényeknek a segélyével, melyeket maga a tapasztalati természettudomány nyujt, módunkban van a természet összefüggéseinek megközelítően rendszeres és áttekinthető képét is megalkotni. Ennek az összképnek a megalkotása ezelőtt az úgynevezett természetfilozófia feladata volt. Ez feladatát csak úgy tudta teljesíteni, hogy a még ismeretlen tényleges összefüggéseket eszmei, fantasztikus összefüggésekkel pótolta, a hiányzó tényeket gondolatképekkel egészítette ki, a valóságos hézagokat a puszta képzeletben töltötte ki. Miközben így járt el, sok zseniális gondolata volt, sok későbbi felfedezést előre megsejtett, de nem kevés badarságot is vetett felszínre, amint ez nem is lehetett másképpen. Ma, amikor a természetkutatás eredményeit csak dialektikusan, vagyis saját összefüggésük értelmében kell felfogni, hogy a mi időnknek megfelelő „természeti rendszerhez" jussunk el, amikor ennek az összefüggésnek dialektikus jellege még a természetbúvárok metafizikusan iskolázott fejébe is akaratuk ellenére befurakodik, ma a természetfilozófia végleg kiküszöbölődött. Felújításának minden kísérlete nemcsak felesleges, hanem *visszaesés lenne.*

Ami azonban érvényes a természetre, amelyről ezzel felismertük, hogy szintén történelmi fejlődési folyamat, az érvényes a társadalom történetének minden ágára és mindazoknak a tudományoknak az összességére is, amelyek emberi (és isteni) dolgokkal foglalkoznak. A történelem, a jog, a vallás stb. filozófiája itt is abban merült ki, hogy az eseményekben magukban kimutatandó valóságos összefüggést a filozófus fejében készült

összefüggéssel helyettesítették, hogy a történelmet egészében és egyes részleteiben úgy fogták fel, mint eszmék fokozatos megvalósulását, és azok az eszmék, melyek így megvalósultak, természetesen mindig csak magának a filozófusnak kedvelt eszméi voltak. A történelem eszerint, ha öntudatlanul is, de szükségszerűen bizonyos már eleve meghatározott eszmei cél felé tört, mint például Hegelnél az ő abszolút eszméjének megvalósítása felé, és az efelé az abszolút eszme felé tartó eltéríthetetlen irány adta a történelmi események benső összefüggését. A valóságos, még ismeretlen összefüggést tehát új, öntudatlan vagy csak fokozatosan tudatossá váló titokzatos gondviseléssel helyettesítették. Itt is tehát, mint a természet terén, az volt a feladat, hogy ezeket a csinált, mesterséges összefüggéseket kiküszöböljük és felleljük a valóságos összefüggéseket; oly feladat, mely végeredményben nem egyéb, mint azoknak az általános mozgási törvényeknek felfedezése, amelyek az emberi társadalom történetében mint uralkodó törvények érvényesülnek.

Ám a társadalom fejlődésének történelme egy pontban lényegesen eltér a természet fejlődésének történetétől. A természetben — amennyiben az ember visszahatását a természetre figyelmen kívül hagyjuk — csupa tudattalan, vak hatóerő hat egymásra, melyeknek kölcsönös játékában érvényesül az általános törvény. Mindabból, ami történik — sem a számtalan látszólagos véletlenségből, amelyet a felszínen láthatunk, sem a végleges, a véletlenben a törvényszerűséget megvalósító eredményekből — semmi sem történik, mint szándékos, tudatos cél. A társadalom történetében ellenben emberek cselekszenek, csupa tudattal rendelkező, megfontolással vagy szenvedéllyel cselekvő, határozott célokat követő ember: semmi sem történik tudatos szándék, kitűzött cél nélkül. De ez a különbség, akármilyen fontos is az a történelmi vizsgálat szempontjából, különösen ha egyes korszakokat vagy eseményeket vizsgálunk, semmit sem változtathat azon a tényen, hogy a történelem menetét belső általános törvények szabályozzák. Mert itt is, a felszínen, minden egyes ember tudatosan szándékos céljai ellenére, nagyjában és egészében látszólag a véletlen uralkodik. Csak ritkán történik az, amit akarunk, a legtöbb esetben a sok szándékolt cél keresztezi egymást és ellentmond egymásnak, avagy a célok

maguk eleve kivihetetlenek, vagy az eszközök elégtelenek. Így a számtalan egyes akarat és cselekedet összeütközései a történelem terén oly állapotot idéznek elő, amely teljesen hasonló a tudattalan természetben uralkodó állapothoz. A cselekedetek céljait akarják, de azokat az eredményeket, amelyek a cselekedetekből valóban következnek, nem akarják, vagypedig, ha eleinte úgy látszik is, hogy ezek az eredmények megfelelnek a szándékolt célnak, végülis egészen más következményekkel járnak, mint amilyeneket akartak. Így nagyban-egészben a történelmi események látszólag szintén a véletlen uralma alatt állnak. Ám ahol a felszínen a véletlen űzi játékát, ott mindíg benső, rejtett törvények uralkodnak rajta és csak arra van szükség, hogy ezeket a törvényeket felismerjük.

Az emberek úgy csinálják történelmüket, bárhogy alakuljon is az, hogy mindegyikük saját, tudatosan szándékolt céljait követi és a történelem nem egyéb, mint ezeknek a különböző irányokban ható akaratoknak és a külvilágra gyakorolt számos behatásuknak eredője. Tehát az is fontos, hogy mit akar a sok egyes ember. Az akaratot szenvedély vagy megfontolás határozza meg. De azok a rugók, amelyek a szenvedélyt vagy megfontolást közvetlenül meghatározzák, igen különböző fajtájúak. Lehetnek részben külső tárgyak, részben eszmei indítóokok, becsvágy, „lelkesedés az igazságért és jogért", személyes gyűlölet vagy mindenféle puszta egyéni szeszély is. De egyrészt láttuk, hogy a történelemben tevékeny sok egyes akaratnak legtöbbször egészen más — gyakran homlokegyenest ellenkező — eredményei vannak, mint amire ez az akarat törekedett, indítóokainak tehát az összeredményre nézve szintén csak alárendelt jelentőségük lehet. Másrészt felmerül az a kérdés, milyen hajtóerők rejtőznek ezek mögött az indítóokok mögött, milyen történelmi okok azok, amelyek a cselekvő emberek fejében ilyen indítóokokká alakulnak át?

Ezt a kérdést a régi materializmus sohasem tette fel. Történelmi felfogása ezért, amennyiben ilyenről egyáltalán szó lehet, lényegében pragmatikus, mindent a cselekedet indítóoka szerint ítél meg, a történelmileg cselekvő embereket nemes és nemnemes szándékúakra osztja és azután rendszerint arra lyukad ki, hogy a nemesek a becsapottak, a nem-nemesek a győztesek.

Ebből aztán a régi materializmus számára az következik, hogy a történelem tanulmányozása nem nagyon épületes foglalkozás, számunkra pedig az, hogy a történelem terén a régi materializmus hűtlenné válik önmagához, mert az ott működő eszmei hajtóerőket végső okokként fogadja el, ahelyett, hogy megvizsgálná, mi van mögöttük, mik e hajtóerők hajtóerői. Nem abban rejlik a következetlenség, hogy *eszmei* hajtóerőket ismer el, hanem abban, hogy nem megy tovább vissza az ezeket mozgató okokig. A történelemfilozófia ellenben, főleg hegeli alakjában, elismeri, hogy a történelmileg cselekvő embereknek sem nyilvánosan látható, sem valóban is ható indítóokai semmiesetre sem végső okai a történelmi eseményeknek, hogy ezek mögött az indítóokok mögött más mozgatóerők húzódnak meg, amelyek megvizsgálásra szorulnak; de ezeket az erőket nem magában a történelemben keresi, inkább kívülről, a filozófiai ideológiából viszi be a történelembe. Ahelyett pl., hogy a régi Görögország történetét saját benső összefüggéseiből magyarázná meg, Hegel egyszerűen azt állítja, hogy ez a történet nem egyéb, mint „a szép egyéniség alakzatainak" kidolgozása, a „műalkotásnak" mint ilyennek megvalósulása. Ez alkalommal sok szépet és mélyet mond a régi görögökről, de ez nem akadálya annak, hogy ma már ne elégedjünk meg olyan magyarázattal, amely puszta frázis.

Ha tehát a feladat az, hogy felkutassuk a mozgatóerőket, melyek — tudatosan vagy öntudatlanul éspedig igen gyakran öntudatlanul — a történelmileg cselekvő emberek indítóokai mögött rejtőznek és amelyek a történelem tulajdonképpeni végső hajtóerői, úgy nem annyira az egyes, akármennyire is kimagasló emberek indítóokairól lehet szó, mint azokról, amelyek nagy tömegeket, egész népeket és minden népben megint egész néposztályokat mozgatnak meg; éspedig nem pillanatnyilag, múlékony felbuzdulásra és gyorsan lelohadó szalmalángra, hanem tartós, nagy történelmi változásban kicsúcsosodó cselekvésre. Kikutatni azokat a mozgatóerőket, amelyek itt a cselekvő tömegek és vezetőik, az úgynevezett nagy emberek fejében tisztán vagy homályosan, közvetlenül vagy ideológikus, sőt istenített formában mint tudatos indítóokok tükröződnek vissza — ez az egyetlen út, amely azoknak a törvényeknek a nyomára vezet-

het bennünket, amelyek nagyjában és egészében az egész történelmen, valamint az egyes korszakokban és országokban uralkodnak. Mindannak, ami az embereket mozgatja, a fejükön kell keresztülmennie, de nagyon is a körülményektől függ, hogy milyen formát ölt ebben a fejben. A munkások semmiképpen sem békültek meg a tőkés gépi üzemmel, noha a gépeket nem törik darabokra, mint ahogy ezt még 1848-ban a Rajna mentén megtették.

Míg azonban a történelem e mozgató okainak felkutatása minden előző korszakban a hatásaikkal való bonyolult és rejtett összefüggéseknél fogva csaknem lehetetlen volt, a jelenkor ezeket az összefüggéseket annyira leegyszerűsítette, hogy a rejtély megoldható lett. A nagyipar meghonosodása óta, tehát legalábbis az 1815-ös európai béke óta senki előtt Angliában nem volt többé titok, hogy az egész politikai harc ott két osztály, a földbirtokos arisztokrácia (landed aristocracy) és a burzsoázia (middle class) uralmi igényei körül forog. Franciaországban a Bourbonok visszatértével ugyanennek a ténynek ébrednek tudatára; a restauráció korának történetírói, Thierrytől Guizot-ig, Mignet-ig és Thiers-ig mindenütt nyiltan kimutatják, hogy a francia történelem megértésének a középkor óta ez a kulcsa. És 1830 óta elismerik, hogy e két országban a munkásosztály, a proletariátus a harmadik harcoló fél a hatalomért. A viszonyok annyira leegyszerűsödtek, hogy csak az, aki szándékosan behúnyja szemét a tények előtt, nem veszi észre, hogy e három nagy osztály harca és érdekeik összeütközése a modern történelem hajtóereje, legalább a két leghaladottabb államban.

De hogyan keletkeztek ezek az osztályok? Ha első pillantásra a nagy, egykor hűbéri földbirtok eredetét — legalább közvetlenül — politikai okokkal, erőszakos foglalásokkal lehetett magyarázni, úgy ez a burzsoázia és a proletariátus esetében nem volt többé lehetséges. Itt két nagy osztálynak tisztán gazdasági okokra visszanyúló eredete és fejlődése világos és kézzelfogható volt. És éppoly világos volt az is, hogy az a harc, mely a földbirtokosok és a burzsoázia, valamint az a harc is, amely a burzsoázia és proletariátus között folyt, elsősorban gazdasági érdekek körül forgott, a politikai hatalom pedig csak puszta eszköz volt ezek megvalósítására. Mind a burzsoázia, mind a proletár-

ság a gazdasági viszonyok, pontosabban szólva a termelési mód megváltozása következtében keletkezett. Ezt a két osztályt először a céhrendszerbeli kézműves ég ől a manufaktúrára, azután a manufaktúráról a gőz- és gépüzemmel dolgozó nagyiparra történt átmenet fejlesztette ki. A burzsoáziától mozgásbahozott új termelőerők — mindenekelőtt a munkamegosztás és sok részletmunkás egyesítése az összmanufaktúrában — és az ezek hatására kifejlődött csereviszonyok és csereszükségletek bizonyos fokon összeférhetetlenekké váltak a fennálló, történelmileg átöröklött és törvénytől szentesített termelési renddel, vagyis a feudális társadalmi rend céhes és számtalan egyéb személyi és helyi kiváltságaival (amelyek a nem kiváltságos rendekre nézve mindmegannyi béklyók voltak). A termelőerők, melyeket a burzsoázia képviselt, fellázadtak a termelési rend ellen, melyet a feudális földbirtokosok és a céhmesterek képviseltek. Az eredmény ismeretes: a feudális béklyókat széttörték, Angliában fokozatosan, Franciaországban egycsapásra, Németországban még nem készültek el vele. De ahogy a manufaktúra a fejlődés bizonyos fokán összeütközésbe került a feudális termelési renddel, úgy került már most összeütközésbe a nagyipar a feudális termelési rend helyébe lépett polgári termelési renddel. Ez a rend, a tőkés termelési mód szűk korlátai, gúzsba kötik a nagyipart, mely egyrészt a nép egész nagy tömegének egyre fokozódó proletarizálódását idézi elő, másrészt az eladatlan termékeknek mind nagyobb tömegét termeli. Túltermelés és tömegnyomor, mindegyik a másiknak oka, ez az a képtelen ellentmondás, amelybe a tőkés termelési mód torkollik és amely parancsolóan követeli a termelőerők felszabadítását a termelési mód megváltoztatása útján.

Legalábbis a modern történelemben eszerint mindenesetre beigazolódott, hogy minden politikai harc osztályharc és hogy az osztályok felszabadító harcai szükségképpeni politikai alakjuk ellenére — mert minden osztályharc politikai harc — végső fokon a *gazdasági* felszabadulás körül forognak. Tehát, legalábbis itt, az állam, a politikai rend az alárendelt, míg a „civil" társadalom, a gazdasági viszonyok birodalma, a döntő elem. A hagyományos nézet, melyet Hegel is vallott, az államban látta a meghatározó, a civil társadalomban az általa meghatározott elemet. A látszat

meg is felel ennek. Mint ahogy az egyes embernél cselekedeteinek minden hajtóereje fején megy keresztül, akaratának indítóokaivá változik át, melyek cselekvésre késztetik, úgy kell a civil társadalom minden szükségletének, akármelyik osztály legyen is éppen uralmon, az államakaraton keresztülmennie, hogy törvények formájában általános érvényességet érjen el. Ez a dolog alaki oldala és ez magától értetődik. De a kérdés az, mi a tartalma az egyes ember vagy az állam e pusztán formai akaratának és honnan ered ez a tartalom, miért akarják éppen ezt és nem valami mást. És ha itt tovább érdeklődünk, azt találjuk, hogy a modern történelemben az állam akaratát nagyjában és egészében a polgári társadalom változó szükségletei, ennek vagy annak az osztálynak túlnyomó hatalma, végső fokon a termelőerők és csere viszonyok fejlődése határozzák meg.

De ha az állam, még modern korunkban sem, amikor oly hatalmasak a termelési és közlekedési eszközök, nem önálló terület önálló fejlődéssel, hanem lét t és fejlődését végső fokon a társadalom gazdasági létfeltételei magyarázzák meg, úgy még sokkal inkább kell ennek érvényben lennie minden megelőző korra nézve, amikor az ember anyagi életének termelése még nem e gazdag segédeszközök felhasználásával ment végbe, amikor tehát e termelés szükségességének még nagyobb mértékben kellett uralkodnia az emberen. Ha az állam még ma is, a nagyipar és a vasutak idejében, csak visszatükröződése — összefoglaló formában — a termelésen uralkodó osztály gazdasági szükségleteinek, úgy sokkal inkább ennek kellett lennie oly korszakban, amikor egy emberi nemzedéknek egész élettartama sokkal nagyobb részét kellett anyagi szükségletei kielégítésére fordítania, tehát jóval nagyobb fokban függött tőlük, mint manapság. Az előző korszakok történetének vizsgálata, mihelyt komolyan foglalkozunk ezzel az oldalukkal, a legbővebb bizonyítékát adja ennek; itt azonban természetesen nem tárgyalhatjuk ezt.

Ha az államot és a közjogot a gazdasági viszonyok határozzák meg, úgy természetesen meghatározzák a magánjogot is, amely lényegében csak szentesíti az egyének között fennálló, az adott körülmények között normális gazdasági viszonylatokat. De a forma, melyben ez történik, igen különböző lehet. Megtarthatják, mint ahogy Angliában az egész nemzeti fejlődéssel összhangban

történt, a régi hűbéri jog formáinak legnagyobb részét és megtölthetik őket polgári tartalommal, sőt a hűbéri elnevezésnek egyenesen polgári értelmet is tulajdoníthatnak; de alapul vehetik — mint a szárazföldi Nyugat-Európában — az árutermelő társadalom első világjogát, a római jogot is, amely utólérhetetlenül élesen kidolgozta az egyszerű árutulajdonosok minden jogviszonyát (vevő és eladó, hitelező és adós, szerződés, kötelezettség stb.). Emellett azt — a bírósági gyakorlat útján — vagy egyszerűen lesüllyeszthetik egy még kispolgári és félfeudális társadalom hasznára és javára, e társadalom színvonalára (közönséges jog), vagypedig állítólag felvilágosodott, erkölcsprédikáló jogászok segélyével e társadalom színvonalának megfelelő külön törvénykönyvvé gyúrhatják át, amely ilyen körülmények között még jogi szempontból is rossz lesz (porosz Landrecht); emellett azonban egy nagy polgári forradalom után, éppen ennek a római jognak az alapján, kidolgozhatják a burzsoá társadalomnak olyan klasszikus törvénykönyvét is, mint amino a francia Code civil. Ha tehát a polgári jogi meghatározások csak a társadalom gazdasági életfeltételeit fejezik ki jogi formában, úgy ez a körülményekhez képest jól vagy rosszul történhetik.

Az állam az első ideológiai hatalom az ember felett. A társadalom közös érdekeinek védelmére belső és külső támadások ellen szervet teremt magának. Ez a szerv az államhatalom. Alighogy keletkezett, ez a szerv önállósítja magát a társadalommal szemben éspedig annál inkább, mennél inkább lesz valamely meghatározott osztály szervévé, mennél inkább juttatja közvetlenül érvényre ennek az osztálynak az uralmát. Az elnyomottak harca az uralkodó osztály ellen szükségszerűen politikai harccá lesz, oly harccá, mely mindenekelőtt ez osztály politikai uralma ellen irányul. Az a tudat, hogy ez a politikai harc összefügg gazdasági alapjával, eltompul és egészen veszendőbe is mehet. S ha ez az érdekelteknél maguknál nincs mindíg egészen így, majdnem mindíg ez történik a történetíróknál. A régi források közül, amelyek a római köztársaságban dúló harcokról szólnak, csak Appianus mondja meg világosan és nyiltan, miről is volt itt végeredményben szó, tudniillik a földbirtokról.

Az állam azonban, mihelyt önálló hatalommá vált a társadalommal szemben, csakhamar új ideológiát teremt. A hivatásos

politikusoknál, a közjog teoretikusainál és a magánjogászoknál még inkább veszendőbe megy az összefüggés a gazdasági tényekkel. Mivel a gazdasági tényeknek minden egyes esetben jogi indítóokok formáját kell magukra ölteniök, hogy törvény formájában lehessen őket szentesíteni és mivel ennél természetesen tekintettel kell lenni az egész már érvényben levő jogrendszerre, azért azt hiszik, hogy a jogi forma minden és a gazdasági tartalom semmi. A közjoggal és a magánjoggal úgy bánnak, mintha önálló területek volnának, amelyeknek megvan a maguk független történelmi fejlődése s amely területeket önmagukban minden belső ellentmondás következetes kiirtásával rendszeresen lehet és kell tárgyalni.

Még magasabbrendű, vagyis az anyagi, gazdasági alaptól még jobban eltávolodó ideológiák a filozófia és vallás alakját öltik magukra. Itt a képzetek összefüggése anyagi létfeltételeikkel közbülső tagok beékelődése következtében mindig bonyolultabbá, mindig homályosabbá lesz. De ez az összefüggés megvan. Ahogy a renaissance egész kora, a XV. század közepe óta, úgy az azóta új életre ébredt filozófia is lényegében a városok, tehát a polgárság terméke. Ennek tartalma lényegében csak azoknak a gondolatoknak filozófiai kifejezése volt, amelyek megfeleltek a ki- és középpolgárság nagyburzsoáziává fejlődésének. A mult évszázad francia és angol filozófusainál, akik sokszor éppúgy voltak közgazdászok, mint filozófusok, ez kézzelfogható. A hegeli iskoláról pedig fent kimutattuk ugyanezt.

De térjünk még ki röviden a vallásra, mert ez az anyagi élettől a legmesszebbre esik és látszólag a legidegenebb. A vallás egészen kezdetleges időben keletkezett az embereknek igen ferde, kezdetleges képzeteiből saját magukról és az őket környező külső természetről. De minden ideológia, ha már megvan, az adott képzetek anyagához kapcsolódva fejlődik és ezt az anyagot továbbfejleszti. Másképpen nem volna ideológia, vagyis nem foglalkoznék a gondolatokkal úgy, mintha azok önálló, függetlenül fejlődő, csak saját törvényszerűségeiknek alávetett lényegek volnának. Az emberek tudata előtt elkerülhetetlenül rejtve marad az a tény, hogy a gondolatfolyamat menetét végül is maguknak az embereknek anyagi életfeltételei határozzák meg, akiknek fejében ez a folyamat végbemegy. Máskép minden ideológiának vége volna.

Ezek az eredeti vallásos képzetek tehát, amelyek többnyire közösek minden rokon népcsoportnál, a csoport szétválása után minden népnél sajátos fejlődésen mennek keresztül a nekik megszabott életfeltételeknek megfelelően. Ezt a fejlődési folyamatot pedig a népcsoportok egész soránál, főleg az árja (úgynevezett indoeurópai) népcsoportnál az összehasonlító mitológia részletesen kimutatta. Azok az istenek, akiket így minden nép megalkotott magának, nemzeti istenek voltak, akiknek birodalma nem terjedt messzebbre, mint az általuk védelmezendő nemzeti terület. Ezeknek határain túl más istenek uralkodtak, akiknek hatalmát senki sem vonta kétségbe. Ezek az istenek csak addig élhettek a képzeletben, ameddig a nemzet fennállt; a nemzet pusztulásával ütött az ő órájuk is. A régi nemzetiségeknek ezt a pusztulását a római világbirodalom okozta, amely birodalom kialakulásának gazdasági előfeltételeit itt nem tehetjük vizsgálat tárgyává. A régi nemzeti istenek hanyatlásnak indultak, még a római istenek is, akik maguk is Róma városának szűk körére voltak szabva. Az a szükséglet, hogy a világbirodalmat világvallással egészítsék ki, világosan szembetűnik azokban a kísérletekben, melyekkel minden némiképpen is tisztes idegen istennek Rómában elismerést igyekeztek szerezni és oltárt állítani a honi istenek mellett. De új világvallást nem lehet ilyeténképpen császári rendeletekkel létrehozni. Az új világvallás, a kereszténység, szép csendesen kialakult már általánosított keleti, főleg zsidó teológia és vulgarizált görög, főleg sztoikus filozófia keverékéből. Hogy milyen volt az eredeti alakja, azt nagy fáradsággal újra ki kell kutatni, mert ránkhagyott hivatalos alakja csak az az alak, melyben államvallássá lett, mely célnak megfelelően a niceai zsinat átgyúrta. Ám az a tény, hogy már 250 év leteltével államvallássá lett, bizonyítja, hogy az időknek megfelelő vallás volt. A középkorban pontosan abban a mértékben, amelyben a feudalizmus kifejlődött, az ennek megfelelő vallássá alakult át, megfelelő feudális ranglétrával. És amikor a polgárság kialakult, kifejlődött a feudális katolicizmussal szemben a protestáns eretnekség, először Dél-Franciaországban az albigenseknél* az ottani

* Albigensek — vallási mozgalom, amely a XII—XIII. században Dél-Franciaországban igen elterjedt volt. (A név eredete Albi francia városból.) A kizsákmányoló római egyház és feje, a pápa ellen irányult.

városok legnagyobb virágzása idején. A középkor az ideológia minden egyéb formáját: a filozófiát, politikát, jogtudományt a teológiához csatolta, a teológia alosztályává változtatta. Ezzel minden társadalmi és politikai mozgalmat arra kényszerített, hogy teológiai formát öltsön magára. A tömegeknek, amelyeknek lelkét kizárólag vallással táplálták, saját érdekeiket vallásos öltözetben kellett bemutatni, ha nagy vihart akartak előidézni. És amint a polgárság kezdettől megteremtette a maga mindenféle birtoktalan, semmi elismert rendhez sem tartozó városi plebejusokból, napszámosokból és mindenféle szolgaszemélyzetből összetevődő függelékét, a későbbi proletariátus előfutárjait, úgy az eretnekség is már korán kettéválik egy polgári mérsékelt és egy plebejus forradalmi irányra, melyet a polgári eretnekek is lelkükből útáltak.

A protestáns eretnekség kiirthatatlansága megfelelt a feltörekvő polgárság legyőzhetetlenségének ; amikor ez a polgárság eléggé megerősödött, addigi túlnyomóan helyi méretű harca a feudális nemességgel kezdett nemzeti méreteket ölteni. Az első nagy hadművelet, az úgynevezett reformáció Németországban folyt le. A polgárság nem volt sem eléggé erős, sem eléggé fejlett ahhoz, hogy a többi lázadó rendet, a városok plebejusait, az alsóbb nemességet és a parasztokat a maga zászlaja alatt egyesíthesse. Először a nemességet verték le ; a parasztok lázadásban törtek ki, amely a csúcspontja ennek az egész forradalmi mozgalomnak ; a városok cserbenhagyták őket, és így a forradalom elbukott a fejedelmek hadseregeinek csapásai alatt, akik az egész hasznot zsebrevágták. Ettől az időtől Németország három évszázadra eltűnik a történelembe önállóan beavatkozó országok sorából. De a német Luther mellett ott volt a francia Kálvin, aki igazi francia élességgel állította előtérbe a reformáció polgári jellegét és az egyháznak köztársasági és demokratikus szervezetet adott. Míg a lutheri reformáció Németországban elposványosodott és tönkretette Németországot, a kálvini reformáció a genfi, a holland és a skót republikánusoknak zászlóul szolgált, felszabadította Hollandiát Spanyolország és a Német Birodalom uralma alól és ideológiai jelmeze lett a polgári forradalom második felvonásának, mely Angliában játszódott le. Itt a kálvinizmusról kiderült, hogy az akkori polgárság érdekeinek

igazi vallásos leple és ezért nem is jutott teljes elismeréshez, midőn a forradalom 1689-ben a nemesség egy részének és a polgárságnak megegyezésével végződött. Az angol állami egyházat visszaállították, de nem előbbi formájában, mint katolicizmust, melynek a király volt a pápája, hanem erősen kálvinizálva. A régi állami egyház a vidám katolikus vasárnapot vallotta ünnepének és harcolt az unalmas kálvinista vasárnap ellen, az új elpolgárosított állami egyház az utóbbit vezette be, mely még ma is ékesíti Angliát.

Franciaországban 1685-ben elnyomták, katolikussá tették vagy elűzték a kálvinista kisebbséget; de mit használt mindez? Már akkor javában serénykedett a szabadgondolkodó Pierre Bayle és 1694-ben megszületett Voltaire. XIV. Lajos erőszakos rendszabálya csak megkönnyítette a francia polgárságnak, hogy forradalmát a fejlett burzsoáziának egyedül megfelelő vallástalan, kizárólag politikai formában csinálja meg. Protestánsok helyett szabadgondolkodók ültek a nemzetgyűlésekben. Ezzel a kereszténység végső szakába lépett. Képtelenné vált arra, hogy továbbra valamely haladó osztály törekvéseinek ideológiai lepleként szerepeljen; mindinkább az uralkodó osztályok kizárólagos birtokává lett. Ezek tisztára mint a kormányzás eszközét alkalmazzák, amellyel az alsóbb osztályokat kordában tartják. És a különböző osztályok mindegyike a neki megfelelő hitet alkalmazza: a földbirtokos junkerek a katolikus jezsuitaságot vagy a protestáns ortodoxiát, a liberális vagy radikális burzsoák a racionalizmust. És teljesen mellékes, hisznek-e ezek az urak a maguk megfelelő vallásában vagy sem.

Látjuk tehát, a vallás, mihelyt egyszer kialakult, mindíg magában foglal valamely hagyományos anyagot, mint ahogy minden ideológiai téren nagy konzervatív hatalom a hagyomány. De azok a változások, melyek ezen az anyagon végbemennek, az osztályviszonyokból, tehát azoknak az embereknek a gazdasági viszonyaiból fakadnak, akik ezeket a változtatásokat véghezviszik. És ennyi itt elégséges. —

Az előbbiekben nem adhattam mást, mint a marxi történelemfelfogás vázlatát, legfeljebb még néhány szemléltető példával bővítve. A bizonyítékokat maga a történelem szolgáltatja és bátran mondhatom, hogy ezt a bizonyítékot más írások már

Friedrich Ratzel

Ebben a londoni házban (28, Dean Street, Soho) lakott Marx 1850-től 1856-ig

elegendő mértékben megadták. De ez a felfogás a történelem terén éppúgy végetvet a filozófiának, mint ahogy a természet dialektikus felfogása minden természetfilozófiát nemcsak feleslegessé, de lehetetlenné is tesz. A feladat mindenütt nem az többé, hogy kiki a fejében gondoljon ki összefüggéseket, hanem, hogy azokat a tényekben fedjék fel. A természetből és a történelemből kiűzött filozófia számára így csak a tiszta gondolat birodalma marad meg, amennyiben megmarad: a magának a gondolatfolyamatnak törvényeit kutató tan, a logika és a dialektika.

* * *

Az 1848-as forradalommal a „művelt" Németország utilaput kötött az elmélet talpa alá és áttért a gyakorlat terére. A kézimunkán nyugvó kisipart és manufaktúrát igazi nagyipar váltotta fel; Németország újra megjelent a világpiacon; az új kis-német birodalom* kiküszöbölte legalább a legkiáltóbb visszásságokat, melyeket a szétdaraboltság, a feudalizmus maradványai és a bürokrata gazdálkodás e fejlődés útjába raktak. De amily mértékben a spekuláció elhagyta a filozófiai tanulószobát, hogy templomát az értéktőzsdén építse fel, oly mértékben vesztette el a művelt Németország azt a nagy elméleti érzékét is, amely legmélyebb politikai lealacsonyodása idején is Németország büszkesége volt: az érzéket a tiszta tudományos kutatás iránt, akár értékesíthető az elért tudomány gyakorlatilag, akár nem; akár kedves a rendőrségnek, akár nem. A hivatalos német természettudomány ugyan megmaradt a kor színvonalán, főleg a részletkutatás terén, de már az amerikai „Science" c. folyóirat is joggal jegyzi meg, hogy ha az egyes tények közötti nagy összefüggésekről van szó, ha ezeket általános törvényekbe kell foglalni, úgy e téren a döntő fejlődés most nem mint régebben Németországban, hanem sokkal inkább Angliában megy végbe. És a történelmi tudományok terén, a filozófiát beleértve, a klasszikus filozófiával együtt még inkább eltűnt a régi, merész teoretikus szellem: üres eklekticizmus,

* Így nevezték a Német Birodalmat (Ausztria nélkül), amely 1871-ben Poroszország hegemóniája alatt létesült.

aggodalmas tekintet előmenetelre és jövedelemre, le egészen a legközönségesebb stréberségig, léptek a helyébe. Ennek a tudománynak a hivatalos képviselői a burzsoázia és a fennálló állam leplezetlen ideológusai lettek — de oly időben, amikor mindkettő nyilt ellentétben van a munkásosztállyal.

És csak a munkásosztálynál van meg tovább is csorbítatlanul a német elméleti érzék. Itt nem lehet ezt kiírtani; itt nincsenek tekintettel előmenetelre, profitcsinálásra, felülről jövő kegyes pártfogásra, ellenkezőleg, mennél merészebben és elfogulatlanabbul jár el a tudomány, annál inkább van összhangban a munkások érdekeivel és törekvéseivel. Az új irány, amely a munka fejlődésének történetében lelte meg a társadalom egész történetének kulcsát, eleve főleg a munkásosztályhoz fordult és itt oly fogékonyságra talált, melyet se nem keresett, se nem várt a hivatalos tudomány részéről. A német munkásmozgalom örököse a klasszikus német filozófiának.

FELESÉGE ÉS LEÁNYA MARXRÓL

JENNY MARX

KÉT LEVÉL WEYDEMEYERHEZ ÉS FELESÉGÉHEZ

London, 1850 május 20.

Kedves Weydemeyer úr!

Majdnem egy esztendő telt el azóta, hogy Önnél és kedves feleségénél olyan barátságos fogadtatásban részesültem s hogy házukban annyira otthonosan és jól éreztem magam, de ez egész hosszú idő alatt semmi életjelt nem adtam magamról. Hallgattam, midőn felesége oly barátságosan írt nekem, sőt néma maradtam akkor is, midőn gyermekük születéséről értesültünk. Ez a hallgatás gyakran furdalta a lelkiismeretem, de legtöbbször képtelen voltam írni és még ma is igen nehezemre esik az írás.

Csak a körülmények kényszerítik kezembe a tollat — kérem Önt, hogy a Revue*-ből befolyt vagy befolyó összegeket, amilyen gyorsan csak lehet, küldje el. Nagyon, nagyon nagy szükségünk van rá. Bizonyára senki sem mondhatja rólunk, hogy bármikor is sokat emlegettük volna azt, hogy évek óta mennyit áldoztunk és viseltünk el; a közönséget keveset vagy szinte soha nem zaklattuk személyes ügyeinkkel. Férjem ezekben a dolgokban nagyon érzékeny, s inkább feláldozza az utolsót, semmint hogy — miként a hivatalos nagyságok — demokratikus kéregetésekre adja magát. De amit barátaitól, különösen a kölniektől, joggal elvárhatott, az az lett volna, hogy tevékenyen, energikusan dolgozzanak Revue-je érdekében. Ezt a részvételt mindenekelőtt onnan várhatta, ahol ismeretesek

* „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue."

voltak a „Neue Rheinische Zeitung"-ért hozott áldozatai. Ehelyett a Revue mint üzlet a hanyag és rendetlen terjesztés következtében teljesen tönkrement s nem lehet tudni, mi okozott több kárt, a könyvkereskedő vagy az üzletvezetők és a kölni ismerősök huzavonája, vagypedig általában a demokraták viselkedése.

Férjemet itt majdnem megfojtották az élet kicsinyes gondjai, s még hozzá ezek olyan felháborító formában jelentkeztek, hogy egész energiájára, lényének egész nyugodt, tiszta, higgadt öntudatára szüksége volt, hogy ezekben a naponkénti, óránkénti harcokban össze ne roppanjon. Ön tudja, kedves Weydemeyer úr, milyen áldozatokat hozott férjem az ujságért,* ezreket ölt bele készpénzben, a demokrata nyárspolgárok rábeszélésére átvette az ujság tulajdonjogát, olyan időben, amikor már kevés kilátás volt arra, hogy tovább fenntartsa. Hogy a lap politikai becsületét és a kölni ismerősök polgári becsületét megmentse, hagyta, hogy minden terhet a nyakába varrjanak, gyorssajtóját odaadta, minden bevételt odaadott, sőt távozáskor kölcsönvett háromszáz tallért, hogy az újonnan bérelt helyiség bérét, a szerkesztők hátralékos fizetését stb. kifizesse — pedig erőszakosan űzték el. Ön tudja, hogy mi az egészből semmit sem tartottunk meg a magunk számára; én Frankfurtba jöttem, hogy elzálogosítsam ezüstneműimet — egyebünk nem volt; Kölnben eladtam a bútoraimat. Férjem, midőn az ellenforradalom áldatlan korszaka beköszöntött, Párizsba ment; én követtem őt három gyermekemmel. Alig telepedtünk meg Párizsban, őt ismét elűzték, tőlem és gyermekeimtől a hosszabb tartózkodást megtagadták. Ismét követtem férjemet a csatornán túlra. Egy hónap multva megszületett negyedik gyermekünk.** Önnek ismernie kellene Londont és az itteni viszonyokat, hogy tudja, mit jelent ez: három gyermek és egy újszülött negyedik. Csupán lakbérre 42 tallért kellett havonta fizetnünk. Mindezt csak abból a pénzből fedezhettük amelyet mi magunk kölcsön vettünk. De csekély segélyforrásaink is kimerültek, mikor a Revue megjelent. A megállapodás ellenére a pénz nem folyt be, vagy csak

* „Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie".
** Guido — meghalt 1850-ben.

szórványos kis összegekben, úgyhogy a legszörnyűbb helyzetbe kerültünk.

Csak egy napot fogok Önnek ebből az életből lefesteni, úgy ahogyan történt, s Ön látni fogja, hogy talán kevés menekült élt át ilyesmit. Minthogy a dajkák itt megfizethetetlenek, elhatároztam, hogy állandó szörnyű mell- és hátfájásaim ellenére gyermekemet magam fogom táplálni. Szegény kicsi angyal azonban annyi gondot és néma bánatot szívott tőlem magába, hogy állandóan betegeskedett, éjjel-nappal heves fájdalmakban vergődött. Mióta a világon van, még egyetlen éjszakát sem aludt át, legfeljebb 2—3 órát. A legutóbbi időben ehhez még heves görcsök járultak, úgyhogy a gyermek állandóan a halál és a nyomorúságos élet között lebegett. Fájdalmában olyan erősen szopott, hogy a mellem sebes lett és felfakadt; gyakran vér áradt kicsiny remegő szájacskájába. Így ültem ott egy nap, midőn hirtelen megjelent szállásadónőnk, akinek a tél folyamán több mint 250 tallért fizettünk ki, s akivel szerződésileg megállapodtunk, hogy a további bért nem neki, hanem háziurának fizetjük, aki korábban lefoglaltatta. A szállásadónő most letagadta a megállapodást és követelte az öt fontot, amellyel még tartoztunk neki, s minthogy ez nem volt meg azonnal, két végrehajtó lépett a házba, lefoglaltak minden csekélységet amim volt, ágyneműt, fehérneműt, ruhákat, mindent, még szegény gyermekem bölcsőjét és a keservesen síró leányok jobb játékszereit is. Megfenyegettek, hogy két órán belül mindent elvisznek — ekkor lefeküdtem a puszta földre vacogó gyermekeimmel és fájó mellemmel. Barátunk, Schramm, a városba siet segítséget szerezni. Felszáll egy kabrioletbe, a lovak megbokrosodnak, kiugrik a kocsiból és véresen hozzák a házba, ahol szegény remegő gyermekeimmel jajgattam.

Másnap el kellett hagynunk a házat, hideg, esős és komor idő volt, férjem lakást keres, senki sem akar befogadni bennünket, mikor négy gyermekről beszél. Végre is segít egy barátunk, fizetünk és én gyorsan eladom ágyaimat, hogy kifizessem a végrehajtás botrányától bizalmatlanná lett gyógyszerészt, péket, mészárost, tejest, akik számláikkal hirtelen megrohannak. Az eladott ágyakat az ajtó elé hordták, targoncára rakták — mi történik? Késő este lett, az angol törvény tiltja ezt, szállás-

adónőnk férje rendőröket hoz, azt állítja, hogy az ő holmijából is lehet ott, hogy mi külföldre akarunk távozni. Nem telt bele öt perc, több mint két-háromszáz ember állt az ajtónk előtt, Chelsea egész csőcseléke. Az ágyak visszakerülnek, csak másnap reggel napfelkelte után lehet őket átadni a kereskedőnek. Mikor így valamennyi cókmókunk eladása árán ki tudtunk fizetni minden fillért, kicsinyeimmel mostani két szobácskánkba költöztem a német szállodába Leicester Street 1, Leicester Square, ahol heti 5 és fél fontért emberi fogadtatásra leltünk.

Bocsásson meg kedves Barátom, hogy ilyen bőven és terjengősen festettem le itteni életünknek csupán egyetlen napját, ez szerénytelenség, tudom, de a szívem áradt ma este reszkető kezembe és egyszer ki kellett öntenem szívemet egyik legrégibb, legjobb és leghűségesebb barátunk előtt. Ne higyje azt, hogy ezek a kicsinyes szenvedések meghajlítottak engem, nagyon is jól tudom, hogy a mi küzdelmeink nem elszigeteltek és hogy különösen én még a kivételesen szerencsésekhez, a sors kegyeltjeihez tartozom, mert hűséges férjem, életem támasza még mellettem áll. Ami valóban lelkem mélyéig lesújt, amitől a szívem vérzik, egyedül csak az, hogy férjemnek ily sok kicsinyes gonddal kell megküzdenie, hogy olyan kevéssel lehetett volna rajta segíteni, s hogy ő, aki oly sokaknak szíves-örömest segített, itt annyira segítő nélkül áll. De ne higyje kedves Weydemeyer úr, hogy bárkivel szemben igényt támasztunk. Az egyetlen, amit férjem joggal megkívánhatott azoktól, akik gondolatokat, lelki élményt, támaszt köszönhettek neki, az volt, hogy Revue-jénél több üzleti energiát, több részvételt fejtsenek ki. Ezt büszkén és merészen hangoztathatom. Ennyivel tartoztak neki. Azt hiszem, senki sem csalatkozott benne. Mindez fáj nekem. Férjem azonban másképpen gondolkozik. Ő még soha, még a legrettenetesebb pillanatokban sem vesztette el a jövőbe vetett bizalmát, sőt még derűs humorát sem, és egészen elégedett volt, ha engem vidámnak látott és drága gyermekeink körülhízelegték édesanyácskájukat. Férjem nem tudja, hogy én Önnek, kedves Weydemeyer úr, ilyen részletesen írtam helyzetünkről, ne is hivatkozzék ezekre a sorokra. Ő csak annyit tud, hogy én Önt az ő nevében arra kértem, szorgalmazza lehetőleg minél több előfizetés behajtását és átutalását.

Minden jót, kedves Barátom! Kedves feleségének adja át legszívélyesebb üdvözletemet és kicsi angyalkájukat csókolja meg egy olyan anya nevében, aki könnyeket ejtett csecsemője felett. Három idősebb gyermekünk mindenek ellenére pompásan fejlődik. A lányok csinosak, virulók, vidámak és jókedvűek, s kövér fiúcskánk csupa humor, a legbohókásabb ötletei vannak. A kis lurkó egész nap szörnyű pátosszal és harsogó hangon énekel, s mikor félelmetes hangon rázendít Freiligrath Marseillaise-ére: „O Juni komm' und bring' uns Taten, Nach frischen Taten lechzt das Herz" [Jöjj június, hozz tetteket, Új tettre sóvárog szívünk], az egész ház reng. Talán ennek a hónapnak, mint két szerencsétlen elődjének* lesz a világtörténelmi hivatása, hogy megindítsa a hatalmas küzdelmet, melyben mindnyájan ismét kezet nyujtunk egymásnak.

Minden jót!

* * *

London, 1861 március 11.

Kedves Weydemeyerné!

Ma reggel kaptam meg kedves levelét és hogy lássa, mennyire szívből örültem neki, azonnal leülök és egyszer igazán részletesen írok Önnek: kedves soraiból úgy látom, hogy szívesen hall valamit felőlünk és olyan barátilag emlékszik még ránk, mint mi Önökre.

De hogyan is volna lehetséges, hogy ily régi elvtársak és barátok, akiknek a sors csaknem ugyanazokat a szenvedéseket és örömöket, ugyanazokat a verőfényes és borús napokat nyujtotta, valaha — a bennünket elválasztó idő és óceán ellenére** — elidegenedhetnének egymástól. Így hát kezemet nyujtom Önnek a messzeségből, mint bátor, hű szenvedőtársnak, harcos-

* Marxné itt 1848 és 1849 történelmi eseményeire céloz. 1848 júniusában folyt le a munkásság párizsi nagy felkelése. 1849 júniusában a délnémet (Baden-Pfalz) kispolgári felkelés kudarcával lezárult a német 1848—1849-es forradalmi mozgalom s ebben a hónapban szenvedett vereséget Párizsban is a kispolgári demokrácia.

** Weydemeyer családjával 1851 szeptemberében Amerikába költözött.

nak és tűrőnek. Igen, kedves Weydemeyerné, nekünk kettőnknek gyakran elég borús és bánatos volt a szívünk és túlságosan is jól el tudom képzelni, mi mindent kellett az utóbbi időben ismét átélnie! El tudom képzelni valamennyi küzdelmét, gondját és nélkülözését, hisz gyakran éltem át hasonlót! De a szenvedés megacéloz és a szeretet erőt ad.

A mi sorsunk ittlétünk első éveiben irgalmatlanul rossz volt, ma mégsem akarok a szomorú emlékeknél, a bennünket ért veszteségeknél időzni, nem a kedves, édes, elköltözött gyermekeknél*, akiknek képét csendes bánattal mindíg mélyen szívünkben hordozzuk.

Hadd beszéljek ma Önnek életünk egy új szakaszáról, amely sok ború mellett néha mégis nyujtott némi derűs napsugarat is.

1856-ban három megmaradt lányunkkal Trierbe utaztam. Jó anyám öröme kimondhatatlanul nagy volt, amikor a kis unokákkal megérkeztem, de sajnos csak rövid ideig tartott. A leghűségesebb, a legjobb anya megbetegedett és tizenegy napi szenvedés után lezárta fáradt, drága szemét, amely még áldóan nyugodott rajtam és a gyermekeken. Az Ön kedves férje, aki ismerte ezt a gyengéd anyát, mérheti fel leginkább fájdalmamat. Lefektettük a forrón szeretett főt utolsó nyughelyére és azután ismét elutaztam Trierből, miután drága anyám kis hagyatékát rendeztem és megosztottam Edgar fivéremmel.

Londonban addig két nyomorúságos bútorozott szobában laktunk. Azon a néhány száz talléron, amelyet anyácskám az értünk hozott sok áldozat után még hátrahagyott, berendeztünk egy kis házacskát, nem messze a gyönyörű Hampstead Heath-től (Ön mint a „Frau in Weiss" fordítója bizonyára emlékszik erre a névre) és ma is ott lakunk. Korábbi odúinkhoz képest valóban fejedelmi lakhely ez és bár az egész berendezés a pincétől a padlásig alig került többe 40 fontnál (nagyrésze használt limlom), azért eleinte egészen nagyszerűnek tűntem fel magam előtt új társalgónkban. Minden fehérneműnket és hajdani nagyságunk egyéb maradványait kiszabadítottuk „a nagybácsi"** karmaiból és én boldogan számoltam meg ismét egyszer a damaszt asztal-

* Edgar (1847—1855), Guido (1849—1850), Franziska (1851—1852).
** Zálogház.

kendőket, amelyek még régi skót eredetűek voltak. Ámbár a dicsőség nem sokáig tartott, hisz csakhamar egyik darabnak a másik után ismét a „Pop-házba" (így nevezik a gyerekek a titokzatos Drei Kugel-Shop-ot) kellett vándorolnia, de egyszer legalább örömünk telt polgári kényelmünkben. Azután jött az első amerikai válság és felére csökkentette keresetünket.* Akkor ismét szűkösebb élet és adósság következett. Erre kényszerültünk, hogy a lányok éppen megkezdett neveltetése a régi síneken haladhasson.

Most létünk fénypontjáról, életünk naposabb oldaláról fogok beszélni, drága gyermekeinkről. Meg vagyok győződve arról, hogy ha kedves férje a lányokat már gyermekkorukban is szerette, most bizonyára még bensőbb örömmel látná őket, mint magasra nyúlt viruló hajadonokat. Ha az a veszély fenyeget is, hogy igazán képzelődő, gyenge anyának fog tartani, mégis elő kell hozakodnom a lánykák dícséretével. Mindketten különösen jószívűek, tehetségesek, igazán szeretetreméltóan szerények és szűzien erkölcsösek. Jenny május elsején lesz tizenhét éves. Különösen bájos leányka, sötéten csillogó dús hajával, ugyanoly sötét, csillogó és szelíd szemével, sötét kreol arcbőrével, amely azonban igazi viruló angol színt öltött, valóban csinosan fest. Kerek, gyermekes arcának kedves, jóságos kifejezése elfeledteti a nem éppen szép tömpe orrocskát s az ember örül ha barátságos szája, melyet csínos fogak ékesítenek, szóra nyílik.

Laura, aki m'lt nyáron lett tizenöt éves, talán csinosabb és szabályosabb jelenség, mint idősebb nővére, akinek éppen ellentéte. Ugyanolyan magasra nyúlt, ugyanolyan karcsú és fínomalakú, mint Jenny, de minden tekintetben világosabb, könnyedebb, légiesebb nála. Arca felső részét szépnek lehetne mondani; oly kedves a hullámos, gyűrűző gesztenyebarna haja, oly édes a bájos, zöldesen csillogó szeme, mely örök örömtűzként lobog, oly nemes és szépenformált a homloka. Az arc alsórésze azonban kevésbbé szabályos és nem formálódott ki tökéletesen. A nővérek mindketten kitűnnek igazán viruló színeikkel s valóban annyira nem hiú egyik sem, hogy magamban gyakran csodálkozom rajtuk, annál is inkább, mert a kedves mamájukról fiatalabb

* Azaz a „New York Tribune" által fizetett tiszteletdíjat.

éveiben, amikor még ifjúsága teljében volt, nem mondhatom el ugyanezt.

Az iskolában mindíg az első díjakat nyerték el. Az angol nyelvben teljesen otthonosak, franciául is elég jól tudnak. Olaszban megértik Dantét, spanyolul ugyancsak olvasnak valamicskét; csak a némettel állnak hadilábon és ámbár minden elképzelhető erőfeszítést megteszek, hogy olykor-olykor kiharcoljak egy németórát, mégsem fogadnak szót és sem az én tekintélyem, sem az ő tiszteletük nem éppen túltengő. Jennynek feltűnő tehetsége van a rajzoláshoz és ceruzarajzai szobáink legszebb ékei. Laura oly hanyag volt a rajzban, hogy büntetésül beszűntettük taníttatását. Viszont szorgalmasan gyakorol a zongorán és nővérével együtt igen kellemes hangon énekel német és angol duetteket. Sajnos, csak igen későn, mintegy másfél évvel ezelőtt kezdhették meg a lányok a zenetanulást. A pénzt erre előteremteni nem volt módunkban; zongoránk sem volt, a mostani is, amelyet csak bérbevettem, igazi ócskaság.

A lányok kedves, szerény lényükkel sok örömet szereznek nekünk. Legfiatalabb húgocskájuk* az egész ház bálványa és kedvence.

A kicsi éppen akkor született, amikor szegény drága Edgarom itthagyott bennünket és a kisöccs iránt érzett minden szeretet, minden gyengédség most a kis húgocskára szállt át, akit a nagyobb lányok csaknem anyai gonddal ápolgattak. De az is biztos, hogy alig akad kedvesebb gyermek, bájos, mint egy festmény, keresetlen, élénk humorú. Különösen kitűnik a gyerek kedves beszédével és mesélgetésével. Ezt a „Grimm testvérek"-től** tanulta, akik éjjel-nappal vele vannak. Mindnyájan rekedtek és szédültek vagyunk a sok meseolvasástól, de jaj nekünk, ha a „Pancimanci"-ból vagy a „Rigócsőrű királyfi"-ból, vagy a „Hófehérké"-ből csak egy szótagot is kihagyunk. E mesék útján a gyermek az angol mellett, amely benne van a levegőben, megtanulta a német nyelvet is, amelyet rendkívül szabatosan és pontosan beszél. Károly igazi kedvence a kicsi és kacagása, csacsogása sok gondját felejteti el. A háztartásban

---

* Eleanor.

** Jakob és Wilhelm Grimm meséi.

még mindíg a régi hű lelkiismeretességgel áll mellettem Lenchen.* Kérdezze meg kedves férjét felőle, ő el fogja Önnek mondani, milyen kincs nekünk Lenchen. Tizenhat éven át, viharban, vészben, kitartott mellettünk.

Az elmúlt évben szörnyű bosszúságunk volt „Gömböc úr"** aljas támadása s az egész német, amerikai stb. sajtó cudar magatartása miatt. Nem hinné, mennyi gondot és álmatlan éjszakát okozott nekünk ez az ügy. A „Nationalzeitung" elleni per*** sok pénzbe került s mikor Károly befejezte a könyvet°, nem talált kiadót. Saját költségére (25 font) kellett kinyomatnia és most, miután megjelent, a gyáva és megvásárolható sajtó agyonhallgatja. Végtelenül örülök, hogy Önnek tetszett a könyv. Az Ön véleménye róla csaknem szószerint egyezik valamennyi barátunk véleményével. A sajtó általános rosszindulatú hallgatása következtében természetesen nincs is olyan ragyogó keletje a könyvnek, amilyenre joggal számíthattunk. De egyelőre meg kell elégednünk valamennyi számottevő ember nagy tetszésével. Még ellenfeleink és ellenségeink is rendkívül jelentősnek ismerik el. Bucher a kortörténet kézikönyvének nevezte, Lassalle pedig azt írja, hogy ez a remekmű leírhatatlan élvezetet szerzett neki és barátainak, akik ujjonganak és el vannak ragadtatva, és nem tudnak betelni a rengeteg szellemességgel. Engels a könyvet Károly legjobb művének tartja, szintúgy Lupus°° is. Mindenfelől gratulációk özönlenek, még régi ellenségünk, Ruge is jó tréfának nevezte. Kíváncsi vagyok, vajjon Amerikában is ugyanígy agyonhallgatják majd? Ez mégis csak felháborító volna, annál is inkább, mert a hitvány hazugságok és rágalmak számára minden lap rendelkezésre bocsátotta hasábjait. Kedves férje talán tudna valamit tenni a könyv terjesztése érdekében.

---

* Helene Demuth.

** Karl Vogt, aki 1859 decemberében megjelent „Perem az «Allgemeine Zeitung» ellen" című röpiratában gyalázatos rágalmakat szórt Marxra.

*** A berlini „Nationalzeitung", német liberális lap, Vogt „leleplezései" nyomán több rágalmazó cikket közölt Marx ellen. Marx beperelte a lapot, panaszát azonban elutasították.

° „Vogt úr", London 1860.

°° Wilhelm Wolff.

Alig írtam le a kéziratot, még a nyomdában volt, amikor hirtelen igen rosszul lettem. Szörnyű láz fogott el, s orvost kellett hívni. November 20-án jött el, sokáig és gondosan vizsgált s hosszú hallgatás után a következő szavakban tört ki: „Kedves Marxné, nagyon sajnálom hogy ezt kell mondanom, Önnek himlője van; a gyerekeknek azonnal el kell hagyniok a házat." Elgondolhatja, hogy erre a kijelentésre milyen megdöbbenés és elkeseredés lett úrrá a házon. Mit tehettünk? Liebknechték, mit sem félve, felajánlották hajlékukat a gyerekek számára, s a lányok már délben, kis cókmókjukkal megrakodva, száműzetésbe vonultak.

Óráról-órára betegebb lettem, a himlő félelmetes mértékben ütött ki rajtam. Nagyon, nagyon sokat szenvedtem. Nagy, égető fájdalmakat éreztem az arcomon, teljes álmatlanság gyötört, halálfélelem Károly miatt, aki a legnagyobb gyengédséggel ápolt, végül nem éreztem semmit, de belső érzékem, öntudatom szűntelenül világos maradt. Állandóan nyitva volt az ablak, hogy megcsapjon a hűvös novemberi levegő. Emellett állandóan pokoli tűz a kályhában, égő ajkamon jég, s időnként bordói bort csepegtettek a számba. Nyelni alig tudtam, hallásom egyre gyengült, végül lecsukódott a szemem — bizony nem tudtam, nem merül-e örök éjszakába!

De természetem győzött, a gyengéd, hűséges ápolás segített, s így hát ismét itt vagyok teljesen egészségesen, csak elcsúfult, himlőhelyes, sötétvörös színű ábrázattal — amely tökéletesen megfelel a divatos Magenta-színnek. A szegény gyerekek csak karácsony este térhettek vissza a sóvárogva nélkülözött szülői házba. A viszontlátás leírhatatlanul megindító volt. A lányok mélyen meg voltak hatva és mikor megláttak, nehezen tudták visszafojtani könnyeiket. Öt héttel azelőtt még egész tisztes égesen festettem viruló lánykáim mellett. Minthogy csodálatosképpen hajamba egyetlen ősz szál se vegyült, amellett fogam, alakom is rendben volt, a jólkonzerváltak közé szoktak számítani — de mindez most már a multé! Magamnak is úgy tűntem, mintha rinocerosz lennék, amelynek inkább az állatkertben a helye, mint a kaukázusi emberfaj kötelékében. Ne ijedjen meg nagyon! Ma már nem olyan szörnyű, a himlőhelyek kezdenek begyógyulni.

Alighogy valamelyest elhagyhattam az ágyat, szeretett drága Károlyom betegedett meg. A túlfeszített aggodalom, a gond és a legkülönbözőbb kínok döntötték ágynak. Krónikus májbaja most elsőízben akuttá változott. De hála istennek, négyheti szenvedés után felgyógyult. Közben a „Tribune"-tól* ismét csak fél fizetést kaptunk; ahelyett, hogy a könyv valami bevételt hozott volna, egy váltót kellett kifizetni. Ehhez járultak még a rendkívüli kiadások emiatt a legszörnyűbb betegség miatt. Egyszóval, elgondolhatja, micsoda telünk volt.

Mindezek következtében Károly most elhatározta, hogy rablóhadjáratot indít Hollandiába, ősei, a dohány és a sajt hazájába. Megpróbálja, nem csalhat-e ki nagybátyjából néhány aranyat. Így e pillanatban szalmaözvegy vagyok és várom, sikerül-e a nagy hollandiai expedíció. Szombat este kaptam az első levelet, benne némi reménységek és hatvan forint. Az ilyesmi természetesen nem megy gyorsan; sokat kell köntörfalazni, diplomatizálni és ügyesen mesterkedni. De mégis remélem, hogy Károly valamelyest kifosztja és nyomorba dönti az országot.

Mihelyt Hollandiában némi sikert ér el, még egy kis titkos kirándulást akar tenni Berlinbe, hogy kifürkésszе a terepet és ha lehet, havi vagy heti folyóiratot hozzon létre. A legutóbbi tapasztalatok nagyon is meggyőztek bennünket arról, hogy saját lap nélkül semmire sem megyünk. Ha Károlynak sikerülne egy új pártlapot alapítania, feltétlenül írni fog az Ön férjének és felkéri, hogy küldjön tudósításokat Amerikából.

Alighogy Károly elment, megbetegedett a mi hűséges Lenchenünk, aki még ma is az ágyat nyomja. De már gyógyulóban van. Így rengeteg a tennivalóm és ezt a levelet is a legnagyobb sietségben vetem papírra. Mégis, nem akartam és nem tudtam hallgatni; jól esett, hogy egyszer ennyire kiönthettem a szívemet legrégibb, leghűségesebb barátaink előtt. Ezért nem is mentegetem magam, hogy ennyire részletesen írtam Önnek mindenről. A tollam magával ragadott, s csak azt remélem és kívánom, hogy ezek a kusza sorok megközelítőleg oly örömet szerezzenek Önnek, amennyit én az Ön levelének olvasásakor éreztem. A váltóhistóriáról nyomban gondoskodtam és mindent

* „New York Tribune."

rendbehoztam, teljesen úgy, mintha uram és parancsolóm itt volna.

Leányaim szívből köszöntik és csókoltatják kedves gyermekeit — az egyik Laura a másikat — s gondolatban én is egy-egy csókot nyomok mindegyikükre. Önt magát, kedves barátnőm, szívből köszöntöm. Maradjon csak a nehéz napokban is derék és gerinces. Bátraké a világ. Legyen továbbra is kedves férjének szilárd, hű támasza, legyen rugalmas testben és lélekben, kedves gyermekeinek hű, „tekintélynélküli" pajtása és alkalomadtán ismét adjon életjelt magáról. Őszinte barátja

Jenny Marx

Milyen gyakran gondoltam arra a pompás burgonyalevesre, amelyet Frankfurtban fogyasztottam el Önöknél. Sajnos itt nem lehet ilyet főzni. Itt nincs tejszín, s az egy tojással behabart kevéske tej nem is fogható hozzá. Most hirtelen eszembe jut Dronke. Mégis csak új lapot kell kezdenem, hogy egyet és mást hírül adjak a régi barátokról. Engels, mint mindíg, Manchesterben van. Apja meghalt, ő örökölt, de perben áll a társával, az ügyvédek karmaiban van és pénzügyileg még egyáltalában nincs rendben. Lupus óraadásból él Manchesterben. Ő teljesen olyan mint volt, tetőtől-talpig becsületes, derék, plebejus természet. Nagy tekintélye van a városban és legnagyobb küzdelmeit gazdasszonyával vívja, aki az öreg agglegénynek hol a teájából csen el valamit, hol a cukornál rövidíti meg őt, hol a szénnel manipulál. Dronkenak valóban disznó szerencséje van; Garnier-Pagès révén bizományi üzletet kapott s csaknem ezer font a jövedelme. Igazi filiszterré lett s egyáltalán nem viselkedett úgy sem Károllyal, sem legrégibb barátaival szemben, ahogy azt el lehetett volna várni. Freiligrath nem volt baráti irántunk. A politika és diplomácia azt parancsolja, hogy nyiltan ne szakítsunk vele; a látszatkapcsolatot fenntartjuk. A család női részével teljesen szakítottam: nem szeretem a félrendszabályokat. Így most pillanatnyilag senkivel sem találkozom. Azt hiszem, többet fecsegtem a kelleténél. Nos hát mégegyszer, minden jót!

Marx 1867-ben

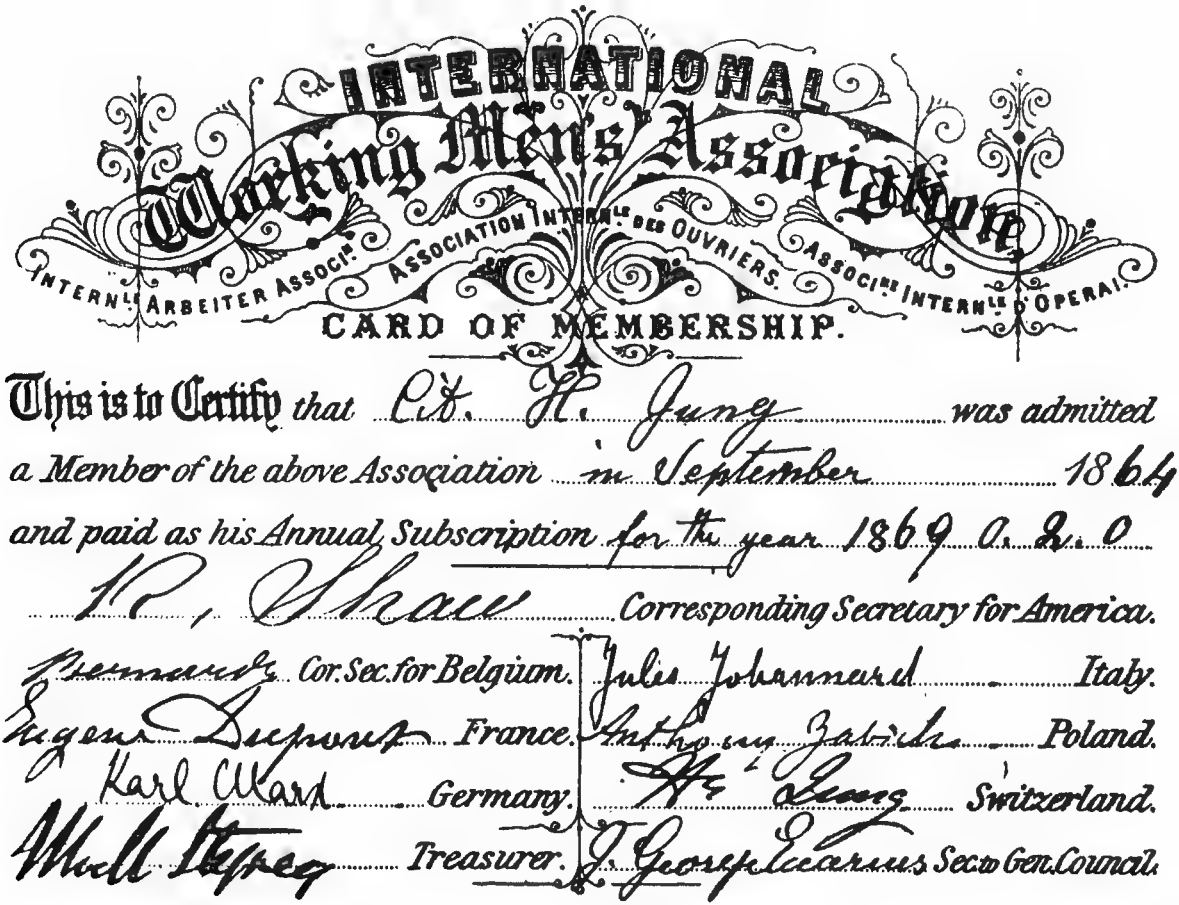

Az Internacionále tagsági igazolványa

The emancipation of the working classes must be accomplished by the working classes themselves, the struggle for their emancipation means a struggle for equal rights & duties and the abolition of all class rule, The economical subjection of the man of labour to the monopolizer of the means of labour, lies at the bottom of servitude in all its forms of social misery, mental degradation, and political dependence, The economical emancipation of the working classes is therefore the great end to which every political movement ought to be subordinate as a means, All efforts aiming at that great end have hitherto failed from the want of solidarity between the manifold divisions of labour in each country and from the absence of a fraternal bond of union between the working classes of different countries; The emancipation of labour is neither a local nor a national, but a social problem, embracing all countries in which modern society exists & depending for its solution, on the concurrence practical and theoretical, of the most advanced countries.

L'émancipation des travailleurs doit être l'œuvre des travailleurs eux-mêmes; les efforts des travailleurs pour conquérir leur emancipation ne tendent qu'à établir pour tous des droits et des devoirs égaux et à anéantir la domination de toute classe. L'assujettissement économique du travailleur aux détenteurs des moyens de travail, c'est-a-dire des sources de la vie, est la cause première de sa servitude politique, morale, matérielle; L'émancipation économique des travailleurs est conséquemment le grand but auquel tout mouvement politique doit être subordonné comme moyen; Tout les efforts faits jusqu'ici ont échoué faute de solidarité entre les ouvriers des diverses professions dans chaque pays, et d'une union fraternelle entre les travailleurs des diverses contrées; L'émancipation du travail n'étant un problème ni local ni national, mais social, embrasse tous les pays dans lesquels la vie moderne existe et nécessite pour sa solution leur concours théorique et pratique.

Die Emancipation der Arbeiterklasse muss durch die Arbeiterklasse selbst erobert werden, der Kampf fuer die Emancipation der Arbeiterklasse ist kein Kampf fuer neue Klasseworrechte, sondern fuer die vernichtung aller Klassenherrschaft; Die oekonomische unterwerfung des Arbeiters unter den Aneigner der Arbeitsmittel, d. h. der Quellen des Lebens liegt der Knechtschaft in aller ihren Formen zu Grunde, dem socialen Elend, der geistigen verdummerung und der politischen Abhengigkeit; Die oekonomische Emancipation der Arbeiterklasse ist daher das grosse Ziel, dem jede politische Bewegung, als Mittel dienen muss; Alle nach diesem Ziel strebenden versuche sind bisher gescheitert aus Mangel an Einigung under den verschiedenen Arbeitszweigen jeden Landes und unter der Arbeiterklassen der verschiedenen Laender; Die Emancipation der Arbeiter ist weder eine lokale, noch eine nationale sondern eine gesellschaftliche Aufgabe; Sie umfusst alle Laender, worin die moderne Gesellschaft besteht. Sie kann nur gelöest werden durch das plànmaessige Zusammenwirken dieser Laender.

Az Internacionále tagsági igazolványának hátlapja az Internacionále szervezeti szabályzata elvi részének szövegével, angol, francia és német nyelven. (A fordítást lásd 263. old.)

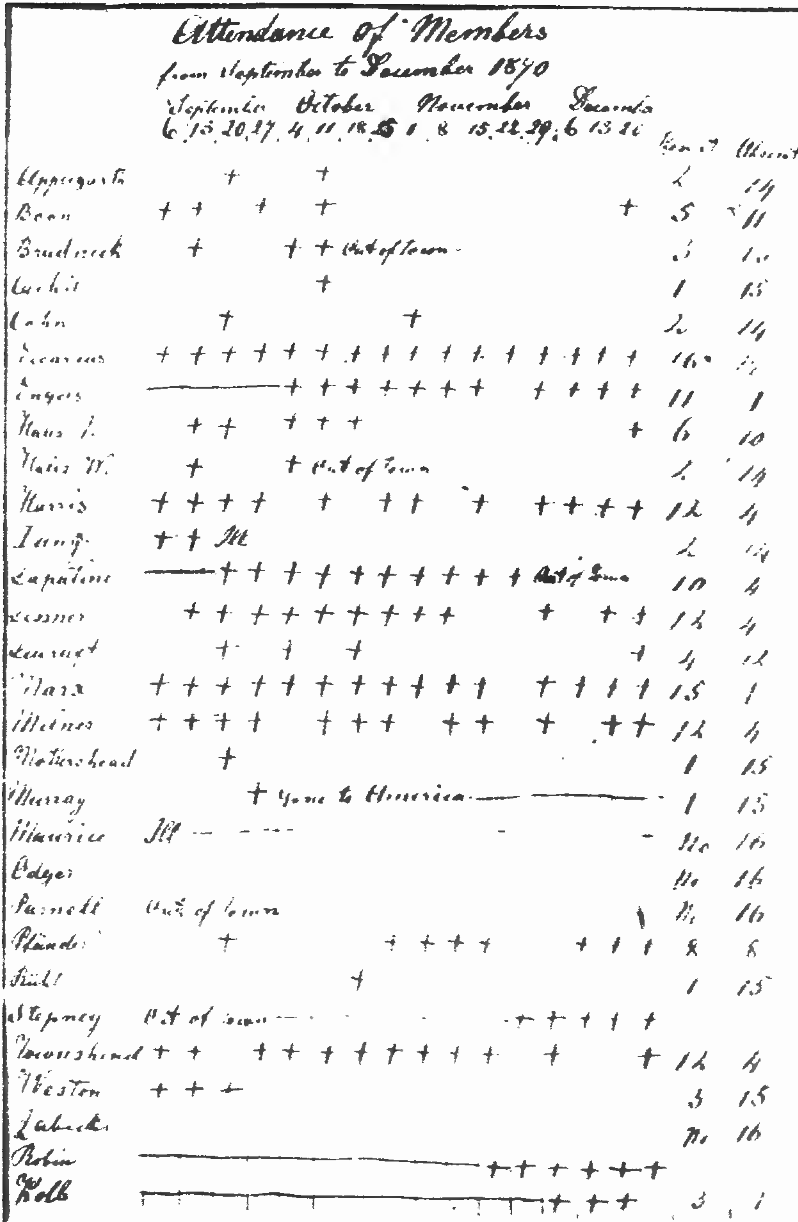

Attendance of Members

from September to December 1870

	Sept 6	Sept 13	Sept 20	Sept 27	Oct 4	Oct 11	Oct 18	Oct 25	Nov 1	Nov 8	Nov 15	Nov 22	Nov 29	Dec 6	Dec 13	Dec 20	Present	Absent
Applegarth			+			+											2	14
Boon	+	+		+		+										+	5	11
Bradnick		+			+	+ Out of town											3	13
Cochit						+											1	15
Cohn			+						+								2	14
Eccarius	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	16	–
Engels	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+		+	+	+	+	11	1
Hales J.		+	+		+	+	+									+	6	10
Hales W.		+			+ Out of town												2	14
Harris	+	+	+	+		+		+	+		+		+	+	+	+	12	4
Jung	+	+	Ill														2	14
Lopatine	—	—	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	Out of town				10	4
Lessner		+	+	+	+	+	+	+	+	+			+		+	+	12	4
Limburg			+		+		+									+	4	12
Marx	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+		+	+	+	+	15	1
Milner	+	+	+	+		+	+	+		+	+		+		+	+	12	4
Mottershead			+														1	15
Murray				+ Gone to America													1	15
Maurice	Ill																No	16
Odger																	No	16
Parnell	Out of town																No	16
Pfänder			+					+	+	+	+			+	+	+	8	8
Rühl							+										1	15
Stepney	Out of town											+	+	+	+	+		
Townshend	+	+		+	+	+	+	+	+	+	+		+			+	12	4
Weston	+	+	+														3	15
Zabicki																	No	16
Robin	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+		
Kolb	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	+	+	3	1

Az Internacionále Főtanácsának jelenléti íve 1870 szeptembertől—decemberig. Marx, november 22-e kivételével, minden ülésen résztvett

ELEANOR MARX

MARX KÁROLY

Néhány odavetett jegyzet

1895

Osztrák barátaim azt akarják, hogy emlékezéseket írjak apámról. Nehezebb feladat elé nem egykönnyen állíthattak volna. Az osztrák munkások és munkásnők azonban olyan ragyogóan küzdenek azért az ügyért, amelyért Marx Károly élt és tevékenykedett, hogy nem mondhatok nemet. Így hát megkísérlem, hogy néhány odavetett jegyzetet küldjek.

Nagyon sok különös történet kering Marx Károlyról, kezdve a „milliókon" (természetesen fontsterlingről van szó, mert alább nem adják), egészen addig, hogy Bismarck pénzelte őt, akinek az I. Internacionále idejében (!) állandó látogatója volt Berlinben. De mindebből — azok számára, akik ismerték Marxot — a legnevetségesebb az az igen elterjedt legenda, amely őt mogorva, komor, önfejű, hozzáférhetetlen embernek ábrázolja, valami mennydörgős istennek, aki szűntelenül villámokat szór, soha sincs mosoly az ajkán, magányosan és megközelíthetetlenül trónol az Olümposzon. Az, hogy ilyenfajtán ábrázolták a legderűsebb és életvidámabb embert, aki valaha is élt, azt a túláradó temperamentumú és humorú embert, akinek szívből jövő nevetése magávalragadó és ellenállhatatlan volt, a legjobb lelkű, legbarátságosabb és legegyüttérzőbb bajtársat — ez a csodálkozásnak és mulatságnak állandó forrása mindazok számára, akik őt ismerték.

Azt hiszem, elmondhatjuk: Marx Károly legjellemzőbb vonása, mind otthoni életében, mind a barátaival, sőt puszta ismerőseivel való érintkezésben, fékezhetetlen humora és határ-

talan együttérzése volt. Jósága és türelme valóban felemelő volt. Kevésbbé tapintatos ember gyakran dührohamot kapott volna az állandó zavarások, a folytonos kérések miatt, amelyekkel mindenféle-fajta emberek hozzáfordultak. Marx udvariasságára és jólelkűségére jellemző a következő eset: a Komműn egy menekültje — mellékesen szólva öreg, elviselhetetlen szószátyár — egyszer három halálosan unalmas órán át tartotta fel Marxot; mikor végül is értésére adták, hogy az idő sürget és még sok a tennivaló, vállveregető módon még ő mondotta: „Kedves Marxom, én megbocsátok Önnek".

És miként ez unalmas ember irányában, Marx mindenki irányában barátságos és szolgálatkész volt, akit becsületesnek tartott és értékes idejét sok olyan emberre áldozta, aki ezzel a bőkezűséggel visszaélt. Képessége, mellyel férfiakat és nőket szólásra bírt, mellyel éreztetni tudta velük, hogy őt minden érdekli, ami őket izgatja, egyszerűen csodálatos volt. Mily gyakran adtak kifejezést a legkülönfélébb állású és hivatású emberek ámulatuknak a különleges megértés felett, amelyet irántuk és ügyük iránt tanusított. Amikor úgy vélte, hogy egy ember valóban tanulni akar, akkor türelme határtalan volt. Akkor nem volt olyan elcsépelt kérdés, amelyre ne adott volna választ, nem volt olyan gyermekes érv, amelyet komolyan meg ne vitatott volna.

A legszeretetreméltóbb azonban a gyermekekkel való érintkezésben volt. A gyermekek nem is kívánhattak maguknak jobb játszótársat. Emlékszem arra, mikor körülbelül hároméves voltam és Szerecsen (ez a régi csúfneve minduntalan a nyelvemre jön) a Grafton Terrace-on levő kertünkben a vállán körülhordozott és barna fürtjeimbe folyókát tűzött. Szerecsen minden bizonnyal pompás paripa volt; elbeszélték nekem, hogy idősebb testvéreim, köztük bátyám — akinek röviddel születésem után bekövetkezett halála szüleim számára egész életükben mély bánat forrása volt — Szerecsent „befogták" néhány székbe, melyekre ők maguk „felszálltak", s húzatták magukat vele. Valóban; miként tőle hallottam, a „Brumaire tizennyolcadikája" néhány fejezetét a Dean Streeten (Soho), mint három kis gyermekének lovacskája írta, akik mögötte székeken ültek és ostorral nógatták. Én a magam részéről, talán mert nem volt megfelelő korú

testvérem, többre tartottam Szerecsent mint hátaslovat. Vállán ülve, kezemmel sűrű sörényébe kapaszkodva — amely akkor még fekete volt, őszbehajló árnyalattal —, legszívesebben kis kertünkben vágtattam körbe és az — időközben beépített — mezőkön, amelyek akkoriban Grafton Terrace-i házunkat körülvették.

Néhány szót a „Szerecsen" névről. Nálunk mindenkinek volt csúfneve. (A „Tőke" olvasói tudhatják, milyen jól tudott Marx gúnyneveket adni.) A Szerecsen Marxnak rendes, csaknem hivatalos neve volt, amelyet nemcsak mi, hanem valamennyi bizalmasabb barátja használt. Ő volt a mi „Challey"-nk is (valószínűleg Charley-ból keletkezett, Charles-nak az elferdítése) és „Old Nick"*. Anyánk mindig a mi „Möhmé"-nk volt; kedves régi barátnőnket, Helene Demuthot — szüleink sírig hű barátját — pedig végül is „Nym"-nek neveztük, miután előbb már egész csomó más nevet viselt. Engels 1870 óta a mi „generálisunk" volt. Lina Schölert, egyik legjobb barátnőnket „Old mole"-nak, öreg vakondoknak neveztük. Jenny nővérem neve „Qui-qui, Kína császára" és „Di" volt; Laura nővérem (Lafargue-né) „A hottentotta" és „Kakadú" volt. Engem Tussynak hívtak, ez a név rajtam is maradt, azonkívül „Quo-quo, Kína trónörököse" voltam és hosszú ideig Alberich törpe a Nibelung-énekből.

De Szerecsen nemcsak kitűnő lovacska volt, volt még egy magasabbrendű képessége is, igazán páratlan és utólérhetetlen mesélő volt. Nagynénikéim gyakran beszélték, milyen szörnyű zsarnoka volt Szerecsen kiskorában lánytestvéreinek; mint lovait, hajtotta őket teljes iramban le a trieri Márkus-hegyen és ami még rosszabb volt, ragaszkodott ahhoz, hogy megegyék a „süteményt", amelyet ő maga készített piszkos kezével, még piszkosabb tésztából. De a lányok mindent ellentmondás nélkül tűrtek, mert Károly jutalmul csodálatos meséket mondott nekik. Sok-sok évvel azután a gyermekeinek mesélt. A nővéreimnek — én még akkor túlságosan kicsi voltam — sétálás közben mondott el történeteket és ezek nem fejezetekre, hanem mérföldekre voltak osztva. „Mesélj még egy mérföldet" — kérte

* Ördög.

a két kislány. Ami engem illet, a számtalan csodálatos történet közül, amelyeket Szerecsentől hallottam, legjobban a „Hans Röckle" történetét szerettem. Ez hónapokig eltartott és egész sor meséből állott. Csak az a kár, hogy nem volt ott senki, aki ezeket a költészettel, szellemmel és humorral telített történeteket lejegyezte volna. Hans Röckle maga varázsló volt à la Hoffmann, játékkereskedő, akinek sohasem volt pénz a zsebében. Boltjában a legcsodálatosabb dolgok nyüzsögtek: fából való férfiak és nők, óriások és törpék, királyok és királynők, mesterek és legények, négylábú állatok és madarak, annyi mint Noé bárkájában, aztán asztalok és székek, fogatok és dobozok, kicsik és nagyok. De hiába volt Hans varázsló, sohasem tudta kifizetni, amivel az ördögnek és a mészárosnak tartozott, s ezért kénytelen volt szép dolgait, nagyon is akarata ellenére, darabonként eladni az ördögnek. Sok-sok viszontagság és tévelygés után azonban ezek a dolgok mindíg visszakerültek Hans Röckle boltjába. Némelyik kaland borzalmas és hajmeresztő volt, mint Hoffmann meséi, némelyik viszont tréfás, de Szerecsen valamennyit kimeríthetetlen lendülettel, szellemesen és humorral mesélte el.

Szerecsen fel is olvasott gyermekeinek. Mint testvéreimnek, nekem is felolvasta az egész Homéroszt, a Nibelung-éneket, Gudrunt, Don Quijote-ot és az Ezeregyéjszakát. Shakespeare volt a házi bibliánk; hatéves koromban már egész jeleneteket tudtam Shakespeare-ből betéve.

Mikor hatéves lettem, születésem napjára kaptam Szerecsentől ajándékba az első regényt — a halhatatlan „Peter Simple"-t. Ezt az elsőt a Marryat- és Cooper-könyvek egész sora követte. Apám ezeket velem együtt olvasta és egészen komolyan megbeszélte kislányával tartalmukat. És mikor a kislány — Marryat tengerésztörténetein fellelkesülve — kijelentette, hogy ő is „postahajókapitány" akar lenni (bármi legyen is az) és megkérdezte apjától, „nem öltözhetne-e fiúnak" és nem szegődhetne-e el matróznak egy hadihajóra, Szerecsen biztosította arról, hogy ez lehetséges, csak nehogy akárkinek a legcsekélyebbet is elmondja, míg a tervek nem forrtak ki egészen. De még mielőtt ezek a tervek kiforrtak volna, jött a Walter Scott-rajongás és rémülten hallottam, hogy távoli rokonságban

vagyok a Campbellek gyűlölt törzsével. Aztán újabb tervek következtek a skót hegyvidék fellázítására és a „negyvenötösök"* felkelésének újjáélesztésére. Hozzá kell tennem, hogy Marx állandóan olvasta Walter Scottot; csodálta és csaknem olyan jól ismerte, mint Balzacot és Fieldinget. Mikor Marx lányának ezekről és egyéb könyvekről beszélt, s megmutatta neki, hol keresse ezekben a művekben a legszebbet és a legjobbat, megtanította gondolkodni — úgyhogy az észre sem vette, mert az ellen berzenkedett volna — megtanította arra, hogy próbáljon a maga fejével gondolkodni és megérteni a dolgokat.

Hasonló módon beszélt ez a „keserű és elkeseredett" ember a gyermekeivel „politikáról" és „vallásról". Milyen jól emlékszem arra, hogy mint öt-hat éves gyermeknek vallási kételyeim voltak (egy római katolikus templomban hallgattunk nagyszerű muzsikát), amelyeket természetesen Szerecsennel közöltem és hogy Szerecsen az ő nyugodt módján mindent oly világosan és érthetően megmagyarázott, hogy attól kezdve mindmáig még a legcsekélyebb kétség sem merült fel bennem. És ahogyan az ács fiának a történetét elmesélte, akit a gazdagok megöltek, azt hiszem, ezt soha, sem előtte, sem utána nem mesélték így! Gyakorta hallottam tőle mondani: „Mindenek ellenére a kereszténységnek sokat megbocsáthatunk, mert megtanított a gyermekek szeretetére".

Marx maga is mondhatta volna: „Engedjétek hozzám a kisdedeket", hiszen amerre csak ment, gyermekek vették körül. Akár a Hampstead Heath-en ült — egy széles, nyílt pusztaságon, Londontól északra, régi lakásunk közelében — akár egyik parkban, rögtön köréje sereglett egy csapat gyerek, akik a nagy, hosszúhajú és szakállú, jóságos barnaszemű férfivel a legbarátibb viszonyban voltak. Egészen idegen gyermekek jöttek így hozzá, gyakran megállították az utcán, éppúgy, mint ahogy az állatok is bizalommal voltak iránta, idegen kutyák és macskák igyekeztek hozzádörgölődni és szerették s mogatását. Emlékszem, egyszer egy vadidegen tízesztendős fiú minden teketória nélkül megállította az „Internacionále fővezérét" a Maitland

* Északkelet-Skóciai felkelés, Stuart Károly Edward trónkövetelő vezetése alatt 1745-ben.

Parkban és felszólította, hogy „to swop knifes" (cseréljenek zsebkést). Miután megmagyarázta Marxnak, hogy „swop" diáknyelven annyi mint „cserélni", mindketten kivették a késüket és összehasonlították. A fiúcska késének csak egy pengéje volt, Marxénak kettő, de ezek elvitathatatlanul tompák voltak. Némi huza-vona után az üzletet megkötötték, a késeket kicserélték és az „Internacionále rettegett fővezérének" egy pennyt kellett ráadásul fizetnie, mert a kése tompa volt.

Milyen határtalan türelemmel és jósággal felelgetett Szerecsen minden kérdésemre, amikor az amerikai polgárháború és a Kékkönyvek* egy időre háttérbe szorították Marryat és Scott műveit. Sohasem panaszkodott, hogy félbeszakítottam, jóllehet bizonyára nagyon zavarta, hogy állandóan csacsogó gyermeke körülötte forgott, miközben nagy munkáján dolgozott. És sohasem hagyott a gyermekben olyan gondolatot ébredni, hogy útjában van neki. Körülbelül ugyanebben az időben, még nagyon jól emlékszem, az volt a rendíthetetlen meggyőződésem, hogy Abraham Lincoln képtelen az én tanácsom nélkül a háború kérdéseit megoldani, s így hosszú leveleket intéztem hozzá, amelyeket Szerecsennek természetesen el kellett olvasnia és postára kellett vinnie. Sok-sok esztendővel később megmutatta nekem a gyerekes leveleket, amelyeket megőrzött, mert mulattatták őt.

Így tehát Szerecsen ifjúságom éveiben eszményi barát volt. Otthon mindnyájan jó pajtások voltunk, de valamennyi közül ő volt a legjobb és legvidámabb, még szenvedése éveiben is, mikor a karbunkulusok okozta fájdalmak következtében állandó kínok gyötörték, egészen élete végéig.

Beszéltem Marxról és a gyermekekkel való érintkezéséről. De az állatokhoz való viszonya éppoly mulatságos volt, s ha hely és idő lenne rá, sok történetet mesélhetnék a Maitland Park-i állatseregletünkről, a macskákról, kutyákról, madarakról és teknősbékákról.

Ez a néhány kusza visszaemlékezés nem volna teljes, ha nem fűznék hozzá néhány szót anyámról. Nem túlzás, ha azt mondom: Jenny von Westphalen nélkül Marx Károly soha-

* Lásd erről bővebbet 133. old.

sem lehetett volna az, aki volt. Soha nem volt két olyan ember — mindkettő jelentékeny —, akik oly tökéletesen illettek egymáshoz és úgy kiegészítették egymást. Rendkívüli szépségével — oly szépséggel, amely apámnak mindvégig öröme és büszkesége volt, s amelyet Heine, Herwegh és Lassalle is megbámultak — ragyogó tehetségével és szellemességével Jenny von Westphalen ezrek közül kitűnt. Károly és Jenny mint gyermekek együtt játszottak, mint ifjú és leány — előbbi 17, utóbbi 21 éves — eljegyezték egymást, s miként Jákob Ráchelért, Marx Jennyért hét évet szolgált, mielőtt feleségül vette. Azután, a következő viharos és ínséges, száműzetéssel, keserű nyomorral, rágalmakkal, kemény és szűntelen küzdelmekkel teli években, ez a két ember, odaadó és hűséges barátukkal, Helene Demuth-tal együtt, állta a harcot a világgal szemben, soha vissza nem riadva, soha nem csüggedve, mindíg azon a veszélyes helyen állva, ahová a kötelesség szólította őket. Valóban, Marx elmondhatta feleségéről, Browning szavaival:

„Ezért jegyesem ő mindörökké
Szerelmem semmi meg nem dönti,
Örökké élni fog" . . .

És olykor azt gondolom, hogy még egy kötelék fűzte össze őket, majdnem olyan erős, mint a munkások ügye iránti odaadásuk — ez kimeríthetetlen, elpusztíthatatlan humoruk volt. Nem egyhamar akad két olyan ember, aki annyira kedvét leli a tréfában és szellemességben, mint ők ketten. Nagyon gyakran — különösen mikor az alkalom tartózkodást követelt, láttam őket úgy nevetni, hogy könnyek csorogtak le orcáikon, sőt azok, akik kísértést éreztek, hogy ily könnyelműség láttán orrukat fintorítsák, azok sem tehettek egyebet, mint hogy velük együtt nevettek. Milyen gyakran láttam, hogy nem mertek egymás arcába nézni, mert tudták, egyetlen pillantás csillapíthatatlan nevetésre fakasztaná őket. Látni, amint ez a két ember, pillantását minden egyébre irányítva, csak épp nem egymásra, minden erejét megfeszíti, hogy elnyomja nevetését, amely végül is elementáris erővel kitört, ez olyan emlék, amelyről nem mondanék le azokért a „milliókért" sem, amelyeket állítólag örököltem. Igen, minden szenvedés, küzdelem és nehézség ellenére

vidám pár voltak, és az elkeseredett „mennydörgős isten" a burzsoá agyak képzelődése. Ha a hosszú évekig tartó küzdelemben néha némi keserű csalódást, némi háládatlanságot tapasztaltak is, mégis voltak nekik, ami keveseknek jut osztályrészül, igazi barátaik. Aki Marx nevét ismeri, ismeri Engels Frigyest. És aki ismerte Marxot otthonában, az emlékszik egy remek asszony nevére is, Helene Demuth tiszteletben álló nevére.

Azoknak, akik az emberi természet tanulmányozásának szentelik magukat, nem lesz meglepő, hogy egy ember, aki ilyen harcos volt, ugyanakkor a legbarátságosabb és a leggyengédebb ember tudott lenni. Meg fogják érteni, hogy csak azért tudott olyan elkeseredetten gyűlölni, mert ilyen bensőséges szeretetre volt képes; hogy, ha éles tolla valakit oly biztosan pokolra tudott küldeni, miként egykor csak Dante, akkor ez csak azért volt lehetséges, mert olyan őszinte és gyengéd volt; hogy ha csípős humora mart mint a sav, ugyanez a humor más oldalon balzsam tudott lenni azok számára, akik ínségben és szorult helyzetben voltak.

Anyám 1881 decemberében halt meg, 15 hónap mulva követte az, aki egész életében nem tágított oldala mellől. Az élet viszontagságos küzdelmei után most békében pihennek. Ha anyám ideális asszony volt, akkor apám

„Ő volt az ember, vedd akármi részben
Mását e földön nem látjuk soha"*.

* Shakespeare. Hamlet. 1. felvonás, 2. jelenet.

BARÁTAI ÉS TANÍTVÁNYAI MARXRÓL

PAUL LAFARGUE

EMLÉKEZÉSEK MARXRA

1890

I

Marx Károlyt 1865 februárjában láttam elő-zör. 1864 szeptember 28-án a St. Martin's Hall-i gyűlésen megalakult az Internacionále. Én Párizsból jöttem, hogy hírt adjak neki arról a haladásról, amelyet a fiatal Szövetség akkoriban elért ; Tolain úr — ma a burzsoá köztársaság szenátora és egyik képviselője a berlini konferencián — adott ajánlólevelet Marxhoz.

24 éves voltam akkor. Soha életemben nem felejtem el azt a benyomást, amelyet ez az első látogatás tett rám. Marx akkoriban betegeskedett s a „Tőke" első kötetén dolgozott, amely csak két évvel később, 1867-ben jelent meg. Félt, hogy munkáját nem tudja majd befejezni s örömmel fogadta a fiatalokat, „mert — mondotta — férfiakat kell nevelnem, akik folytatják a kommunista propagandát, ha én már nem leszek".

Marx Károly egyike azoknak a ritka férfiaknak, akik egyaránt kimagasló helyet tudtak elérni mind a tudományban, mind a nyilvános tevékenységben. A kettő olyan benső kapcsolatban volt nála, hogy lehetetlen Marxot megérteni, ha nem egyszerre vesszük szemügyre mint tudóst és mint a szocializmus harcosát. Ha az volt is Marx véleménye, hogy minden tudományt önmagáért kell művelni és semmiféle tudományos kutatásnál nem szabad azzal törődni, hogy milyen esetleges következményekkel jár az, mindamellett azt tartotta, hogy a tudósnak, ha nem akarja önmagát lealacsonyítani, mindíg tevékenyen részt kell vennie a közéletben és nem szabad örökké szobájába vagy laboratóriumába zárkóznia, mint a kukacnak a sajtba,

nem szabad távolmaradnia az élettől, kortársai társadalmi és politikai harcaitól.

„A tudománynak nem szabad önző élvezetnek lennie: azok a szerencsések, akik tudományos céloknak szentelhetik magukat, legyenek az elsők, akik tudásukat az emberiség szolgálatába állítják." — „Az emberiség számára kell dolgozni" — ez volt egyik kedvenc mondása.

Bár mélyen együttérzett a munkásosztály szenvedéseivel, nem érzelmi okok vezették el a kommunizmushoz, hanem a történelem és a politikai gazdaságtan tanulmányozása. Azt hangoztatta, hogy minden elfogulatlan gondolkodónak, akit nem befolyásolnak magánérdekek és nem vakítanak el osztályelőítéletek, feltétlenül ugyanerre a következtetésre kell jutnia. De ha Marx az emberi társadalom gazdasági és politikai fejlődését minden előre megalkotott ítélet nélkül tanulmányozta is, mégis csak azzal az elhatározott szándékkal írt, hogy kutatásai eredményeit elterjessze, azzal a szilárd és eltökélt akarattal, hogy a szocialista mozgalomnak, amely az ő koráig utópiák fellegeibe veszett, tudományos alapot teremtsen. Csak azért lépett fel nyilvánosan, hogy a munkásosztály győzelméért dolgozzék, annak az osztálynak a győzelméért, amelynek történelmi hivatása a kommunizmus megvalósítása, mihelyt megszerzi a társadalom politikai és gazdasági vezetését, éppúgy, ahogyan a hatalomra került burzsoáziának az volt a hivatása, hogy összetörje a feudális béklyókat, amelyek a mezőgazdaság és az ipar fejlődését akadályozták, létrehozza a termékek és emberek szabad forgalmát, a vállalkozók és a munkások közötti szabad szerződést, központosítsa a termelési · és csereeszközöket s előkészítse a jövő kommunista társadalmának anyagi és szellemi elemeit.

Marx tevékenysége nem szorítkozott arra az országra, melyben született. „Internacionalista vagyok — mondotta — s ahol vagyok, ott működöm." Valóban, minden országban, ahová az események s a politikai üldözések vetették, Franciaországban, Belgiumban, Angliában kimagasló részt vett az ott kifejlődött forradalmi mozgalmakban.

De első ízben nem mint fáradhatatlan és páratlan szocialista agitátor, hanem mint tudós jelent meg előttem, abban a

Maitland Park Road-i dolgozószobában, ahová a civilizált világ minden tájáról sereglettek az elvtársak, hogy tanácsot kérjenek a szocialista gondolat mesterétől. Ez a szoba történelmi nevezetességű s ha Marx szellemi életének intim oldalához közelebb akarunk férkőzni, meg kell ismerkednünk vele. Első emeleti szoba volt s a széles ablak, melyen át a helyiség bőséges fényt kapott, a parkra nyílt. A kandalló két oldalán s az ablakkal szemközti falnál könyvszekrények álltak könyvekkel, s fölöttük, egészen a mennyezetig, ujságkötegekkel s kéziratokkal megrakva. A kandallóval szemben s az ablak egyik oldalán két asztal állt, tele papírokkal, könyvekkel, ujságokkal. A szoba közepén, ahová a legjobb világítás esett, volt a rendkívül egyszerű és kicsiny (három láb hosszú, két láb széles) íróasztal és a fa karosszék; a karosszék és a könyvszekrény között, az ablakkal szemközt, bőrpamlag állt, amelyre Marx időnként leheveredett pihenni. A kandallón is könyvek feküdtek, köztük szivarok, gyufaszálak, dohánytartók, levélnehezékek és fényképek — lányairól, feleségéről, Wilhelm Wolffról, Engels Frigyesről. Marx erős dohányos volt. „A «Tőke» nem hoz majd annyit a konyhára, mint amennyibe a szivarok kerültek, melyeket megírása közben elszíttam" — mondotta nekem; de a gyufát még ennél is jobban tékozolta. Olyan gyakran feledkezett meg pipájáról vagy szivarjáról, hogy a folytonos rágyujtástól a gyufaskatulyák hihetetlenül rövid idő alatt kiürültek.

Marx senkinek sem engedte meg, hogy könyveit és papírjait rendezze, jobban mondva összezavarja; a rendetlenség csak látszólagos volt: tulajdonképpen mindennek megvolt a maga helye s Marx keresés nélkül mindig megtalálta azt a könyvet vagy füzetet, amelyre éppen szüksége volt. Sokszor még társalgás közben is megállt, hogy valamely éppen említett idézetet vagy számot magában a könyvben mutasson meg. Eggyéforrt dolgozószobájával, melyben a könyvek és iratok úgy engedelmeskedtek neki, mint saját testrészei.

Könyvei elrendezésénél nem a külső szimmetria volt az irányadó: negyed- és nyolcadrétű könyvek és brosúrák kerültek közvetlenül egymás mellé, a könyveket nem nagyságuk, hanem tartalmuk szerint rendezte. A könyvek szellemi szerszámai voltak s nem fényűzési tárgyak. „Rabszolgáim ők és

engedelmeskedniök kell akaratomnak." — Kénye-kedve szerint bánt velük, tekintet nélkül alakjukra, kötésükre, a pap'r vagy a nyomás szépségére ; sarkaikat behajtotta, széleiket ceruzavonásokkal borította el, soraikat aláhúzta. Jegyzeteket nem igen írt beléjük, de néha nem tudta megállni, hogy felkiáltó- vagy kérdőjelet ne tegyen, mikor valamelyik szerző bakot lőtt. Az aláhúzások rendszerének alkalmazása lehetővé tette számára, hogy rendkívül könnyen megtalálja valamely könyvben a keresett helyet. Az volt a szokása, hogy többéves időközökben mindíg újra elolvasta jegyzeteit s a könyveiben megjelölt helyeket, hogy jól megtartsa őket emlékezetében, amely rendkívül éles és pontos volt. Ifjúkora óta Hegel tanácsa szerint azzal élesítette emlékezőtehetségét, hogy verseket tanult meg kívülről olyan nyelven, amelyet nem tudott.

Heinét és Goethét, akiket beszélgetés közben gyakran idézett, betéve tudta ; állandóan olvasott költőket, akiknek műveit valamennyi európai irodalom ismerete alapján válogatta össze. Aiszchülosz-t minden évben újra elolvasta görög eredetiben ; őt és Shakespearet tartotta az emberiség két legnagyobb drámai lángelméjének. Shakespearet, akit határtalanult tisztelt, igen behatóan tanulmányozta ; legjelentéktelenebb alakjait is ismerte. Az egész család valóságos kultuszt űzött a nagy angol drámaíróból ; három leánya betéve ismerte műveit. Amikor Marx 1848 után tökéletesíteni akarta magát az angol nyelvben, amelyen már korábban olvasott, kikereste és rendezte Shakespeare minden sajátos kifejezését ; ugyanezt tette az általa igen nagyra becsült William Cobbett vitairatainak egy részével is. Dante és Burns kedvenc költői közé tartoztak ; nagy örömöt okozott neki, ha leányai a skót költő szatíráit vagy szerelmes verseit előadták, vagy énekelték.

Cuvier, a tudomány fáradhatatlan munkása és nagy mestere a párizsi múzeumban, melynek igazgatója volt, egész sor dolgozószobát rendeztetett be a maga személyes használatára. Mindegyiket valamely meghatározott foglalkozásra szánta s felszerelte az ahhoz szükséges könyvekkel, műszerekkel, anatómiai segédeszközökkel stb. Ha úgy érezte, hogy belefáradt az egyik munkába, átment a szomszédos szobába s másfajta tanulmányba mélyedt ; mint mondják, a szellemi foglalkozásnak ez

az egyszerű váltogatása pihenést jelentett számára. Marx ugyanolyan fáradhatatlan munkás volt, mint Cuvier, de neki nem állott módjában, mint annak, hogy több dolgozószobát rendezzen be. Úgy pihent, hogy fel-alá járkált a szobában. A szőnyegen, az ajtótól az ablakig, egy teljesen letaposott sáv volt, amely olyan élesen el volt határolva, mint egy gyalogösvény a réten. Néha leheveredett a pamlagra s regényt olvasott, olykor kettőt-hármat is egyidőben s felváltva vette elő őket. Akárcsak Darwin, Marx is nagy regényolvasó volt. Főleg a XVIII. század regényeit szerette és különösen Fielding „Tom Jones" című művét. A modern írók közül legjobban szórakoztatta Paul de Kock, Charles Lever, az idősebb Alexander Dumas és Walter Scott — ez utóbbi „Old mortality" [„Puritánok"] c. regényét remekműnek tartotta. Nagyon vonzották a kalandos és humoros elbeszélések. A legkiválóbb regényíróknak Cervantest és Balzacot tekintette. Don Quijote az ő szemében a pusztuló lovagvilág hőskölteménye, amelynek erényei az éppen keletkező burzsoá társadalomban nevetséges és őrült színben tűntek fel. Balzacot annyira csodálta, hogy azt tervezte, kritikát ír nagy művéről, a „Comédie humaine"-ről [„Emberi színjáték"], mihelyt gazdaságtani munkáját befejezte. Balzac nemcsak kora társadalmának történetírója volt, hanem jóstehetségű alkotója olyan típusoknak is, akik Lajos Fülöp idejében még csak cs rájukban voltak meg s csak halála után, III. Napoleon alatt fejlődtek ki teljesen.

Marx minden európai nyelven olvasott és három nyelven — németül, franciául és angolul — úgy írt, hogy a hozzáértők csodálatát vívta ki. „Minden idegen nyelv fegyver az életért való küzdelemben" — szerette mondogatni. — Nagy nyelvtehetségét lányai is örökölték. Már 50 éves volt, amikor hozzáfogott oroszul tanulni s noha ez a nyelv egyetlen általa ismert régi és modern nyelvvel sem állt rokonságban, mégis hat hónap alatt már annyira elsajátította, hogy élvezni tudta azoknak az orosz költőknek és íróknak műveit, akiket különösen becsült: Puskin, Gógol és Scsedrin írásait. Oroszul azért tanult meg, hogy a hivatalos vizsgálatok okmányait, amelyeket az orosz kormány rettenetes leleplezéseik miatt nem engedett terjeszteni, elolvashassa; odaadó barátai szerezték meg ezeket Marx-

nak s kétségkívül ő volt az egyetlen nyugateurópai közgazdász, aki ezzel az anyaggal megismerkedett.

A költeményeken és regényeken kívül még egy igen érdekes eszköze volt Marxnak arra, hogy szellemileg felüdüljön, a matematika, melyet rendkívül szeretett. Az algebra még erkölcsi vigaszt is nyujtott számára, benne keresett menedéket mozgalmas élete legfájdalmasabb pillanataiban. Feleségének utolsó betegsége idején képtelen volt a szokott módon tudományos munkáival foglalkozni; csak úgy tudott szabadulni attól a nyomástól, amellyel élettársa szenvedéseinek tudata reá nehezedett, hogy a matematikába mélyedt. A lelki gyötrelmek e korszakában értekezést írt az infinitezimálszámításról, amely az értekezést ismerő matematikusok véleménye szerint igen jelentős és bekerül majd Marx összegyüjtött műveinek kiadásába. A felsőbb matematikában a dialektikus mozgás leglogikusabb és egyben legegyszerűbb formáját fedezte fel; véleménye szerint valamely tudomány csak akkor igazán fejlett, ha elérkezett odáig, hogy fel tudja használni a matematikát.

Marx könyvtára — több mint ezer kötet, amelyet kutató munkában eltöltött élete egész folyamán nagy gonddal gyüjtött össze — nem volt elég számára s éveken át buzgó látogatója volt a British Museumnak, amelynek katalógusát igen nagyra becsülte. Még ellenfelei is kénytelenek elismerni széleskörű és mély tudását, amellyel nemcsak saját szakterületén, a politikai gazdaságtanban, hanem a történelemben, filozófiában és minden ország irodalmában is rendelkezett.

Bár mindíg csak igen későn feküdt le, reggel 8 és 9 óra között mégis mindíg talpon volt már, megitta feketekávéját, átolvasta az ujságokat s azután dolgozószobájába ment, ahol éjjeli 2 vagy 3 óráig dolgozott. Szünetet csak azért tartott, hogy egyék s esténként, ha az idő engedte, sétáljon egyet a Hampstead Heath-en. Napközben egy-két órát aludt a pamlagon. Ifjúkorában egész éjszakákat virrasztott át munkája felett. A munka Marxnál szenvedéllyé vált; annyira lekötötte, hogy sokszor megfeledkezett az evésről. Étkezéshez gyakran többször kellett szólítani, míg végül lejött az ebédlőbe s alig nyelte le az utolsó falatot, már ismét szobájába tért. Igen rossz evő volt, sőt étvágytalanságban is szenvedett, amit erősen sózott ételek,

sonka, füstölt hal, kaviár és savanyúságok fogyasztásával igyekezett leküzdeni. Gyomrának kellett megbűnhődnie hatalmas agymunkájáért. Egész testét áldozatul dobta agyának: a gondolkodás volt számára a legfőbb élvezet. Sokszor hallottam tőle Hegelnek, fiatalkora filozófiai mesterének mondását: „Még a gonosztevő aljas gondolata is nagyszerűbb és magasztosabb, mint az ég minden csodája."

Szervezete nyilván erős kellett hogy legyen, ha ezt a nem mindennapi életmódot s ezt a megerőltető szellemi munkát bírta. Valóban igen erős volt, a közepesnél magasabb termetű, szélesvállú, mellkasa jól fejlett, végtagjai arányosak, bár törzse lábszáraihoz képest kissé hosszú volt, ami a zsidó férfiakat gyakran jellemzi. Ha ifjúkorában sokat tornázik, rendkívül erős emberré lett volna. Egyetlen rendszeres testgyakorlata a járás volt. Órákhosszat tudott beszélgetve és dohányozva járni vagy dombot mászni a legcsekélyebb fáradtság nélkül. Mondhatnók, hogy dolgozószobájában járkálva dolgozott — csak rövid időközökre ült le, hogy leírja, amit járás közben kigondolt. Nagyon szeretett járva beszélgetni is, időnként pedig, mikor a vita élénkült vagy a beszélgetés fontossá lett, meg-megállt.

Éveken át kísértem esti sétáin a Hampstead Heath-re; ezeken a mezei sétákon tanított meg a közgazdaságtanra. Anélkül, hogy maga is észrevette volna, fokról-fokra kifejtette előttem a „Tőke" egész első kötetének tartalmát, abban az ütemben, ahogyan akkor papírra vetette. Hazatérésemkor mindíg leírtam — amennyire tudtam — az éppen hallottakat; eleinte igen nehezemre esett követni Marx mély és bonyolult gondolatmenetét. Sajnos, elvesztettem ezeket az értékes feljegyzéseket; a Komműn után a rendőrség Párizsban és Bordeaux-ban feldúlta és megdézsmálta irományaimat. Főleg azoknak a jegyzeteknek az elvesztését sajnálom, amelyeket aznap este csináltam, amikor Marx a bizonyítékoknak és utalásoknak azzal a bőségével, amelyre csak ő volt képes, kifejtette zseniális elméletét az emberi társadalom fejlődéséről. Mintha hályog hullott volna le szememről; először eszméltem rá világosan a világtörténelem logikájára s tudtam a társadalom s az eszmék fejlődésének látszatra oly ellentmondó jelenségeit anyagi okaikra visszavezetni. Szinte belevakultam a nagy világosságba s évekig

elevenen élt bennem ez a benyomás. Ugyanilyen hatást figyelhettem meg a madridi szocialistákon, amikor szerény eszközeimmel kifejtettem előttük ezt az elméletet, a marxi elméletek legnagyszerűbbjét s kétségkívül a legnagyszerűbbek egyikét, amelyeket emberi agy általában valaha kigondolt.

Marx agya a történelmi és természettudományos tények és filozófiai elméletek hihetetlen bőségű fegyvertárával volt felszerelve és Marx kitűnően értett ahhoz, hogy mindezeket a hosszú szellemi munkával összegyüjtött ismereteket és megfigyeléseket felhasználja. Bármikor és bármilyen tárgyról kérdezhették, mindíg az elké zelhető legkimerítőbb választ adta s mindíg általános jelentőségű filozófiai reflexiókkal kísérte. Agya olyan volt mint a hadihajó, amely befűtve áll a kikötőben ; mindíg kész volt, hogy a gondolkodás bármely irányában útrakeljen. A „Tőke" kétségk vül bámulatos erejű és nagytudású szellemet tár elénk ; de számomra és mindazok számára, akik Marxot közelebbről ismerték, sem a „Tőke", sem akármelyik más írása nem mutatja meg lángesze és tudása teljes nagyságát. Marx, az ember, még sokkal nagyobb volt, mint saját művei.

Együtt dolgoztam Marx-szal ; én csak az íródeák voltam, akinek diktált, de eközben alkalmam volt megfigyelni gondolkodás- és írásmódját. A munka könnyű s ugyanakkor mégis nehéz volt számára : könnyű, mert akármi volt a tárgy, a reá vonatkozó tények és észrevételek az első ösztönzésre nyomban tömegével jelentek meg lelki szemei előtt, de ez a bőség eszméi teljes kifejtését hosszadalmassá és fáradságossá tette.

Vico mondotta : „a dolog csak a mindentudó isten számára test, az ember számára, aki csak a külsőségeket ismeri meg, a dolog csak felület". Marx úgy fogta fel a dolgokat, mint Vico istene, nemcsak a felületet látta meg, behatolt a velejükbe, az alkotórészeket egymásra való hatásukban és visszahatásukban vizsgálta, különválasztott minden ilyen részt s nyomon követte fejlődése történetét. Utána magáról a dologról áttért annak környezetére s megvizsgálta ennek hatását a dologra és fordítva. Majd visszatért a tárgy eredetére, azokra a változásokra, fokozatos és forradalmi átalakulásokra, amelyeken az átment s végül eljutott a dolog legtávolabbi hatásaiig. Egyetlen dolgot

sem tekintett önmagában és önmagáért, a környezetéből kiragadva, hanem egészen bonyolult, állandó mozgásban levő világot látott maga előtt. S Marx e világ egész életét akarta ábrázolni a maga sokféle s szűntelenül változó hatásaiban és visszahatásaiban. A Flaubert és Goncourt iskolájához tartozó írók panaszkodnak, hogy milyen nehéz pontosan leírni azt, amit látunk s mégis az, amit le akarnak írni, csak a felület, amelyről Vico beszél, a puszta benyomás, amelyet éreznek. Írói munkájuk a Marxéhoz hasonlítva játék.

A gondolkodás rendkívüli erejére volt szükség ahhoz, hogy így fogja fel a valóságot és nem kevésbbé kivételes művészetre, hogy ábrázolja azt, amit látott és meg akart láttatni másokkal. Sohasem volt megelégedve munkájával, minduntalan változtatott rajta s mindíg úgy vélte, hogy a leírás nem közelíti meg az elképzelést. Mély benyomást tett rá Balzac egy lélektani tanulmánya „Le Chef d'Oeuvre inconnu" [„Az ismeretlen remekmű"] — amelyet Zola szánalmasan plagizált —, mert részben olyan érzéseket írt le, amelyeket Marx maga is érzett: egy zseniális festőt annyira gyötör a vágy, hogy a dolgokat pontosan úgy ábrázolja, amint azok agyában tükröződnek, hogy folytonosan javít, símít a festményén, míg végül is csak egy alaktalan szín-tömkeleget alkotott, amelyet azonban elfogult szeme a valóság legtökéletesebb ábrázolásának lát.

Marx a lángeszű gondolkodó mindkét erényét egyesítette magában. Hasonlíthatatlanul értett ahhoz, hogy valamely tárgyat alkotórészeire bontson s mesterien tudta a szétboncolt tárgyat minden részletében s különböző fejlődési formáiban ismét összeállítani s azok belső összefüggéseit feltárni. Bizonyításmódja nem az elvonatkoztatásokkal való bűvészkedés volt, mint ahogy gondolkodásra képtelen közgazdászok szemére vetették; nem a geometrikusok módszerét alkalmazta, akik, noha definícióikat az őket körülvevő világból merítették, a következtetések levonásában teljesen figyelmen kívül hagyják a valóságot. A „Tőké"-ben nincs egyetlen definíció, egyetlen formula sem, hanem a legfinomabb elemzések sorozata, amelyek a leghalványabb árnyalatokat s a legészrevehetetlenebb fokozati különbségeket is feltüntetik. A nyilvánvaló tények megállapításával kezdi, hogy „azoknak a társadalmaknak a gazdagsága, amelyekben a tőkés

termelési mód az uralkodó, mint óriási árugyüjtemény jelenik meg"; tehát áru, konkrét tárgy és nem matematikai absztrakció a tőkés gazdagság eleme, sejtje. Marx ezt az árut megragadja, minden oldaláról megforgatja, kitárja a belsejét s egymásután csalja ki belőle titkait, amelyekről a hivatalos közgazdászoknak sejtelmük sem volt s amelyek mégis számosabbak és mélyebbek, mint a katolikus vallás misztériumai. Miután az árut minden szempontból megvizsgálta, más árukhoz való viszonyában, a cserében veszi szemügyre; azután rátér az árutermelésre s e termelés történelmi előfeltételeire. Megvizsgálja az áru megjelenési formáit s megmutatja, hogyan megy át egyik formából a másikba, hogyan hozza létre szükségszerűen az egyik forma a másikat. A jelenségek logikai kifejlődésének sorát oly tökéletes művészettel ábrázolja, hogy az ember azt hihetné, Marx maga találta ki, s mégis a valóságból fakad s az áru tényleges dialektikájának kifejtése.

Marx mindíg rendkívül lelkiismeretesen dolgozott, egyetlen olyan tényt vagy számot sem írt le, amely nem a legmegbízhatóbb forrásokon alapult. Nem elégedett meg másodkézből kapott közlésekkel, mindíg magához a forráshoz folyamodott, bármily fáradságos volt is ez; gyakran még lényegtelen tények miatt is képes volt a British Museumba rohanni, hogy az ottani könyvek segítségével ellenőrizze adatait. Kritikusai sem tudták soha rajtakapni gondatlanságon, vagy azt kimutatni, hogy bizonyítása olyan tényekre támaszkodik, amelyek nem állják ki a szigorú vizsgálatot. Az a szokása, hogy magukhoz a forrásokhoz folyamodjék, arra indította, hogy a legismeretlenebb szerzők műveit olvassa, amelyeket mások nem idéztek. A „Tőke" az ismeretlen szerzőktől vett idézetek olyan tömegét tartalmazza, hogy azt lehetne hinni, hogy Marx olvasottságával akar hivalkodni. De Marxot egészen más gondolat vezette ebben. „Történelmi igazságot osztok; mindenki megkapja, ami megilleti", mondotta. Kötelességének tartotta, hogy megemlítse azt az írót, bármily jelentéktelen és ismeretlen is, aki valamely eszmét elsőnek mondott ki vagy azt a legszabatosabban fejezte ki.

Írói és tudományos lelkiismerete egyaránt szigorú volt. Nemcsak hogy soha nem hivatkozott olyan tényre, amelyben nem volt teljesen biztos, de arra sem vállalkozott, hogy olyan

tárgyról nyilatkozzék, amelyet még nem tanulmányozott alaposan. Mielőtt valamit közzétett, többször is átdolgozta, míg meg nem találta a megfelelő formát. Nem tudta elviselni azt a gondolatot, hogy műve tökéletlen formában jelenjék meg a közönség előtt. Kínszenvedés lett volna számára megmutatni kéziratát, mielőtt elvégezte rajta az utolsó tollvonást. Olyan erős volt nála ez az érzés, hogy egyszer azt mondta nekem, inkább elégetné kéziratait, semhogy befejezetlenül hagyja hátra őket.

Munkamódszere gyakran állította olyan feladatok elé, amelyek nagyságát az, aki műveit olvassa, el sem képzelheti. Például ahhoz, hogy a „Tőké"-nek az angol munkásvédelmi törvényhozásról szóló mintegy húsz oldalát megírja, egész könyvtárnyi Kékkönyvet dolgozott fel. Ezeket a könyveket, amelyek Anglia és Skótország vizsgálóbizottságainak és gyárfelügyelőinek jelentéseit tartalmazták, utolsó betűig elolvasta, amint ezt nagyszámú aláhúzása is bizonyítja. Ezeket a jelentéseket rendkívül fontos és értékes okmányoknak tekintette, amelyek a tőkés termelési mód tanulmányozásához elengedhetetlenek s olyan nagyra becsülte a vizsgálatokkal megbízott férfiakat, hogy kétségbevonta, sikerül-e Európa valamely más országában „éppoly szakértő, pártatlan és tántoríthatatlan férfiakat találni, mint aminők Anglia iparfelügyelői". Ezzel a fényes elismeréssel adózott nekik a „Tőke" előszavában.

Marx gazdag ténybeli anyagot merített ezekből a Kékkönyvekből, amelyeket az alsó- és felsőház sok tagja, akik között szétosztják őket, csak arra használ fel, hogy mint céltáblába belelőjön s az átlyuggatott oldalak számán mérje a fegyver átütő erejét. Mások eladják súly szerint, s ez a legokosabb amit tehetnek; mert ez a szokásuk tette lehetővé Marx számára, hogy olcsón megvásárolja őket Long-Acre-ben egy makulatúrakereskedőnél, akit időnként felkeresett, hogy könyveit és hulladékait átböngéssze. Beesly professzor kijelentette, hogy Marx volt az az ember, aki Anglia hivatalos vizsgálatait a legjobban használta fel, sőt ő volt az, aki azokat a világ tudomására hozta. Beesly professzor persze nem tudta, hogy Engels már 1845 előtt számos adatot merített a Kékkönyvekből, amelyeket „A munkásosztály helyzete Angliában" című művének megírásánál használt fel.

II

Ahhoz, hogy megismerjük és megszeressük a szívet, amely e tudós keblében dobogott, akkor kellett látni Marxot amikor könyveit és füzeteit félretéve, családja, vagy vasárnap esténként barátai körében időzött. Ilyenkor ő volt a legkellemesebb társalgó, merő humor és szellemesség s tiszta szívből tudott nevetni. Fekete, sűrű szemöldöktől övezett szeme ragyogott az örömtől és a csúfondáros iróniától, ha szellemes szót vagy talpraesett feleletet hallott.

Gyengéd, szelíd és elnéző apa volt. „A gyerekek neveljék a szülőket" — szokta mondani. Lányaihoz való viszonyában, akik határtalanul szerették, soha még árnyékát sem érvényesítette az apai tekintélynek. Soha nem parancsolgatott nekik, hanem úgy kérte azt, amit kívánt, mint valami szívességet, vagy megértette velük, hogy ne tegyenek valamit, amit el akart tiltani. S mégis, aligha lehetett apa, akire jobban hallgattak volna. Leányai barátjuknak tekintették s érintkezésük olyan volt, mint pajtásoké, nem „apának" nevezték, hanem „Szerecsennek", csúfnevén, melyet barna bőre és ébenfekete haja és szakálla miatt kapott. A Kommunisták Szövetségének tagjai viszont már 1848 előtt „Marx atyának" nevezték, noha akkoriban még harminc éves sem volt.

Órákhosszat játszadozott gyermekeivel. Ezek még ma is emlékeznek a tengeri ütközetekre, arra, hogyan égtek a papírhajók egész flottái, amelyeket nekik készített s aztán, ujjongásuk közben, lángbaborított egy nagy vödör vízben. Vasárnap leányai nem engedték hogy dolgozzék, akkor egész nap az övék volt. Ha az idő szép volt, az egész család nagy sétára indult a szabadba, útközben egyszerű kocsmákban pihentek meg hogy gyömbérsert igyanak, s elfogyasszák sajtoskenyerüket. Mikor leányai még kicsinyek voltak, azzal tette röviddé számukra a hosszú utat, hogy végnélküli fantasztikus tündérmeséket mesélt nekik, amelyeket menet közben talált ki s melyek bonyodalmait az út hosszához mérten szőtte s fokozta, úgyhogy a kicsik mesehallgatás közben megfeledkeztek fáradtságukról. Marxnak páratlanul gazdag költői fantáziája volt ; első irodalmi kísérletei költemények voltak. Marxné gondosan megőrizte férje ifjúkori költe-

ményeit, de senkinek sem mutatta azokat. Marx családja arról álmodozott, hogy fi k íróember vagy professzor lesz, véleményük szerint lealacsonyította magát azzal, hogy szocialista agitációra adta fejét s a Németországban akkoriban még lebecsült közgazdaságtannal foglalkozott. — Marx megígérte leányainak, hogy drámát ír nekik a Gracchusokról. Sajnos nem válthatta be szavát, pedig érdekes lett volna látni, hogyan dolgozza fel Marx, akit „az osztályharc lovagjának" neveztek, az ókori osztályharc e rettenetes és nagyszerű epizódját. Marxnak sok olyan terve volt, amelyek nem valósulhattak meg. Többek között szándékában volt egy logikának, s a filozófia történetének megírása (fiatalkorában a filozófia volt legkedvesebb tárgya). Száz évig kellett volna élnie, hogy írói terveit megvalósíthassa s a világot megajándékozhassa legalább egy részével annak a kincsnek, amely agyában rejtőzött.

Felesége Marx egész életén át társa volt a szó legigazabb, legteljesebb értelmében. Gyermekkoruk óta ismerték egymást s együtt nőttek fel. Marx csak 17 éves volt, amikor eljegyezték egymást. Kilenc évig vártak a fiatalok, amíg 1843-ban egybekelhettek s attól kezdve nem váltak el többé. Marxné kevéssel férje előtt halt meg. Noha német arisztokrata családban született s nevelkedett, senkiben sem élt erősebben az egyenjogúság iránti érzék, mint Marxnéban. Nem ismert társadalmi különbséget és rangsort. Házában, asztalánál olyan udvariasan és előzékenyen fogadta a munkaruhában levő munkásokat, mintha fejedelmek és hercegek lettek volna. Sok munkás, aki a világ minden országából került oda, ismerte meg szíves vendégszeretetét s meg vagyok győződve, egyikük sem sejtette, hogy az az asszony, aki őket oly keresetlen, őszinte szívélyességgel fogadta, anyai ágon az Argyll hercegek családjából származott s fivére a porosz király minisztere volt. Marxnét mindez nem befolyásolta, mindent otthagyott, hogy Károlyát követhesse és soha, még a súlyos ínség idején sem bánta meg, amit tett.

Marxné derűs volt és ragyogóan szellemes. Barátaihoz intézett levelei, amelyek könnyedén, símán folytak tollából, élénk és eredeti elme valóban mesteri alkotásai. Ünnep számba ment Marxnétól levelet kapni. Johann Philipp Becker ezekből néhányat közzé is tett. Heine, a könyörtelen szatirikus, félt Marx

gúnyjától, de csodálta felesége éles és fogékony szellemét; a Marx-házaspár párizsi tartózkodása idején Heine gyakori vendég volt házukban. Marx oly nagyra becsülte felesége intelligenciáját és kritikai érzékét, hogy amint 1866-ban mondta nekem, valamennyi kéziratát megmutatta neki s nagyon komolyan számbavette véleményét. Marxné másolta le férje kéziratait nyomdába adásra.

Marxnénak sok gyermeke volt. Hárman ezek közül egészen fiatalon haltak meg a nélkülözések idején, amelyeket a családnak az 1848-as forradalom után kellett elszenvednie, akkor, amikor Londonba menekülve a Dean Street, Soho Square két kis szobácskájában éltek. Én már csak a három lányt ismertem a család gyermekei közül. Mikor 1865-ben bemutattak Marxnak, a legfiatalabb lány, a későbbi Avelingné, bájos, inkább fiús jellemű gyermek volt. Marx azt erősítgette, hogy felesége tévedett, amikor mint leányt hoz a világra. A két másik leány az elképzelhető legelbájolóbb és legharmonikusabb ellentétet alkotta. Az idősebbiknek, Longuet-nénak, barnás arcszíne, fekete szeme és hollófekete haja volt, mint az apjának; a fiatalabb, Lafargue-né, anyjára ütött: szőke volt és rózsásarcú, dús göndör haja aranyosan csillogott, mintha a lemenő nap pihent volna meg rajta.

A nevezetteken kívül még egy fontos tagja volt a Marx-családnak: Helene Demuth kisasszony. Parasztcsalád gyermeke volt, aki egészen fiatalon, csaknem gyermekként került Marxné szüleihez mint szolgáló, még jóval Marxné házassága előtt. Amikor Marxné férjhez ment, Helene vele tartott és a Marx-családnak szentelte magát olyan odaadással, hogy önmagáról teljesen megfeledkezett. Elkisérte Marxnét és férjét minden útjukon Európán át s osztozott sorsukban, mikor kiutasították őket. Ő volt a ház gyakorlati szelleme, aki az élet legnehezebb helyzeteiben is talált kiutat. Rendszeretetének, takarékosságának, ügyességének köszönhető, hogy a család legalább a legszükségesebbnek sohasem volt híján. Mindenhez értett: főzött és ellátta a háztartást, öltöztette a gyermekeket s kiszabta ruháikat, amelyeket azután Marxnéval együtt varrt meg. Egyszemélyben gazdasszonya s háznagya volt a háznak. A gyerekek úgy szerették, akár egy anyát s anyai tekintélye volt előttük, mert anyai szeretettel volt irántuk. Marxné meghitt

barátnőjének tekintette Helenet s Marx különleges barátságába fogadta; sakkozott vele s gyakran megtörtént, hogy Marx vesztette el a játszmát. Helene vakon szerette a Marx-családot: minden, amit Marxék tettek, jó volt, s nem is lehetett más csak jó, aki Marxot bírálta, annak vele gyűlt meg a baja. Mindenkit, aki bizalmas viszonyba került a családdal, anyai pártfogásába vett. Az egész Marx-családot úgyszólván gyermekévé fogadta. Helene túlélte Marxot és feleségét s gondoskodását Engels házára vitte át, akit ifjúkorában ismert meg s akire kiterjesztette a Marx-család iránt érzett szeretetét.

Engels egyébként is úgyszólván családtag volt, Marx lányai második apjuknak nevezték, Marx alteregója [második énje] volt. Németországban sokáig csak együtt emlegették kettejük nevét, amelyet a történelem örökre egyesítve fog feljegyezni lapjaira. A barátságnak azt az eszményét, amelyről az antik költők írnak, századunkban Marx és Engels valósította meg. Ifjúkoruktól kezdve együtt és párhuzamosan fejlődtek, a legszorosabb eszmei és érzelmi közösségben éltek, ugyanabban a forradalmi agitációban vettek részt s ameddig együtt maradhattak, közösen is dolgoztak. Valószínűleg egész életükben együttműködtek volna továbbra is, ha az események nem kényszerítik őket arra, hogy mintegy húsz éven át különválva éljenek. Az 1848-as forradalom bukása után Engelsnek Manchesterbe kellett mennie, míg Marx kénytelen volt Londonban maradni. Közös szellemi életüket azonban tovább folytatták, mert szinte naponta közölték egymással levélben véleményüket a politika s a tudomány napi eseményeiről. Engels, mihelyt megszabadult munkájától, sietve elhagyta Manchestert s Londonban telepedett le, mindössze tíz percnyi távolságra szeretett Marxjától. 1870-től Marx haláláig nem múlt el nap, hogy a két barát ne találkozott volna, hol az egyiknek, hol a másiknak otthonában.

Ünnep volt a Marx-család számára, ha Engels bejelentette, hogy átjön Manchesterből. Már jóval előtte a küszöbön álló látogatásról beszéltek s Engels érkezése napján Marx olyan türelmetlen volt már, hogy nem tudott dolgozni. A két barát azután dohányozva és iszogatva egész éjjel együtt ült, hogy megvitasson minden eseményt, mely utolsó együttlétük óta lejátszódott.

Engels véleményét Marx mindenki másénál többre becsülte, mert Engels volt az a férfi, akit képesnek tartott arra, hogy munkatársa legyen. Engels egész közönséggel felért számára. Semmi fáradságot nem sajnált, hogy őt meggyőzze, vagy hogy valamely eszméjének megnyerje. Láttam például, hogy egész köteteket olvasott át újra, hogy megtaláljon adatokat, amelyekre azért volt szüksége, hogy Engels véleményét az albigensek politikai és vallási háborújának valamelyik nem is emlékszem melyik mellékes pontjáról megváltoztassa. Diadalnak érezte, ha meggyőzte Engelset.

Marx büszke volt Engelsre. Elégedetten sorolta fel nekem barátja erkölcsi és szellemi érdemeit. Elutazott velem Manchesterbe csakis azért, hogy őt megmutassa nekem. Csodálta Engels tudományos ismereteinek rendkívüli sokoldalúságát, az őt érhető legkisebb esemény is nyugtalanította. „Mindig remegek — mondotta nekem — hogy szerencsétlenség éri egy hajtóvadászaton, amikor megeresztett kantárral szenvedélyesen vágtat át a mezőkön s minden akadályt átugrat."

Marx éppoly jó barát volt, mint amilyen gyengéd férj és apa, de feleségében, leányaiban, Heleneben és Engelsben valóban olyan lényekre talált, akik megérdemelték, hogy ilyen ember szeresse őket.

III

Marxot, aki a radikális polgárság egyik vezéreként kezdte pályafutását, ez a polgárság magára hagyta, mihelyt ellenzékisége túlságosan erélyessé vált, amikor pedig Marx szocialistává lett, ellenségként bánt vele. Marxot üldözték s kiutasították Németországból, előbb gyalázták s megrágalmazták, majd az agyonhallgatás összeesküvését szőtték személye és munkái ellen. „Brumaire tizennyolcadika" c mű művéről, amelyből kitűnik, hogy 1848 valamennyi történetírója és politikusa közül egyedül Marx értette s világította meg az 1851 december 2-i államcsíny okainak és következményeinek igazi természetét — tudomást sem vettek. Időszerűsége ellenére egyetlen polgári lap sem tett említést a műről. „A filozófia nyomora. Válasz Proudhon úr «A nyomor filozófiája» c. művére" s „A politikai gazdaságtan

bírálatához" című műveiről ugyancsak nem vettek tudomást. Az agyonhallgatásnak ezt az összeesküvését, amely 15 évig tartott, csak az Internacionále s a „Tőke" első kötete törték meg. Nem lehetett többé tudomást nem venni Marxról; az Internacionále nőttön nőtt s a világ visszhangzott tetteitől. Bár Marx meghúzódott a háttérben és hagyta, hogy mások szerepeljenek, csakhamar felfedezték, hogy ki a rendező. Németországban megalakult a szociáldemokrata párt s olyan erővé fejlődött, amelyet Bismarck előbb megnyerni igyekezett s csak mikor ez nem sikerült indított ellene támadást. A lassalleánus Schweitzer a munkásolvasók számára a „Tőké"-t ismertető cikksorozatot tett közzé, amelyet Marx figyelemreméltónak talált. Az Internacionále kongresszusa Johann Philipp Becker javaslatára határozatot hozott, amely felhívja a világ szocialistáinak figyelmét erre a műre, mint *a munkásosztály bibliájára.*

Az 1871 március 18-i felkelés után, amelyben az Internacionále művét látták s a Kommün után, amely mellett az Internacionále Főtanácsa valamennyi ország burzsoá sajtójának fékevesztett uszításával szemben kiállott, Marx neve világhírűvé vált. Marxot most már elismerték mint a tudományos szocializmus megcáfolhatatlan erejű teoretikusát s az első nemzetközi munkásmozgalom nagy szervezőjét. A „Tőke" a világ szocialistáinak tankönyve lett, minden szocialista és munkásujság az ő tudományos elméleteit népszerűsítette s Amerikában egy nagy new yorki sztrájk alkalmával röpiratok alakjában tették közzé a „Tőke" egyes helyeit, hogy a munkásokat kitartásra buzdítsák s bebizonyítsák nekik követeléseik jogosságát. A „Tőké"-t lefordították Európa főbb nyelveire, oroszra, franciára, angolra; kivonatok jelentek meg belőle németül, olaszul, franciául, spanyolul és hollandul. S valahányszor Európában vagy Amerikában megkísérelték elméleteit megcáfolni, a szocialista közgazdászok nyomban olyan feleletet tudtak adni, amely elhallgattatta az ellenfeleket. A „Tőke" ma valóban azzá lett, aminek az Internacionále kongresszusa nevezte, a munkásosztály bibliájává.

Az a tevékenység azonban, amelyet Marxnak a nemzetközi szocialista mozgalomban kellett kifejtenie, tudományos munkásságát háttérbe szorította. Feleségének és legidősebb leányának,

Longuet-nénak halála után pedig már nem is folytatta többé kutató munkáját.

Marxot a legmélyebb vonzalom fűzte feleségéhez ; feleségének szépsége öröme és büszkesége volt, szelíd és odaadó természete könnyebben elviselhetővé tette Marxnak a forradalmi szocialista mozgalmas életével elkerülhetetlenül együttjáró nyomort. A szenvedés, amely Marxnét sírba vitte, férje életét is megrövidítette. Felesége hosszú és fájdalmas betegsége alatt Marx, akit az izgalom szellemileg elbágyasztott, az álmatlanság, a mozgás és a friss levegő hiánya testileg kimerített, tüdőgyulladást kapott, amely csaknem leterítette.

Marxné 1881 december 2-án úgy halt meg, ahogyan élt — igazi kommunista és materialista módjára. A halál nem rettentette meg. Amikor érezte, hogy elérkezett az elmulás pillanata, így kiáltott fel : „Károly, erőm megtört!" Ezek voltak utolsó, tisztán kivehető szavai. December 5-én temették el a highgate-i temetőben az „elkárhozottak" szakaszában (unconsecrated ground — beszenteletlen föld). Azoknak a szokásoknak megfelelően, amelyeket ő és Marx egész életében követett, gondosan ügyeltek, hogy a temetés ne legyen nyilvános jellegű, csak néhány meghitt barát kísérte az elhunytat utolsó nyugvóhelyére. Mielőtt szétszéledtek volna, Marx régi barátja, Engels Frigyes a következőket mondotta a sírnál :

„Barátaim! Az a hőslelkű nő, akit temetünk, 1814-ben, Salzwedelben született. Röviddel ezután apját, Westphalen bárót, kormánytanácsosként Trierbe helyezték s ott szoros barátságba került a Marx-családdal. A gyermekek együtt nőttek fel. A két nagytehetségű teremtés egymásra talált. Amikor Marx az egyetemre ment, már eldöntötték, hogy jövőjüket egybekapcsolják.

1843-ban, az első, egyideig Marx által szerkesztett «Rheinische Zeitung» betiltása után tartották meg az esküvőt. Ettől kezdve Jenny Marx nemcsak osztozott férje sorsában, munkájában, harcaiban, hanem a legnagyobb megértéssel, a legizzóbb szenvedéllyel részt is vett bennük.

A fiatal pár Párizsba ment önkéntes száműzetésbe, amely azonban csakhamar valóságos számkivetéssé vált. A porosz

kormány ott is üldözte Marxot. Sajnálattal kell hozzáfűznöm, hogy olyan ember, mint Alexander Humboldt, oda alacsonyodott, hogy közreműködjék Marx kiutasításának kieszközlésében. A Marx-család Brüsszelbe kényszerült. Jött a februári forradalom. Az ezt követő, Brüsszelben is kitört zavargások idején, a belga kormány nem elégedett meg Marx letartóztatásával, fogságba vetette — minden ok nélkül — feleségét is.

Az 1848-as forradalmi fellendülés már a következő évben összeomlott. Újabb számkivetés kezdődött, először Párizsban, majd a francia kormány újabb közbelépése következtében Londonban. És ezúttal ez valóban számkivetés volt Jenny Marx számára, annak minden szörnyűségével. A nyomasztó anyagi körülményeket, amelyek súlya alatt két kisfia s egy leánykája a szeme előtt hanyatlott sírba, mégcsak elviselte volna. Mélyen sujtotta azonban az, hogy a kormány és a polgári ellenzék, a vulgáris liberálisoktól a demokratákig, egyetlen nagy összeesküvésben egyesült férje ellen, a legnyomorultabb, legalávalóbb rágalmakat szórta rá, s az egész sajtó elzárta előle hasábjait, minden védekezésben megakadályozták, úgyhogy volt idő, amikor fegyvertelenül állott ellenségeivel szemben, akik iránt Marx és felesége nem érezhetett mást, mint megvetést. S ez a helyzet igen sokáig tartott.

De nem örökké. Az európai proletariátus ismét olyan létfeltételek közé került, hogy némi lehetősége nyílt önálló megmozdulásra. Megalakult az Internacionále. Országról-országra terjedt a proletariátus osztályharca s az első sorokban is legelsőként harcolt férje, Marx Károly. Olyan időszak kezdődött Marxné számára, mely sok súlyos szenvedésért kárpótolta. Megérte, hogy a rágalmak, amelyek sűrű áradatként zúdultak Marxra, szétfoszlottak, mint pelyva a szélben, hogy tanai, melyek elnyomásán valamennyi reakciós párt, feudálisok és demokraták egyaránt, oly rettenetesen erőlködtek, most minden civilizált országban s minden irodalmi nyelven közszájon forogtak. Megérte, hogy a proletármozgalom, amellyel teljesen egybeforrott, alapjaiban rázkodtatta meg a régi világot Oroszországtól egész Amerikáig s minden ellenállás ellenére halad előre a győzelem egyre szilárdabb tudatában. S utolsó örömeinek egyike az elpusztíthatatlan életerőnek az a döntő bizonyítéka volt,

amelyet német munkásaink szolgáltattak az utolsó birodalmi gyűlési választásokon.*

Az, hogy mi mindent tett ez az éles kritikai ésszel s politikai érzékkel rendelkező erős és szenvedélyes jellemű, mozgalmi bajtársaiért minden áldozatra kész asszony csaknem negyven éven át, nem jutott nyilvánosságra, nincs feljegyezve a kor sajtójának évkönyveiben. Ezt csak azok tudják, akik maguk tapasztalták. De tudom azt, hogy a Komműn menekültjeinek feleségei sokat gondolnak majd rá, s hogy mi többiek gyakran fogjuk nélkülözni merész és körültekintő tanácsát — ez a tanács merész volt, de sohasem kérkedő, körültekintő, de sohasem a becsület rovására.

Személyi tulajdonságairól nem kell beszélnem. Barátai ismerik ezeket s nem fogják elfeledni. Ha volt valaha asszony, aki abban lelte legnagyobb boldogságát, hogy másokat boldoggá tegyen, ez az asszony volt az."

Felesége halála után Marx élete már csak sztoikus nyugalommal elviselt testi és lelki szenvedések láncolata volt, amelyek még fokozódtak, mikor egy évvel később hirtelen meghalt legidősebb leánya, Longuet-né is. Marx megtört és nem kapott többé erőre. 1883 március 14-én, 65 éves korában, íróasztala mellett ülve örökre elszenderült.

* Az 1881. évi választásokon a szociáldemokrata párt 311 961 szavazatot kapott. Ezek voltak az első birodalmi gyűlési választások a szocialistaellenes kivételes törvény hatályba lépése után.

WILHELM LIEBKNECHT

EMLÉKEZÉSEK MARXRA

1896

1. Első találkozásom Marx-szal

Barátságom Marx két leányával — akik abban az időben hat- és hétévesek voltak — néhány nappal azután kezdődött, hogy 1850 nyarán Svájcból, mégpedig a „szabad Svájc" egy fogházából kényszerútlevéllel Franciaországon át Londonba érkeztem. A Marx-családdal a Kommunista Munkás Művelődési Egylet nyári ünnepélyén, valahol — nem emlékszem, Greenwichben, vagy Hampton Courtban-e — London közelében találkoztam. „Père Marx" [Marx atya], akit először láttam, azonnal szigorú vizsgálatnak vetett alá, merően a szemembe nézett és elég alaposan szemlélte fejemet — ezt az operációt már megszoktam, mert Gustav Struve barátom, aki makacsul kételkedett „erkölcsi szilárdságomban", különös előszeretettel választott frenológiai tanulmányai áldozatául. A vizsga azonban szerencsésen sikerült, álltam a szénfekete, oroszlánsörénnyel övezett oroszlánfő tekintetét ; a vizsgából élénk, vidám beszélgetés lett és csakhamar féktelen ünnepi mulatozásba merültünk — Marx volt a legféktelenebbek egyike — s most hamarosan megismerkedtem Marxnéval, Lenchennel, aki fiatal kora óta hűséges segítőtársa, és a gyermekekkel. E naptól kezdve Marx házában otthonos voltam és nem volt nap, amelyen hiányoztam a családi körből. Abban az időben a Dean Street-en, az Oxford Street egyik mellékutcájában laktak, én pedig a szomszédos Church Streeten vettem szállást.

2. Első beszélgetésünk

Első hosszabb beszélgetésem Marx-szal a Kommunista Munkás Művelődési Egylet fentemlített kertiünnepélyét követő

napon folyt le. Ott természetesen nem volt alkalmunk behatóbb beszélgetésre, de Marx meghívott másnapra az Egylet helyiségébe és közölte, hogy valószínűleg Engels is jelen lesz. Valamivel a megbeszélt idő előtt érkeztem; Marx még nem volt ott, de néhány régi ismerőssel találkoztam és éppen élénken beszélgettünk, amikor Marx, vállamra ütve, nagyon barátságosan üdvözölt. Engels — mondta — lent van a private parlourban, ahol jobban magunkra maradhatunk. Nem tudtam ugyan, mi az a private parlour, és úgy rémlett, hogy most következik a „nagy" vizsga, de bizalommal követtem. Marxnak, akit éppoly rokonszenvesnek találtam, mint előző napon, megvolt az a képessége, hogy bizalmat keltsen. Karonfogva vezetett a private parlourba, azaz a gazda — vagy gazdasszony? — magánszobájába, ahol Engels, aki már ellátta magát egy cinkorsó barnásfekete stouttal [sörrel], azonnal vidám tréfálkozással fogadott. Nyomban megrendelt Amynál (vagy „Emmánál", amint a menekültek a hasonló hangzás miatt németre átkeresztelték), a fürge pincérnőnél, inni és ennivaló „anyagot" — nálunk menekülteknél a gyomorkérdés fontos szerepet játszott —, pillanat alatt előttünk volt a sör, mi pedig leültünk, az asztal egyik oldalán én, Marx és Engels velem szemben. A nehéz mahagóni asztal, a fényes cinkorsók, a habzó stout, a kilátás valódi angol beefsteakre minden velejáróval, a hosszú agyagpipák, melyek dohányzásra hivogattak — mindez fölötte kellemes volt és élénken emlékeztetett egy képre, melyet „Boz" illusztrációi között láttam. De ez mégiscsak *vizsga* volt! Nos, majd csak kiállom. A beszélgetés mindinkább megélénkült . . .

Mielőtt az elmúlt évben Engels-szel Genfben találkoztam, nem volt velük semmiféle személyes kapcsolatom. Marx műveiből csak a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben megjelent cikkeket és „A filozófia nyomorá"-t ismertem és Engelsnek „A munkásosztály helyzete Angliában" c. könyvét. A „Kommunista kiáltvány"-t — bár 1846 óta vagyok kommunista — csak rövid idővel azután tudtam megszerezni, hogy Engels-szel a birodalmi alkotmányért folytatott harc után találkoztam, noha természetesen már korábban hallottam róla és ismertem tartalmát, a „Neue Rheinische Zeitung" csak nagyon ritkán került a szemem elé: megjelenésének 11 hónapja alatt vagy

külföldön, vagy fogházban voltam, vagypedig a szabadcsapatbeliek zűrzavaros, hányatott életét éltem.

Mindkét vizsgáztatóm előtt kispolgári „demokrácia" és „délnémet érzelgősség" gyanújában álltam. És számos esetben részesült az emberekről és dolgokról nyilvánított véleményem igen szigorú bírálatukban . . . Nagyjában a vizsga nem folyt le kedvezőtlenül és a beszélgetés lassanként szélesebb mederben folyt. Csakhamar rátértünk a *természettudomány* területére és Marx a győzelmes európai reakción gúnyolódott, amely azt képzeli, hogy elfojtotta a forradalmat s nem sejti, hogy a természettudomány új forradalmat készít elő. A gőz uralma, amely a mult században felforgatta a világot, már hanyatlóban volt, helyébe hasonlíthatatlanul nagyobb forradalmár fog lépni: *az elektromos szikra.* S most Marx lángoló lelkesedéssel elmondta, hogy néhány nap óta a Regent Streeten egy elektromos gép modelje látható, amely vonatszerelvényt húz. „A probléma meg van oldva — a következmények beláthatatlanok. A gazdasági forradalmat szükségszerűen követnie kell a politikai forradalomnak, mert ez csak az előbbinek kifejezése." Abban a módban, ahogy Marx a tudomány és a mechanika haladásáról beszélt, oly világosan jutott kifejezésre világnézete és főleg az, amit később *materialista történetfelfogásnak* neveztek, hogy bizonyos kétségek, amelyek eddig még voltak bennem, elolvadtak, mint a hó a tavaszi nap sugaraitól. *Azon* az estén már nem jutottam haza — beszélgettünk, nevettünk és ittunk késő reggelig; a nap már felkelt, amikor ágyba kerültem. De nem sokáig volt hozzá türelmem. Nem tudtam aludni, fejem túlságosan tele volt azzal, amit hallottam: az ide-oda cikázó gondolatok megint az utcára űztek s a Regent Streetre siettem, hogy megnézzem a modelt, ezt a modern trójai lovat, amelyet a polgári társadalom öngyilkos elvakultságában, mint hajdan a trójai férfiak és trójai nők, diadalmasan hurcol Ilionba, s amely biztos romlását okozza. Esszetai hémar — eljön a nap, amelyen szent Ilion rombadől.

Sűrű embertömeg jelezte a kirakatablakot, ahol a modelt kiállították. Keresztül furakodtam. Valóban ott volt a mozdony és a vonat — s a mozdony és vonat vidáman körbefutottak.

1850-ben volt ez — július elején . . .

3. Marx — a forradalmárok tanítója és nevelője

„Szerecsen", aki öt vagy hat évvel volt idősebb, ezzel az előnyével velünk, „fiatal fickókkal" szemben, az érett férfikor egész fölényének tudatában, minden alkalommal próbára tett bennünket, főleg engem. Óriási olvasottságával és hihetetlen emlékezőtehetségével alaposan sarokba tudta szorítani az embert. S hogy örült, ha egy „diákocskát" zavarba tudott hozni s ha rajta — mint élő példán — egyetemeink és akadémikus nevelésünk szánalmasságát bebizonyíthatta.

De Marx *nevelt* is, mégpedig tervszerűen. Kettős tekintetben, a szó szűkebb és tágabb értelmében mondhatom róla, hogy *tanítóm* volt. S *minden* téren követni kellett őt. Nem beszélek a közgazdaságtanról. A pápa palotájában nem beszélnek a pápáról. Azokról az előadásokról, amelyeket Marx a londoni Kommunista Egyletben közgazdaságtanról tartott, később szólok. Marx egyformán otthonos volt a régi és a modern nyelvekben. Én filológus voltam, s Marxnak gyerekes örömet okozott, ha Arisztotelésznél vagy Aiszchülosznál valamely nehéz helyet mutathatott, amelyben nem tájékozódtam azonnal. Hogy összeszidott egyszer, mert nem tudtam — *spanyolul!* Azonnal elővette egy halom könyv közül Don Quijotét, s rögtön nyelvleckét adott. Diez könyvéből, a román nyelvek összehasonlító nyelvtanából ismertem már a nyelvtan és a szóképzés alapelemeit s így „Szerecsen" kitűnő vezetésével egészen jól haladtam, s jóakaratúan segítségemre volt, ha botladoztam vagy megakadtam. S mily türelmes volt az egyébként oly viharosan türelmetlen Marx, amikor tanított. Csak egy látogató érkezése vetett véget a leckének. És minden nap vizsgáznom kellett s a Don Quijotéből, vagy valamilyen más spanyol könyvből fordítanom — amíg úgy látszott, hogy képességeimről eléggé bizonyságot tettem.

Marx kitűnő filológus volt — igaz, inkább a modern, mint az antik nyelvek terén. Grimm német nyelvtanát rendkívül alaposan ismerte, s a Grimm-testvérek szótárának addig már megjelent köteteiben otthonosabb volt, mint én, a filológus. Angolul és franciául úgy írt, mint egy angol vagy francia — a kiejtéssel persze nem volt minden rendben. A „New York

Tribune"-ban közölt cikkeit klasszikus angol nyelven, könyvét, a „Filozófia nyomorá"-t — Proudhon műve: „A nyomor filozófiája" ellen — klasszikus francia nyelven írta. Marx francia barátja, akinek nyomás előtt a kéziratot átnézésre odaadta, csak igen kevés javítani valót talált benne.

Marx ismerte a nyelv *lényegét*, foglalkozott a nyelvek eredetével, fejlődésével és szerkezetével s így a nyelvtanulás nem esett nehezére. Londonban még oroszul is tanult, s a krími háború idején az volt a szándéka, hogy megtanul arabul és törökül, erre azonban nem került sor. Mint mindenki, aki egy nyelvet igazán el akar sajátítani, a fősúlyt az olvasásra helyezte. Ha valakinek jó az emlékezőtehetsége — és Marxnak rendkívüli emlékezőtehetsége volt, amely mindent megőrzött — sok olvasással hamar elsajátítja a szókincset. Gyakorlati felhasználását azután könnyen megtanulja.

1850-ben és 1851-ben Marx *előadássorozatot* tartott a *közgazdaságtanról*. Nem szívesen szánta rá magát; de miután előzően kis baráti körben néhány előadást tartott, mégis rá tudtuk venni, hogy nagyobb számú hallgatóságnak tartson előadásokat. Ezen a tanfolyamon, amely a legnagyobb élvezetet okozta mindazoknak, akik oly szerencsések voltak, hogy részt vehettek benne, Marx alapvonásaiban már teljesen kifejtette rendszerét, úgy, ahogyan azt a „Tőké"-ből ismerjük. Az akkor még a Great Windmill Streeten levő Kommunista Egylet, azaz a „Kommunista Munkás Művelődési Egylet" zsúfolásig megtelt termében — ugyanabban, amelyben két és fél évvel előbb a „Kommunista Kiáltványt" elfogadták — Marx rendkívüli népszerűsítő tehetségéről tett tanúbizonyságot. Marxnál jobban senki sem gyűlölte a *vulgarizálást*, vagyis a tudomány meghamisítását, ellaposítását és szellemi tartalmától való megfosztását, de senkiben sem volt meg oly nagy mértékben, mint benne, az a képesség, hogy világosan fejezze ki magát. A világos beszéd a világos gondolkodás gyümölcse; a világos gondolat szükségképpen világos formát ölt.

Marx módszeresen járt el. Előbb kimondott egy tételt — lehetőleg röviden —, azután hosszabb fejtegetésben magyarázta meg, miközben a legnagyobb gondossággal igyekezett minden olyan kifejezést elkerülni, amely a munkásoknak érthe-

tetlen lehetett. Ezután felszólította a hallgatókat, hogy intézzenek hozzá kérdéseket. Ha nem volt kérdésük, ő maga kezdett vizsgáztatni s ezt olyan pedagógiai jártassággal tette, hogy egyetlen hézag, egyetlen félreértés sem kerülte el a figyelmét. Amikor ezen csodálkoztam, megtudtam, hogy Marx már a *brüsszeli* munkásegyletben is tartott közgazdaságtani előadásokat. Mindenesetre megvolt benne a kiváló tanító minden képessége. Tanítás közben fekete táblát is használt, melyre a képleteket írta — köztük azokat a képleteket, melyeket a „Tőke" első íve.ből valamennyien jól ismerünk.

Igen nagy kár, hogy a tanfolyam csak mintegy félévig vagy még rövidebb ideig tartott. Olyan elemek kerültek a Kommunista Egyletbe, akik Marxnak nem tetszettek. Miután a menekültek áradatának hullámai elültek, az Egylet összezsugorodott, s némileg szektaszerű jelleget öltött. A régi weitlingiánusok és cabe isták megint terpeszkedni kezdtek, és Marx, akit ily szűk működési kör nem elégített ki és jobb dolga is akadt, mint régi pókhálókat eltakarítani, elmaradt a Kommunista Egyletből.

A nyelv tisztaságára néha túlzottan is ügyelt. S felsőhesszeni nyelvjárásom miatt, amely makacsul reámragadt — vagy én ahhoz —, számtalan megróvó szónoklatban volt részem. Efféle apróságokat azért beszélek el, mert ezek mutatják, hogy Marx velünk, „fiatalokkal", úgy foglalkozott, mint *tanító* a tanítványokkal.

Ez természetesen más módon is kifejezésre jutott. *Sokat* követelt. Ha tudásunkban hiányt vett észre, nem nyugodott, amíg azt ki nem pótoltuk, s ehhez megadta a szükséges tanácsokat. Ha egyedül voltunk vele, rendszeres vizsgának vetett alá bennünket. S ez a vizsgáztatás nem volt tréfa. Marxot nem lehetett félrevezetni. S ha azt vette észre, hogy semmi sem használ, akkor a barátságnak is vége volt. *Megtiszteltetés* volt számunkra, hogy „tanítómesterünk" volt. Sohasem voltam vele úgy együtt, hogy ne tanultam volna tőle . . .

Akkoriban magán a munkásosztályon belül is csak egy törpe kisebbség emelkedett fel a szocializmusig; és maguk a szocialisták között kisebbségben voltak azok, akik a marxi tudományos értelemben — a „Kommunista kiáltvány"

ér'elmében voltak szocialisták. A munkások zöme, amennyiben egyál'alában poli ikai élet're ébredt, azoknak az érzelgős demokratikus óhajoknak és szólamoknak ködében merült el, amelyek a negyvennyolcas mozgalmat, elő- és utójátékával együtt, jellemezték. A tömeg tetszése: a „népszerűség" — Marx szemében akkor annak volt bizonyítéka, hogy hibás úton járunk s kedvelt mondása Dante büszke verssora volt:

„Segui il tuo corso e lascia dir le genti!"

„Menj utadon s ne bándd, hogy mit beszélnek!"

Mily gyakran idézte ezt a verssort, amellyel a „Tőke" előszava is zárul! Senki sem érzéketlen ütésekkel, döfésekkel, szúnyog- és bolhacsípésekkel szemben, s mily gyakran kellett Marxnak, amikor a maga útján járt, amikor minden oldalról támadták, anyagi gondok emésztették, amikor a dolgozó nép zöme, melynek felszabadító harcára az éj csendjében kovácsolta a fegyvereket, nem ért'ette meg őt, sőt olykor rútul visszautasította és üres szócséplőket, csillogó beszédű árulókat, sőt nyilt ellenségeket köve'ett — mily gyakran kellett szegényes, igazán proletári dolgozószobája magányában, önmaga bátorítására, a nagy firenzei szavait idéznie, hogy új erőt merítsen azokból!

Nem hagyta magát megtéveszteni. Nem hasonlított az Ezeregyéjszaka hercegéhez, aki elesett a győzelemtől és a győzelme díjától, mert a körülötte settenkedő rémképek, ijesztő hangok arra bírták, hogy aggodalmasan körülnézzen és hátratekintsen. Ő mindig a ragyogó célra irányított tekintettel haladt előre — nem törődött azzal, hogy „mit beszélnek" és ha „rombadől is a világ", semmi sem tarthatta őt vissza útjában...

Marx gyűlölte a népszerűséget, a népszerűséghajhászók irányában pedig szent harag töltötte el. Borzadt a hangzatos szavak embereitől s jaj volt annak, aki frázisokkal dobálódzott. Olyankor könyörtelen volt. „Frázisfaragó", ez volt a legsúlyosabb ítélete és akit „frázisfaragónak" ismert meg, azzal egyszersmindenkorra végzett. Logikusan gondolkodni és a gondolatokat világosan kifejezni — ezt véste belénk, „fiatalokba" minden alkalommal és kényszerített minket arra, hogy tanuljunk.

Akkoriban épült fel a British Museum pompás olvasóterme, könyveinek kimeríthetetlen kincseivel, s ide — ahol ő maga is

naponta időzött — küldött bennünket Marx. *Tanulni! Tanulni!* Ez volt az a kategórikus imperatívusz, melyre oly gyakran figyelmeztetett minket, amely azonban már benne rejlett az ő példájában, sőt ennek a hatalmas alkotó szellemnek puszta látványában is.

Míg a többi menekült világfelforgató terveket kovácsolt és napról-napra, estéről-estére attól a kábító italtól részegedett le, hogy „holnap kezdődik", — mi, a „kalandorok", a „banditák", az „emberiség söpredéke", a British Museumban ültünk és igyekeztünk művelődni, hogy fegyvereket és lőszert tudjunk készíteni a jövő harcaira.

Sokszor nem volt egy falat sem a gyomrunkban, de ez nem tartott vissza bennünket attól, hogy a British Museumba menjünk — hiszen ott kényelmes székek vártak minket és télen is kellemes meleg volt, amiben otthon, ha ugyan egyáltalában volt „otthonunk", nem volt részünk.

Marx szigorú tanító volt; nemcsak tanulásra szorított bennünket, de meg is győződött arról, hogy tanulunk-e.

Marxnak, mint tanítónak, megvolt az a ritka tulajdonsága, hogy szigorú volt, de nem csüggesztette el az embert. S még egy kiváló tanítói tulajdonsága volt Marxnak: *önbírálatra* kényszerített bennünket s nem tűrte, hogy megelégedjünk az elért eredménnyel. A szellemi renyheséget kegyetlenül ostorozta gúnyja korbácsával.

4. Marx stílusa

Azt mondják, hogy Marxnak *nem volt „stílusa"* — vagy legalábbis nagyon rossz stílusa volt. Azok mondják ezt, akik nem tudják, mi a stílus — a csillogó szavak emberei, a frázisfaragók, akik Marxot nem értették meg, nem is tudják megérteni —, akik nem tudják követni szellemének szárnyalását a tudomány és a nemes szenvedély legmagasabb ormáig, s az emberi nyomor és emberi elvetemültség legmélyebb fokáig. Ha valakire, úgy Marxra érvényes Buffon mondása: *A stílus az ember. Marx stílusa — Marx.* Ennek a minden ízében igaz embernek, aki nem ismert más kultuszt, mint az igazság kultuszát, aki nagy fáradsággal kidolgozott és neki becsessé vált

tételeket egyszeriben elvetett, mihelyt helytelenségükről meggyőződött, az írásaiban is olyannak kellett mutatkoznia, amilyen volt. Ő, aki nem értett a képmutatáshoz, aki nem tudott sem tettetni, sem pózolni, írásaiban, mint az életben is, mindíg *önmaga* volt. Persze, az ilyen sokoldalú, sokat felölelő, sokrétű természet stílusa nem lehet oly egységes, egyforma, vagy éppen egyhangú, mint kevésbbé bonyolult, kevésbbé átfogó szellemű emberek stílusa. Az a Marx, aki a „Tőké"-t írta, az a Marx, aki „Brumaire tizennyolcadikát" írta, s az a Marx, aki „Vogt úr"-at írta, három különböző Marx — és különbözőségükben mégis az *egy* Marx — háromságukban is egység, — nagy személyiségének egysége, amely különböző területeken különbözőképpen nyilvánul meg és mégis mindíg ugyanaz. Igaz, a „Tőke" stílusa valóban nehezen érthető, de talán könnyen érthető a tárgy, amelyről szól? A stílus nemcsak az ember, a stílus az *anyag* is — a stílusnak az anyaghoz kell idomulnia. There is no royal road to science — a tudományhoz nem vezet széles országút, itt mindenkinek magának kell fáradnia és felkapaszkodnia, akármily jó vezetője van is. Aki amiatt panaszkodik, hogy a „Tőke" stílusa nehéz, nehezen érthető vagy éppen nehézkes, ezzel csak saját gondolatrenyheségét, vagy gondolkodásra képtelenségét ismeri be.

Érthetetlen-e a „Brumaire tizennyolcadika"? Érthetetlen-e a nyíl, amely egyenesen a cél felé röpül s a húsba fúródik? Érthetetlen-e a dárda, amelyet biztos kéz hajít el s az ellenséget szíven találja? A „Brumaire tizennyolcadika" szavai nyilak, dárdák — ez a stílus megbélyegez, öl. Hogyan lehet gyűlöletet, megvetést, a szabadság ízző szeretetét lángoló, megsemmisítő, felemelő szavakban kifejezni, erre klasszikus példa a „Brumaire tizennyolcadika", amelyben Tacitus szenvedélyes komolysága Juvenalis gyilkoló élcével, Dante szent haragjával párosul. A stílus itt az, ami a „stílus" eredetileg a rómaiak kezében volt: *hegyes acélvessző*, amellyel írnak és *szúrnak*. A stílus tőr, melyet arra használnak, hogy biztosan szíven szúrjanak vele.

S a „Vogt úr"-ban megnyilatkozó derűs humor, ez a Shakespeare-re emlékeztető öröm, hogy akadt egy Falstaff*

* Falstaff — kérkedő, hazudozó alak Shakespeare színműveiben.

s benne egy kimeríthetetlen kincsesbánya, melyből gúnyjának tárházát megtöltheti!

De nem akarok itt tovább Marx stílusáról beszélni. Marx stílusa — Marx. Azt vetették a szemére, hogy a legkisebb térben a lehető legnagyobb tartalmat sűríti össze, de éppen ez Marx.

Marx rendkívül értékelte a tiszta, szabatos kifejezést. Goethét, Lessinget, Shakespearet, Dantét, Cervantest választotta legfőbb mestereinek, akiknek műveit majdnem naponta olvasta. A nyelv tisztaságára és szabatosságára a legérzékenyebb lelkiismerettel ügyelt. Emlékszem még, hogy londoni emigrációm elején egyszer azért korholt, mert egy írásomban ezt a kifejezést használtam: „die stattgehabte Versammlung" [„a lefolyt gyűlés"]. Azzal mentegetőztem, hogy ez a kifejezés használatos, de Marxból kitört a harag: „A szánalmas német gimnáziumok, amelyekben nem lehet németül megtanulni, a szánalmas német egyetemek" — s így tovább. Védekeztem, ahogy tudtam — példákat is idéztem a klasszikusokból, de — sohasem beszéltem többé „lefolyt" eseményekről, s másokat is leszoktattam róla . . .

Marx szigorúan ügyelt a nyelv tisztaságára — sokszor fáradságosan és sokáig kereste a helyes kifejezést. A fölösleges idegen szavakat gyűlölte, s hogy mégis gyakran használt idegen szavakat — ott is, ahol a tárgy ezt nem követelte meg —, ebben hosszas külföldi, főleg angliai tartózkodásának hatását kell látnunk . . . De az eredeti, igazi német szóképzés és szókapcsolás milyvégtelen gazdagságát találhatjuk Marxnál, akinek, noha élete kétharmadát külföldön töltötte, nagy érdemei vannak a német nyelv terén, mint a német nyelv egyik legkiválóbb mesterének és alkotójának . . .

5. Marx mint politikus, tudós és ember

Marx számára a politika *tanulmány* volt. A politikai fecsegőket és politikai fecsegést lelke mélyéből gyűlölte. *A történelem* az emberben és a természetben ható összes erők és az emberi gondolkodás, az emberi szenvedélyek, az emberi szükségletek terméke. A politika azonban *elméletileg:* e millió és billió, az „idő szövőszékén" szövő tényezőnek *felismerése*, és *gyakorla-*

tilag: az a cselekvés, melyet ez a megismerés *megszab.* A politika tehát *tudomány,* éspedig *alkalmazott tudomány* . . .

Hányszor láttam Marxot haragra lobbanni, amikor azokról az üresfejűekről beszélt, akik a kérdéseket egypár közhellyel és frázissal elintézik, és saját, többé-kevésbbé zavaros kívánságaikat és elképzeléseiket tényeknek tekintve, a kocsmaasztalnál, újságokban vagy népgyűléseken és parlamentekben irányítják a világ sorsát. Szerencsére a világ nem törődik velük. Az „üresfejűeken" nem ritkán igen híres, ünnepelt „nagy embereket" értett.

De e tekintetben Marx nemcsak bírált, hanem kiváló példát is mutatott és különösen Franciaország újabbkori fejlődésére vonatkozó írásai, Napoleon államcsínyjéről szóló könyve s a „New York Tribune"-ban megjelent tudósításai, a politikai történetírás klasszikus mintaképei.

Eszembe ötlik egy összehasonlítás. Bonaparte államcsínyjét, melyről Marx a „Brumaire tizennyolcadiká"-ban ír, Victor *Hugo,* a legnagyobb francia romantikus és frázisművész is tárgyalja egy híressé vált könyvében. Mily ellentét a két írás és a két ember között! Ott — a frázisszörny és a szörnyű frázis, itt — módszeresen elrendezett tények, a tudomány hidegen mérlegelő embere és a haragvó, de haragjától ítéletében sohasem befolyásolt politikus.

Ott — felületes, csillogó hab, a szenvedélyes szónoklás kitörései, groteszk karikatúrák, itt — minden szó egy-egy jólcélzott nyíl, minden mondat egy-egy súlyos tényekkel tetézett vád, a kendőzetlen és éppen ezért ellenállhatatlan igazság, nem felháborodás, hanem megállapítás, leszögezése annak, ami van. Victor Hugo „Napoleon le Petit"-je — „A kis Napoleon" — tíz kiadást ért meg gyors egymásutánban, s ma *elfeledték.* S Marx „Brumaire tizennyolcadiká"-ját még évezredek múltán is csodálattal fogják olvasni. Victor Hugo „Kis Napoleon"-ja gúnyirat volt — Marx „Brumaire tizennyolcadiká"-ja történelmi mű, amely a jövendő kultúrtörténészének éppoly nélkülözhetetlen lesz, mint nekünk Thuküdidész írása a peloponnézoszi háború történetéről.

Marx — ezt már más alkalommal kifejtettem — csak *Angliában* lehetett azzá, amivé lett. Egy gazdaságilag oly

kevéssé fejlett országban, mint amilyen Németország e század közepéig volt, Marx éppoly kevéssé juthatott el a politikai gazdaságtan bírálatához és a tőkés termelési mód felismeréséhez, mint amily kevéssé állhattak fenn a gazdaságilag fejletlen Németországban a gazdaságilag fejlett Anglia politikai intézményei. Marx éppúgy függött attól a környezettől és azoktól a viszonyoktól, amelyek között élt, mint minden más ember és e környezet és e viszonyok nélkül nem lett volna azzá, aki. Ezt senkisem bizonyította be jobban, mint ő maga.

Ily nagy szellemet megfigyelni, hogy — miközben a viszonyok reá hatnak — hogyan hatol egyre mélyebben a társadalom lényegébe, önmagában is nagy szellemi élvezet s nem tudom eléggé áldani sorsomat, hogy mint tapasztalatlan, műveltségre szomjazó fiatalembert, Marxhoz vezetett és megadta nekem, hogy az ő befolyása alá kerüljek és tanításában részesüljek.

És mivel ez az egyetemes szellem sokoldalú, mondhatjuk mindenoldalú volt — átfogta az egész mindenséget, az egész világegyetemet, behatolt annak minden lényeges részletébe, semmit sem vetett meg mint lényegtelent vagy csekélységet —, szükségképpen sokoldalú volt a tanítása is.

Marx az elsők egyike volt, aki *Darwin* kutatásainak jelentőségét felismerte. Marx már az „Origin of species" („A fajok eredete") megjelenése, tehát 1859 előtt — sajátságos egybeesés folytán ugyanebben az évben jelent meg Marx „A politikai gazdaságtan bírálatához" c. könyve is — felismerte Darwin úttörő jelentőségét, aki távol a nagyváros zajától és forgatagától, békés falusi birtokán éppoly forradalmat készített elő, mint Marx maga a világ zajos központjában, csak éppen Darwin az emelőt más pontra illesztette.

Marx a természettudományok — beleértve a fizikát és a vegytant —, valamint a történettudomány terén nyomon követett minden új jelenséget, számontartott minden haladást; és Moleschott, Liebig, Huxley neve — mely utóbbi „Népszerű előadásai"-t leírhatatlan ismeretesen látogattuk — éppoly gyakran volt körünkben hallható, mint Ricardo, Adam Smith, MacCulloch és a skót s olasz közgazdászok neve. S amikor Darwin levonta kutatásaiból a következtetéseit és közzétette eredményeit, hónapokig nem volt nálunk másról szó, mint Darwinról s tudományos

felfedezéseinek forradalmasító erejéről. Azért hangsúlyozom ezt, mert „radikális" ellenségeink azt a hírt terjesztették, hogy Marx bizonyos féltékenységből csak nagyon húzódozva s nagyon korlátolt mértékben ismerte el Darwin érdemeit.

Marx a legméltányosabb és legigazságosabb ember volt, ha mások érdemeinek elismeréséről volt szó. Sokkal nagyobb volt, semhogy irígység és féltékenység vagy hiúság férkőzhetett volna hozzá. Csak az álnagyságot, a mesterséges hírnevet, amely mögött tehetségtelenség és aljasság terpeszkedik, gyűlölte halálosan — mint mindent, ami hamis és hamisított volt.

Marx azok között a nagy, kis és középszerű emberek között, akiket ismertem, egyike volt a keveseknek, akik nem voltak hiúk. Nagysága, ereje és nyilván büszkesége is távoltartotta tőle a hiúságot. Sohasem pózolt és mindíg hű volt önmagához. Mint a gyermek, képtelen volt álarcot ölteni és nem tudta tettetni magát. Ha csak társadalmi vagy politikai okok nem tiltották, gondolatait és érzelmeit kertelés nélkül kimondotta és arcával is kifejezte. S ha tartózkodásra volt szükség, mondhatnám gyerekesen ügyetlenül viselkedett, ami gyakran mulattatta barátait.

Sohasem volt Marxnál igazabb ember — a megtestesült igazság volt. Csak rá kellett nézni, és az ember rögtön tudta, hányadán van. „Civilizált" társadalmunkban, melyben állandó a hadiállapot, persze nem lehet mindíg megmondani az igazat — ez azt jelentené, hogy kiszolgáltatjuk magunkat az ellenségnek vagy társadalmi kiátkozásnak tesszük ki magunkat —, de ha gyakran nem is lehet megmondani az igazat, azért még nem kell valótlant mondani. Nem mondhatom meg mindíg, amit érzek és gondolok, de ez nem jelenti azt, hogy azt mondjam vagy azt kell mondanom, amit *nem* érzek és *nem* gondolok. Az előbbi okosság, az utóbbi kétszínűség. És Marx sohasem volt kétszínű. Erre egyszerűen képtelen volt — akárcsak a romlatlan gyermek. Felesége gyakran így is nevezte: „az én nagy gyerekem". S *nála* senki jobban nem értette és ismerte őt — még Engels sem. S valóban, ha „társaságba" — idézőjelek között — került, ahol a külsőségeket fontosnak tartották s ahol az embernek feszesen kellett viselkednie, ott a mi „Szerecsenünk" valóban olyan volt mint egy nagy gyerek, és úgy tudott zavarba jönni és elpirulni, mint egy *kisgyerek*.

Utálta a színészkedő embereket. Emlékszem még, hogyan mesélte el nekünk nevetve első találkozását Louis *Blanc*-nal. Ez még a Dean Streeten történt, abban a kis lakásban, amely voltaképpen csak két szobából állt : az elsőt, a parlourt, látogató- és dolgozószobának használták, a hátsó szobát minden egyébre. Louis Blanc bejelentette magát Lenchennel, aki bevezette az első szobába, mialatt Marx a hátsó szobában gyorsan felöltözködött ; az összekötő ajtó azonban nyitva maradt és Marxnak mulattató színjátékban volt része. A nagy történetíró és politikus igen alacsony emberke volt, nem magasabb egy nyolcéves fiúnál, emellett rettentően hiú. Körülnézett a proletár szalónban, valamelyik sarokban felfedezett egy primitív tükröt, amely előtt rögtön megállt, pózba vágta magát, törpe alakját lehetőleg kihúzta — cipőjén a legmagasabb sarok volt, melyet valaha láttam —, megelégedéssel szemlélte személyét, illegette magát, mint a szerelmes nyúl tavasszal s lehetőleg impozáns testtartást tanult be. Marxné, aki szintén tanúja volt a kómikus jelenetnek, alig tudta a nevetést visszatartani. Amikor Marx készen volt öltözködésével, hangos torokköszörüléssel jelentette jövetelét, úgyhogy a piperkőc néptribún egy lépésnyire eltávolodhatott a tükörtől s a belépőt stílusos meghajlással köszönthette. Pózolással és színészkedéssel persze Marxnál semmit sem lehetett elérni. S ezért a „kis Louis" — így nevezték Louis Blanct a párizsi munkások Louis Bonaparte-tal ellentétben — csakhamar oly természetesen igyekezett viselkedni, amennyire csak tőle telt ...

6. Marx munka közben

„A lángész — szorgalom" — mondta valaki és ez, ha nem is egészen, de legalább is nagyrészben igaz.

Nincs lángész rendkívüli munkaerő és rendkívüli munkateljesítmény nélkül. Az az úgynevezett lángész, akiből ez a két tulajdonság hiányzik, csak csillogó szappanbuborék, vagy ígéret a holdban fekvő kincsekre. De ahol az átlagos mértéket meghaladó munkaerőt és munkateljesítményt látunk, emögött bizonyosan lángész is rejlik. Sok emberrel találkoztam, aki önmagát lángésznek tartotta, s akit néha mások is annak tartottak, de

akinek nem volt munkaereje — s ezek csak semmittevők voltak, akiknek jó beszélőkészségük volt és tudtak reklámot csapni. Valamennyi igazán jelentős ember, akit ismertem, igen szorgalmas volt és keményen dolgozott. Marxra ez teljes mértékben áll. Rendkívül sokat dolgozott ; s minthogy nappal — főleg az emigráció első szakaszában — gyakran akadályozták a munkában, az éjszakát vette igénybe. Ha késő este valamely ülésről vagy gyűlésről hazajöttünk, rendszerint még nekiült pár órát dolgozni. S ez a pár óra egyre hosszabbra nyúlt, míg végül csaknem egész éjjel dolgozott s csak reggel feküdt le. Felesége a legkomolyabb szemrehányásokkal illette, de Marx nevetve mondta, hogy ez felel meg természetének. Én magam már a gimnáziumban hozzászoktam, hogy a nehezebb munkákat késő este vagy éjjel végezzem, amikor szellemileg a legmozgékonyabbnak éreztem magam s ezért nem úgy fogtam fel a dolgot, mint Marxné. Mégis, neki volt igaza, s rendkívül erős testalkata ellenére Marx már az ötvenes évek elején kezdett mindenféle testi zavarokról panaszkodni. Orvoshoz kellett fordulnia, aki az éjjeli munkát szigorúan eltiltotta és much exercise, azaz sok testgyakorlatot : sétát, lovaglást írt elő. Abban az időben sokat kóboroltam Marx-szal London környékén, főleg a dombos északon. Hamarosan magához tért, mert valóban olyan szervezete volt, amely kitűnően elbírt nagy megerőltetéseket s nagy erőkifejtést. De mihelyt jól érezte magát, lassankint megint visszatért az éjjeli munkához, amíg megint válság állt be, amely észszerűbb életmódra kényszerítette — de mindig csak addig, amíg azt a szükség parancsolóan követelte. A válságok hevesebbek lettek — májbaj fejlődött ki, rosszindulatú kelések léptek fel. Mindez lassanként aláásta a vasszervezetet. Meggyőződésem — s ez az orvosok véleménye is, akik utoljára kezelték —, ha Marx rászánta volna magát arra, hogy természetes, testi szükségleteinek megfelelő, vagy mondjuk : a higiénának megfelelő életet éljen, még ma is élne. Csak az utolsó években — amikor már késő volt — mondott le az éjjeli munkáról. Annál többet dolgozott azután nappal. Amikor csak tehette, mindig dolgozott. Séta közben is vele volt jegyzetkönyve s minden pillanatban jegyzeteket csinált. És sohasem dolgozott felületesen. Sokféleképpen lehet dolgozni. Marx mindig elmélyülten dolgozott,

mindíg alaposan. Leányától, Eleanortól, egy történelmi táblázatot kaptam, melyet Marx azért készített, hogy valamely mellékes kérdésben tisztább képet kapjon. Persze, Marx nem ismert mellékes dolgot, s ezt a pillanatnyi magánhasználatra készített táblázatot olyan szorgalommal és gonddal állította össze, mintha kiadásra szánta volna.

Marx olyan kitartással dolgozott, amely gyakran csodálattal töltött el. Nem ismert fáradtságot. Ha összeroppant volna — még akkor sem árulta volna el fáradtságát.

Ha az emberek értékét a teljesített munkájuk szabja meg — mint a dolgok értékét a bennük rejlő munka —, úgy Marx már csak *ebből* a szempontból is olyan nagyértékű, hogy a szellem óriásai közül csak kevesen helyezhetők vele egysorba.

S mit adott a *polgári társadalom* ezért az óriási munkamennyiségért cserenértékül?

Marx negyven évig dolgozott a „Tőké"-n — s hogyan dolgozott! ahogyan csak Marx tudott dolgozni. És nem túlzok, ha azt mondom: a legrosszabbul fizetett napszámos Németországban negyven év alatt több bért kapott, mint amennyit Marx kapott „honorárium", *„tiszteletdíj"* fejében, a század két legnagyobb tudományos alkotásának egyikéért. A másik alkotás: Darwin műve.

A „tudománynak" nincs piaci értéke. S elvárhatjuk-e a polgári társadalomtól, hogy *saját halálos ítélete* elkészítéséért tisztességes árat fizessen? . . .

7. Marx és a gyermekek

Marx, mint minden erős és egészséges természet, rendkívül szerette a gyermekeket. Nemcsak a leggyengédebb apa volt, aki órákon át gyermek tudott lenni gyermekei között — mágneses erő vonzotta az útjába akadó idegen gyermekekhez is, különösen olyanokhoz, akik segélyre szorultak, nyomorban voltak. Százszor és százszor hagyott ott hirtelen bennünket, amikor a szegénynegyedeket keresztül-kasul jártuk, hogy valamely gyermeknek, aki rongyokban ült a küszöbön, megsimogassa a fejét és egy pennyt vagy félpennyt nyomjon a kezébe. Koldusokkal szemben bizalmatlanná vált, mert Londonban a koldulás valóságos ipar —

mégpedig olyan ipar, melynek aranytalaja van, bár csak réz a bevétele. Így hát a koldusok és koldusasszonyok, akiktől eleinte — ha volt valamije — sohasem tagadott meg adományt, nem sokáig szedhették rá. Egyesek ellen, akik színlelt betegséget és nyomort mutogatva megsarcolták, még heves haragot is érzett, mert az volt a véleménye, hogy az emberi részvét kizsákmányolása különösen nagy aljasság, és a szegénység meglopása. De ha egy koldus vagy koldusasszony nyöszörgő gyermekkel lépett hozzá, akkor Marx el volt veszve, bármily világosan volt is a koldus vagy koldusasszony homlokára írva a csalás, a gyermek könyörgő szemének nem tudott ellentállni.

Testi gyengeség és tehetetlenség mindíg a legélénkebb szánalmat és részvétet keltette benne. Az olyan férfit, aki feleségét verte — márpedig a wifebeating (asszonyverés) akkoriban igen divatos volt Londonban — a legszívesebben agyonütötte volna. Heves természete ilyen alkalmakkor gyakran kellemetlenségekbe sodorta őt is, minket is. Egy este az omnibusz tetején Hampstead Road-ra utaztam vele, amikor az egyik megállóhelyen, egy pálinkamérés előtt, nagy tömeget vettünk észre, amelynek közepéből rikoltó női hang kiáltotta: murder! murder! (Gyilkosság! Segítség!) Marx villámgyorsan leugrott és én utána. Vissza akartam tartani — éppoly könnyen foghattam volna meg egy kilőtt golyót a kezemmel. Szempillantás alatt a tömeg közepén voltunk s az embergyűrű körülzárt bennünket. „Mi történik itt?" Csakhamar látható volt, mi történik. Egy ré zeg nőszemély összeveszett a férjével, ez haza akarta vinni, a nő ellenállt s veszettül nyelvelt. Nos jó — beavatkozásunkra nem volt ok, ezt láttuk. De látta ezt a veszekedő pár is, amely rögtön békét kötött s most nekünk támadt, míg a tömeg mind szorosabban vett körül bennünket s fenyegető magatartást kezdett tanusítani a „damned foreigners" — „átkozott külföldiek" — ellen. Különösen az asszony támadt dühösen Marxra s pompás, feketén fénylő szakállát vette célba. Igyekeztem a vihart lecsendesíteni — hiába. S ha idejében nem jelenik meg a hadszíntéren két erőteljes rendőr, drágán fizettük volna meg emberbaráti intervenciós kísérletünket. Örültünk, amikor ép bőrrel menekültünk s megint az omnibuszon ültünk, amely

hazavitt bennünket. Később Marx már nem oly könnyen szánta rá magát ilyen intervenciós kísérletekre.

Marxot gyermekei körében kellett látni, hogy teljes képet nyerjünk a tudomány e hősének mély érzelmi világáról és gyermeki kedélyéről. Szabad perceiben vagy sétáin cipelte őket, a legvadabb, a legmulattatóbb játékokat játszotta velük — szóval gyermek volt a gyermekek között. Hampstead Heath-en gyakran „lovasságot" játszottunk: vállunkra ültettük a leánykákat, egyiket én, a másikat Marx, azután versenyt ugráltunk és ügettünk, olykor-olykor egy kis lovasrohamot intézve egymás ellen. A lányok ugyanis éppoly rakoncátlanok voltak, akár a fiúk s egy-egy ütést is elviseltek sírás nélkül.

Marx számára a gyermektársaság szükséglet volt — pihent és felfrissült köztük. S amikor saját gyermekei felnőttek vagy meghaltak, akkor az unokák léptek a helyükbe. Jenny, aki a hetvenes évek elején Longuetnek, a Kommün menekültjei egyikének felesége lett, több fiúval, vad lurkókkal, népesítette be a házat. Különösen a legidősebb, Jean vagy Johnny — most fog, mint egyéves „nemönkéntes" „szolgálni" Franciaországban — volt a nagyapa kedvence. Tehetett vele, amit akart és ennek nagyon is tudatában volt. Egy napon, amikor Londonban látogatóban voltam, Johnnynak, akit szülei Párizsból Londonba küldtek — ez évenként többször megesett — az a szellemes gondolata támadt, hogy „Szerecsent" *omnibusszá* változtassa, amelynek bakjára, vagyis Szerecsen vállaira ült, míg Engelst és engem omnibuszlovaknak nevezett ki. S amikor kellően befogott bennünket, megkezdődött a vad hajsza, illetve utazás Marxék Maitland Park Road-i kis háza mögötti kertecskében. De az is lehet, hogy ez Engels regentsparki házában volt. A londoni átlagházak az összetévesztésig egyformák s a kertek még inkább. Néhány négyzetméter kavics és fű — mindkettőt befedi a londoni black vagy „fekete hó", a röpködő korompehely, úgyhogy nem lehet tudni, hol kezdődik és végződik a *fű* és hol a *kavics* — ez a londoni „kert".

Nos, itt járta most a „gyű", meg a „hó". Nemzetközi, német, francia, angol noszogatásokkal — go on! plus vite! hurrá! És Szerecsennek ügetnie kellett, úgyhogy a verejték folyt homlokáról és ha Engels vagy én egyszer meglassítottuk

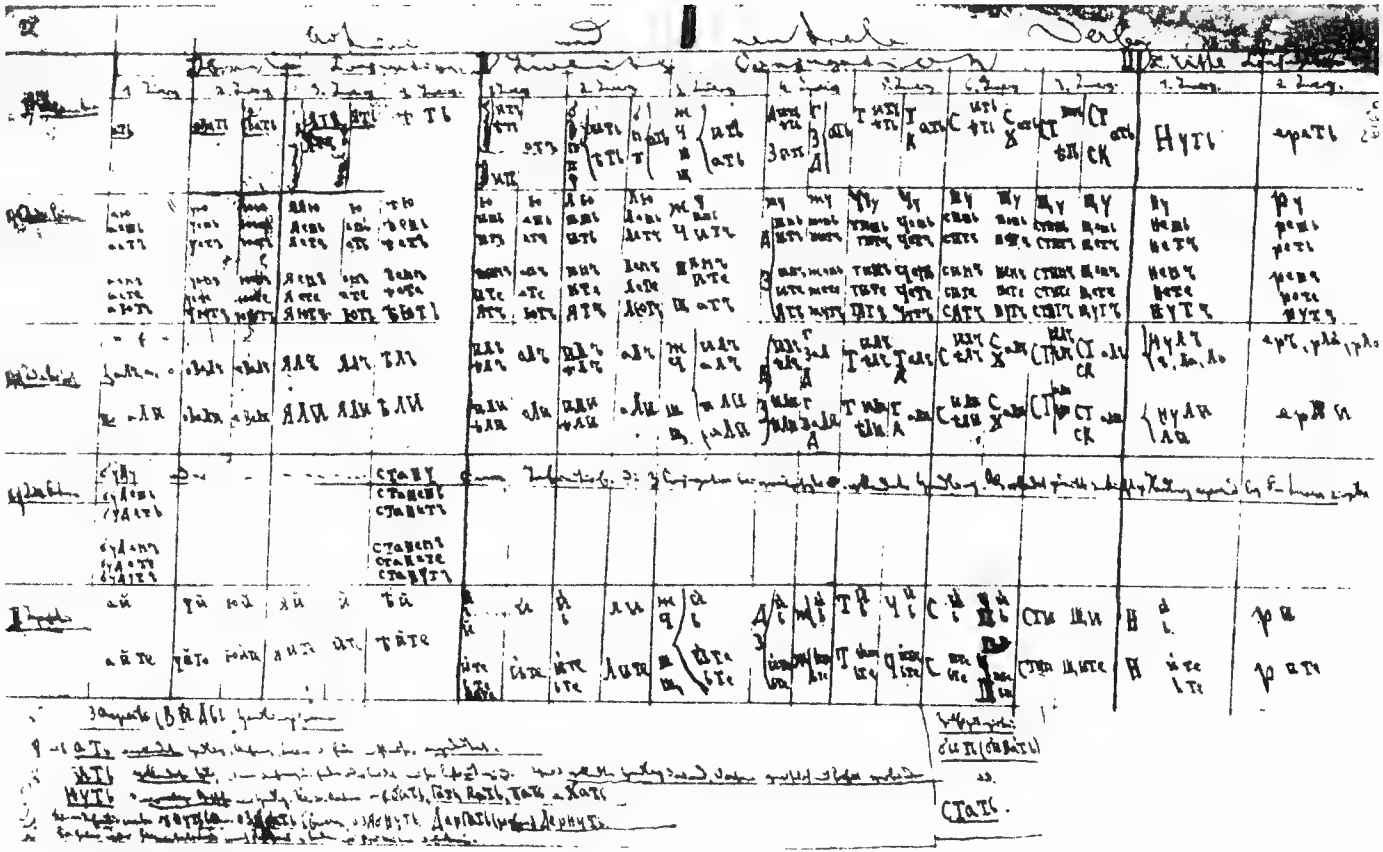

Egy oldal Marx orosz nyelvtani jegyzeteiből (1869 november)

ГЛАВА I.

рабочимъ бродяга

«Ох плохое наше житье – слышится всюду въ средней Россіи —земля у насъ малая, оброки большіе и повернуться какъ не знаешь, вотъ въ Саратовской губерніи или въ Пермской, —тамъ житье земля много, наши сколько хочешь тамъ и умирать не надо». Поѣхалъ я посмотрѣть на Эльдорадо въ восточной Россіи, но тамъ только забрался въ самое сердце Пермской губерніи. услышалъ ту же пѣсню «плохое наше житье, вотъ въ Тобольской губерніи тамъ житье, тамъ житье, тамъ и земли никогда не[illegible]». Сибиру въ Тобольскую губернію но тамъ оказывается такое плохое житье и возмущается Томскій округъ «тамъ де и лѣса необъятные и земли неизъѣденныя». Но и въ Томскомъ округѣ преступленія оказываютъ свою горькую участь; «здѣсь земли легкія, не плодоносныя,—говорятъ онѣ,—зима суровая, ничего не родится, вотъ въ Кузнецкомъ и Бійскомъ округѣ тамъ богатство, и хлѣбъ, и скотъ, и лѣсъ—все въ изобиліи». Добрался я до Кузнецкаго округа—и что вы? хотя бы и тутъ тамъ довольства своею судьбою. «Зачѣмъ и дѣтей-то у насъ родятся, причетъ матери въ одинъ голосъ—пусть бы они умирали скорѣе чѣмъ бы мучаться было». Гдѣ же хорошо? спрашиваю я, наконецъ, въ недоумѣніи «Въ восточной Сибири, тамъ хорошо», отвѣчаютъ мнѣ. Но тутъ-то мнѣ[illegible]ствовать своего предѣла, я не вѣрю болѣе рабочему человѣку, а начинаю разсматривать образованное сословіе... Оказывается совершенно [illegible]оворить и слышу тутъ одинъ утѣшительный рѣчи. «У насъ—говорятъ—то, что въ Англіи или въ западной Европѣ, у насъ нѣтъ пролетаріевъ, здѣсь народъ благоденствуетъ». Въ восточной Россіи вопіялъ еще болѣе: «у насъ здѣсь все [illegible]дешево —повторяютъ мнѣ и хлѣбъ, и мясо, у насъ здѣсь народъ не умираетъ съ голоду, голодныхъ мы здѣсь не видали». Чѣмъ дальше въ лѣсъ тѣмъ больше[illegible]ровъ, въ Сибири попадаешь нѣтъ конца; «у насъ здѣсь —говорятъ мнѣ,—не то, что у васъ въ Россіи, здѣсь голодныхъ не водится, народъ[illegible] наго хлѣба и хлѣба не стоитъ, [illegible]ибы здѣсь незнакомы, народъ вамъ часто, а нашихъ россійскихъ называетъ[illegible]нотопами—презрительное названіе. данное народомъ, который никакой другой, кромѣ своей, обычаевъ не носитъ... Если вы хотите посмотрѣть на богатство и роскошь сибирскаго рабочаго, то поѣзжайте на золотые[illegible]промыслы. Когда рабочіе возвращаются съ промысловъ, они[illegible]крутятъ тамъ, что и нашему брату не всегда удается тамъ[illegible]заживаться, [illegible]кланяются музыкантовъ, [illegible]оставляютъ улицы цѣлыми фунтами и въ одинъ день издерживаютъ сто или двѣсти рублей. Бываетъ случаи, что одинъ работникъ получитъ приблизительно за лѣто восемьсотъ рублей и черезъ нѣсколько не имѣетъ ни одной копѣйки изъ этихъ денегъ». Много я слушалъ подобныхъ разсказовъ, но одно мнѣ показалось подозрительнымъ, что всѣ эти панегиристы народнаго благосостоянія въ одинъ голосъ повторяли, что у насъ рабочаго человѣка необходимо сѣчь, что безъ[illegible]розогъ ничего не сдѣлаешь. Гдѣ розги, тамъ рабство, грязь и бѣдность; розги и благосостояніе двѣ вещи[illegible]несовмѣстимыя: человѣкъ, пользующійся благосостояніемъ, не позволитъ себя сѣчь; человѣкъ, котораго сѣкутъ, никогда не будетъ полезнымъ членомъ благосостоянія, потому что онъ будетъ грязенъ и нравственно униженъ. — Окончательно запутавшись въ лабиринтѣ противорѣчивыхъ разсказовъ и взглядовъ на дѣло, я отправился на золотые промыслы, чтобы воочію[illegible]удостовѣриться въ дѣйствительности и сличить личныя наблюденія добраться до истины.

Порядочная горка! сказалъ я своему спутнику, поднимаясь шагомъ по узкой тропинкѣ, крутообразовавшейся по обрыву скалистой горы. Подо мною, въ бездонной[illegible]урилъ осенній[illegible]почвъ, покрытый[illegible]ворою снѣга, надо мною почти отвѣсно поднимались черныя скалы и на небѣ рисовались россіи въ[illegible]ретивыхъ деревьевъ. На узкой тропѣ помощнику (сильному огромное[illegible]скопито лошади; отрывался камень,[illegible]скивалъ по обрыву, пока[illegible] пущенное ядро, разбивался на куски и отскочилъ[illegible]детьми со[illegible]истомъ, какъ у разорвавшейся бомбы. Несмотря на[illegible]покойное положеніе на лошади, сознаніе опасности такъ утомило нервы, какъ будто-бы я самъ[illegible]карабкался по крутизнѣ. Каждую минуту я напрягалъ глазами сокращавшуюся тропинку. Еще нѣсколько шаговъ и мы поднялись на[illegible]ушину, среди которой стояла небольшая[illegible]фонка †). Отъ сюда этой до золотаго[illegible]прійска считалось съ небольшимъ пятьдесятъ верстъ. Отучившись на ровномъ мѣстѣ, и приготовился отдохнуть и пустилъ лошадь свою[illegible]рысью, но едва сдѣлалъ нѣсколько шаговъ, какъ лошадь[illegible]рыкнула, [illegible]выскочила[illegible]

†) Сопкой называютъ въ Сибири конусообразную гору.

Két oldal Flerovszkij »A munkásosztály helyzete Oroszországban« c. könyvéből (Pétervár 1869), melyet Marx szótárral olvasott; az ismeretlen szavakat a lap szélére kiírta (1869—1870)

a tempót, rögtön lesujtott ránk a könyörtelen kocsis korbácsa: you naughty horse! — te csúnya ló! En avant! Előre! És így tovább, míg Marx kidőlt s akkor Johnnyval tárgyalásokba bocsátkoztunk és fegyverszünetet kötöttünk . . .

8. Lenchen

Lenchen a Marx-család alapítása óta, mint Marx egyik leánya mondta, a ház lelke volt — a szó legteljesebb, legnemesebb értelmében „mindenes". Mi mindent kellett végeznie! S mit nem tett örömmel? Csak arra a sok látogatásra emlékeztetek, amelyet ama titokzatos, általánosan gyűlölt s mégis általánosan becézett jó:ékony rokonhoz: a három földgömbbel ékesített „nagybácsihoz"* kellett tennie. S Lenchen mindíg vidám, mi ıdíg készséges, mindíg mosolygó volt. De nem! Haragudni is tudott s Szerecsen ellenségeit zord gyűlölettel gyűlölte.

Ha Marxné beteg volt vagy gyengélkedett, Lenchen helyettesítette az anyát, s egyébként is második anyja volt a gyermekeknek S Lenchennek *akarata* volt — erős, szikárd *akarata*. Amit ő szükségesnek tartott, az meg is történt.

Lenchen, mint mondottam, bizonyos fajta diktatúrát gyakorolt — hogy a viszonyt pontosan megállapítsam, azt mondanám: a diktatúrát Lenchen, az uralmat Marxné gyakorolta a házban. S Marx mint a bárány engedelmeskedett ennek a diktatúrának. Azt mondják: komornyikja előtt senki sem nagy ember. Lenchen előtt Marx bizonyára nem volt az. Lenchen feláldozta volna magát Marxért, érte, Marxnéért és mindegyik gyerekért százszor feláldozta volna az életét, ha az szükséges és lehetséges lett volna — hiszen oda is *adta* az életét — de *őelőtte* nem lehetett Marxnak tekintélye. Ismerte őt szeszélyeivel és gyengéivel és az ujja köré csavarta. Bármilyen ingerült volt, bárhogy tüzelt és mennydörgött is, úgyhogy mindenki más inkább kikerülte, Lenchen bement az oroszlán barlangjába, s ha morogni mert, oly alaposan megmosta a fejét, hogy az oroszlán megszelidült és olyan lett, mint a kezesbárány.

---

* Az egyik londoni zálogház.

9. Séták Marx-szal

Óh, azok a Hampstead Heath-i kirándulásaink! Ha ezer évig élnék, se feledném el őket. A hampsteadi „puszta", Primrose Hill mögött — mindkettőt ismeri, aki nem is járt Londonban, Dickens „Pickwick Club"-jából —, még ma is nagyobbrészt pusztaság, vagyis be nem épített, tövises rekettyével és facsoportokkal benőtt dombvidék, miniatűr hegyekkel és völgyekkel, ahol mindenki szabadon mozoghat és játszadozhat, nem félve attól, hogy a szent tulajdon valamely őre „trespassing", azaz idegen tulajdonba való jogtalan behatolás miatt megállítja és megbírságolja. Hampstead Heath még ma is kedvelt kiránduló helye a londoniaknak és szép vasárnapokon minden feketéllik a férfi- s minden tarkállik a női látogatóktól, az utóbbiak különös előszeretettel teszik próbára az egyébként is nagyon kezes hátasszamarak és lovak türelmét. De negyven évvel ezelőtt Hampstead Heath még sokkal nagyobb, sokkal természetesebb és őseredetibb volt, mint manapság. S egy vasárnap a Hampstead Heathen a legnagyobb élvezet volt számunkra. A gyerekek egész héten erről beszéltek, s mi felnőttek is, öregek és fiatalok, előre örültünk neki. Már az odautazás is ünnep volt. A lányok nagyon jól bírták a gyaloglást, ügyesek és fáradhatatlanok voltak, mint a macskák. Hampstead Heath Dean Streettől, ahol Marxék laktak — pár lépésnyire Church Streettől, ahol én vetettem horgonyt —, jó ötnegyed órai járás volt, és rendszerint már délelőtt tizenegy óra tájt útnak indultunk. Sokszor persze kissé később, mert Londonban az emberek nem kelnek korán, s amíg mindent rendbehoztunk, a gyerekeket elláttuk, a kosarat kellőkép megtöltöttük, mindig eltelt valamelyes idő.

Ez a kosár! Mindig ott van, vagyis inkább ott lóg „lelki szemeim" előtt, oly élénken, oly kézzelfoghatóan, oly vonzóan, oly étvágygerjesztően, mintha tegnap láttam volna utoljára Lenchen karján. Ez a kosár volt ugyanis élelmiszertárunk, s ha az embernek egészséges, jó gyomra van s igen gyakran a szükséges aprópénz sincs a zsebében *(nagy pénzről* akkoriban egyáltalában nem lehetett szó), akkor az élelmiszerkérdés igen fontos szerepet játszik. S ezt tudta a derék Lenchen is, akinek keblében könyörületes szív dobogott irántunk, kiéhezett és

ezért örökké éhes vendégek iránt. Hatalmas borjúsült volt a hampsteadheathi vasárnapok hagyománytól megszentelt legfontosabb kelléke. Egy Londonban szokatlan méretű kézikosár, amelyet Lenchen még Trierből mentett meg, volt a szentek szentjének rejteke, mint valami tabernákulum. Ezenkívül volt benne tea cukorral és néha némi gyümölcs is. Kenyeret és sajtot a Heathen vettünk, ahol, mint a berlini kirándulóhelyeken, szükséglet s vagyoni állapot szerint, edényt s forró vizet, tejet, kenyeret, sajtot, vajat és sört, valamint az ott szokásos shrimpeket (apró tengeri rákokat vagy pókokat), watercress-eket (salátát), periwinkle-eket (ehető csigákat) lehetett és lehet ma is kapni . . .

A menet többnyire a következő rendben haladt. Előőrsként én mentem elől a két lánnyal — hol meséket mondva, hol szabadgyakorlatokat végezve, hol pedig mezei virágokat keresve, amelyek akkor még nem voltak olyan ritkák, mint ma. Utánunk néhány barátunk. Azután a hadsereg zöme: Marx, feleségével s valamely vasárnapi látogatóval, akivel figyelmesebben kellett bánni. Utánuk Lenchen, a vendégek legéhesebbjével, aki segített a kosarat vinni. Ha a társaság nagyobb volt, eloszlott a különböző hadoszlopok között. Nem kell mondanom, hogy a csata- és menetrend szeszély és szükség szerint változott.

Amikor a Heathre felérkeztünk, mindenekelőtt helyet kerestünk, ahol sátort üthettünk, miközben lehetőleg tekintetbe vettük a tea- és sörviszonyokat.

Ételtől, italtól felüdülve, a társaság férfi- és nőtagjai lehetőleg kényelmes fekvő- vagy ülőhelyet kerestek maguknak, s amint ezt megtalálták, mindenki előszedte — ha csak egy kis alvást nem részesített előnyben — az útközben vásárolt vasárnapi lapokat s megkezdődött az olvasás és politizálás, míg a gyerekek, akik hamarosan pajtásokra akadtak, a rekettyebokrok mögött bujósdit játszottak.

De ebbe a csendéletbe változatosságot is kellett vinni, s akkor versenyt futottunk, néha birkóztunk, köveket hajítottunk s egyéb sporttal foglalkoztunk. Egyik vasárnap egy gesztenyefát fedeztünk fel a közelünkben, érett gyümölcsökkel: „Lássuk, ki dobja le a legtöbbet!" — kiáltott valaki s hurrá kiáltással nekiláttunk a munkának. Szerencsen majd kibújt

a bőréből, a gesztenyebombázásban bizony nem tűnt ki. De fáradhatatlan volt, mint mi valamennyien. S a lövöldözés csak akkor szűnt meg, amikor vad diadalkiáltással az utolsó gesztenyét is levertük. Marx nyolc napig nem tudta jobb karját mozgatni. S én sem jártam jobban.

A legnagyobb „treat" (mulatság) a „lovaglás" volt — szamárháton — amiben mindenki résztvett. Milyen féktelen nevetéssel és ujjongással járt ez! S micsoda mulatságos jelenetek! S hogyan mulatott Marx s mulattatott bennünket! *Bennünket* duplán mulattatott: enyhén szólva kezdetleges lovaglóművészetével és azzal a fanatizmussal, amellyel e művészetben a virtuozitását bizonygatta. A virtuozitás abban rejlett, hogy mint diák, egyszer lovaglóórákat vett — Engels azt állította, hogy nem jutott túl a harmadikon —, s hogy ha Engelst Manchesterben meglátogatta, hébe-hóba kilovagolt egy tisztes Rosinantén, valószínűleg annak a bárányszelíd kancának ükunokáján, amelyet a boldogult öreg Fritz annak idején a derék Gellertnek ajándékozott*.

A visszatérés Hampstead Heathről mindig igen vidám volt, bár a már lezajlott mulatság nem szokott olyan vidám érzelmeket kelteni, mint a még előttünk álló. Lehangoltságtól — amire persze sokszor megvolt a nagyon is jó okunk — megőrzött bennünket akasztófahumorunk. Az emigrációs nyomorúságot nem vettük tudomásul — aki panaszkodni kezdett, azt azonnal a legnyomatékosabban figyelmeztettük társadalmi kötelezettségeire.

Hazafelé más volt a menetrend, mint odafelé. A gyermekek fáradtak voltak a sok szaladgálástól s az utócsapatot alkották Lenchennel együtt, aki üres kosárral a karján, kevésbbé fáradtan és kevesebb teherrel megrakodva, nekik szentelhette magát. Rendszerint énekbe kezdtünk. Politikai dalokat csak ritkán énekeltünk, többnyire népdalokat, túlnyomóan érzelmeseket — ez nem vadásztörténet! —, „hazafias" dalokat a „Vaterland" dalgyüjteményből, pl. ezt: „O Strassburg, o Strassburg du

---

* Rosinante — Don Quijote lova; az öreg Fritz — II. (Nagy) Frigyes porosz király (1712—1786); Christian Gellert (1715—1769), német költő.

wunderschöne Stadt", amelyet rendkívül kedveltünk. Vagy pedig a gyerekek néger dalokat énekeltek és táncoltak is hozzá — ha a lábuk némileg megint pihent volt. Politikáról menetközben éppoly kevéssé volt szabad beszélni, mint az emigrációs nyomorúságról. Ellenben sokat beszélgettünk irodalomról és művészetről, s itt Marxnak alkalma volt mesés emlékezőtehetségét megmutatni. Hosszú részleteket szavalt el Dante Divina Commediájából, amelyet csaknem betéve tudott; azután jeleneteket Shakespeare-ből, amiben felesége, aki szintén kitűnően ismerte Shakespeare-t, gyakran felváltotta.

Amikor — az ötvenes évek vége óta — London északi részében, Kentish Townban, Haverstock Hillben laktunk, kedvelt sétahelyeink a Hampstead és Highgate között és mögött elterülő rétek és dombok voltak. Itt virágokat szedtünk, növények neveit határoztuk meg, ami kettős élvezet a városi gyerekeknek, akik a nagyváros hideg, zajló, zúgó kőtengeréből mohón vágyakoznak a természet zöldjébe. Micsoda öröm volt az, amikor vándorlásaink közben kis, fáktól árnyékolt tavat fedeztünk fel s a gyerekeknek az első élő „vad" nefelejcset megmutathattam. S még nagyobb volt az öröm, amikor egy dús, sötétzöld, bársonyos mezőn, amelyre gondos terepszemle után a „trespassing"-et tiltó figyelmeztetések ellenére behatoltunk, egyéb tavaszi virágok között, egy szélvédett helyen, *jácintokat* találtunk . . .

10. Betegség és halál
(Tussy levele)

„„Szerecsen *mustaphai (Algéria)* tartózkodásáról nem sokkal többet mondhatok, mint hogy az időjárás rettenetes volt, hogy Szerecsen ott igen ügyes és szeretetreméltó orvosra talált s hogy a szállodában mindenki figyelmes és barátságos volt hozzá.

1881—82 őszén és telén Szerecsen először Jennyvel Párizs mellett Argenteuilben időzött. Itt találkoztunk és ittmaradtunk néhány hétig. Azután Dél-Franciaországba és Algériába utazott, de nagyon rossz állapotban tért vissza. 1883 őszét és telét Ventnorban (Wight szigetén) töltötte, ahonnan Jenny halála után 1883 januárjában — január 12-én — tért vissza.

Most *Karlsbadról.* Először 1874-ben voltunk ott. Szerecsent májbaja és álmatlanság miatt küldték oda. A következő évben, tehát 1875-ben — az első ottartózkodás rendkívül hasznára vált — egyedül utazott oda. A következő évben, tehát 1876-ban megint elkísértem, mert azt mondta, hogy az előző évben túlságosan érezte hiányomat. Karlsbadban nagyon lelkiismeretesen kúrázott és pontosan megtett mindent, amit előírtak neki. Sok barátra tettünk ott szert. Szerecsen elragadó útitárs volt. Mindíg jóhangulatú, s mindenben öröme telt, a szép vidékben éppúgy, mint egy pohár sörben. S óriási történelmi tudásával minden helységet, amelyben megfordultunk, megelevenített s valósággal megjelenítette annak multját.

Azt hiszem, Szerecsen karlsbadi tartózkodásáról sok mindenfélét írtak. Többek közt hallottam egy hosszabb cikkről is, már nem tudom melyik lapban, erről talán a P.-ben lakó M. O.* tud valami közelebbit mondani. M. O. ugyanis említett nekem valamit egy nagyon jó cikkről.

1874-ben találkoztunk veletek Lipcsében. Akkor, útban hazafelé, kirándultunk Bingenbe — Szerecsen meg akarta nekem mutatni, mert itt időzött nászútján anyámmal. Ezenkívül, a két utazás folyamán, meglátogattuk Drezdát, Berlint, Prágát, Hamburgot, Nürnberget is.

1877-ben Szerecsennek megint Karlsbadba kellett volna utaznia, de közölték velünk, hogy a német és az osztrák kormánynak az a szándéka, hogy őt kiutasítsák, minthogy pedig az utazás sokkal hosszabb és költségesebb volt, semhogy a kiutasítást megkockáztathatta volna, többé nem ment Karlsbadba — nagy hátrányára, mert a karlsbadi kúra után mindíg úgy érezte magát, mintha újjászületett volna.

Berlinbe főleg azért utaztunk, hogy apám hű barátját, kedves nagybátyámat, Edgar von Westphalent lássuk. Csak néhány napig maradtunk. Később hallottuk — amin Szerecsen jót mulatott —, hogy a rendőrség a harmadik napon megjelent szállodánkban — pontosan egy órával azután, hogy elhagytuk.

1880 őszén — jó „Mömchen"-ünk (Anyácskánk) már oly beteg volt, hogy csak ritkán hagyhatta el az ágyat — Szerecsen-

* Max Oppenheim Prágában.

nek aggasztó mellhártyagyulladás-rohama volt. Ez azért vált olyan veszélyessé, mert baját mindig elhanyagolta. Az orvos (derék barátunk, Donkin) majdnem reménytelennek tartotta állapotát. Rettenetes idő volt ez. A nagy elülső szobában feküdt Anyácskánk, mellette a kis szobában Szerecsen s ez a két ember, aki úgy megszokta egymást, aki annyira összeforrott egymással, nem lehetett többé ugyanabban a szobában.

Jó öreg Lenchenünknek (tudod, mi volt ő számunkra) és nekem kellett mindkettőjüket ápolnunk. Az orvos azt mondta, hogy Szerecsent a mi ápolásunk mentette meg. Akárhogyan is van, én csak annyit tudok, hogy három hétig sem Helen (Lenchen), sem én nem kerültünk ágyba. Éjjel-nappal talpon voltunk, s ha már nagyon kimerültünk, felváltva pihentünk egy-egy órát.

Szerecsen mégegyszer legyűrte a betegséget. Sohasem felejtem el azt a reggelt, amelyen elég erősnek érezte magát ahhoz, hogy Anyácska szobájába menjen. Kettesben megint fiatalok voltak, Anya szerelmes lányka s ő szerelmes ifjú, akik együtt lépnek az életbe — nem pedig egy betegségtől megtört öregember és egy haldokló öregasszony, akik örökre búcsút mondanak egymásnak.

Szerecsen állapota javult, s ha nem is volt még erős, mégis úgy látszott, hogy erősödik.

Ekkor meghalt Anyácska, december 2-án (1881); utolsó szavait — csodálatosképpen angolul — „Charles"-jához intézte.

Amikor kedves Generálisunk (Engels) megjött, ezt mondta — ami akkor szinte elkeserített —:

„Szerecsen szintén meghalt."

És valóban így is volt.

Anyácska életével Szerecsen élete is befejeződött. Keményen harcolt egészségéért, mert mindvégig harcos volt — de megtört. Közérzete mind rosszabb és rosszabb lett. Ha önzőbb lett volna, egyszerűen szabadjára engedte volna a dolgokat. De volt valami, ami számára mindennél fontosabb volt — *az ügy odaadó szolgálata. Megkísérelte nagy művét befejezni*, s ezért mégegyszer beleegyezett abba, hogy elutazzék üdülni.

1882 tavaszán Párizsba és Argenteuilbe utazott, ahol találkoztam vele, s ahol Jennyvel és ennek gyermekeivel néhány

igen boldog napot töltöttünk. Szerecsen azután Dél-Franciaországba és végül Algériába utazott.

Mialatt Algérban, Nizzában és Cannes-ban tartózkodott, egyre üldözte a rossz időjárás. Algériából hosszú leveleket írt nekem. Sokat elvesztettem közülük, mert az ő kérésére Jennynek is elküldtem őket és Jenny csak keveset adott vissza belőlük.

Amikor Szerecsen végre hazajött, nagyon rossz állapotban volt ; s most a legrosszabbtól kezdtünk tartani. Az őszt és telet az orvos tanácsára Ventnorban, Wight szigetén töltötte. Meg kell említenem, hogy akkoriban Szerecsen kívánságára Jenny legidősebb fiával, Jeannal (Johnny), három hónapot Olaszországban töltöttem. 1883 tavaszán Szerecsenhez utaztam és magammal vittem Johnnyt, akit unokái közül különösen a szívébe zárt. Vissza kellett térnem, mert folytatnom kellett a tanítást.

S most jött az utolsó rettenetes csapás : Jenny halálhíre. Jenny, a legidősebb, akit Szerecsen a legjobban szeretett leányai közül, hirtelen meghalt (január 11-én). Leveleket kaptunk Szerecsentől — itt vannak előttem —, melyekben azt írja, hogy Jenny egészségi állapota most jobb és hogy (Helénnek és nekem) nem kell aggódnunk. Egy órával Szerecsen e levelének vétele után jött a távirat a halálhírrel. Rögtön Ventnorba utaztam. Sok szomorú órát értem meg, de egy sem volt olyan szomorú, mint ez. Éreztem, hogy a halálos ítéletet viszem apámnak. A hosszú, nyomasztó úton gyötrődve gondolkodtam, hogyan adjam tudtára a hírt. Nem kellett tudtára adnom, arcom elárult — Szerecsen rögtön ezt mondta : „Jennykénk meghalt", azután felszólított, hogy azonnal utazzam Párizsba és legyek segítségére a gyerekeknél. *Nála* akartam maradni — nem tűrt ellentmondást. Alig félórát töltöttem Ventnorban, amikor megint nekiindultam a komor, szomorú londoni útnak, hogy onnan azonnal Párizsba utazzam. Megtettem, amit Szerecsen a gyerekek érdekében kívánt.

Nem beszélek a hazautazásról — csak borzalommal tudok arra az időre gondolni — arra a lelki szenvedésre, arra a kínra —, de hagyjuk ezt. Elég annyi, hogy visszatértem s Szerecsen hazajött — *hogy meghaljon.* —

S most még egy szót Anyácskáról. Hónapokig haldoklott és átszenvedte mindazt a rettenetes gyötrelmet, amely együtt

jár a rákbetegséggel. S mégis, egy pillanatra sem hagyta el jókedve, kiapadhatatlan humora, melyet ismersz. Mint a gyermek, oly türelmetlenül érdeklődött az akkori (1881) németországi választások eredménye iránt s hogy ujjongott a diadalon! Haláláig vidám volt és tréfákkal igyekezett előzni érette való rettegésünket. Igen, ő — aki oly borzalmasan szenvedett — tréfálkozott, *nevetett* — kinevetett minket és az orvost, mert oly komolyak voltunk. Majdnem az utolsó pillanatig teljesen öntudatánál volt s amikor már nem tudott beszélni — utolsó szavait Károlyához intézte — kezünket szorongatta s mosolyogni igyekezett.

Ami Szerecsent illeti, tudod, hogy — a Maitland Parkban — hálószobájából dolgozószobájába ment, karosszékébe ült és nyugodtan elaludt.

Ez a karosszék a „Generális"-nál volt haláláig, most pedig nálam van.

Ha Szerecsenről írsz, nehogy megfeledkezz Lenchenről. Hogy Anyácskáról nem feledkezel meg, azt tudom. — Helen volt bizonyos mértékben az a tengely, amely körül a házban minden forgott. A legjobb, leghűbb barátnő, tehát ne feledkezz meg róla, ha Szerecsenről írsz.

És most, minthogy kívánod, még néhány közelebbi adat Szerecsen délvidéki tartózkodásáról: 1882 elején néhány hétig Jennynél voltunk — ő és én — Argenteuilben. Márciusban és áprilisban Szerecsen Algérban volt, májusban Monte Carlóban, Nizzában, Cannesban. Június végét és az egész július hónapot megint Jennynél töltötte és akkor Lenchen is Argenteuilben volt. Argenteuilből Szerecsen Laurával Svájcba utazott, Veveybe stb. Szeptember végén, vagy október elején, visszatért Angliába és rögtön utána Ventnorba ment, hol Johnny és én meglátogattuk.

S most néhány megjegyzés kérdéseidre. Kis Edgarunk (Musch) 1847-ben született és — de nem vagyok benne biztos — 1855 végén halt meg. 1849 november 5-én született a „kis Fawkes"* („Föxchen") Heinrich s körülbelül két éves korában

* Fawkes-nak a kisfiút a „lőporösszeesküvés" hőséről, Guido (Guy) Fawkes-ről nevezték el, akinek tettét Angliában minden év november 5-én még mindig lármásan ünneplik, helyesebben átkozzák. *(Liebknecht jegyzete.)*

halt meg. Franziska testvérkém, aki 1851-ben született, még mint csecsemő halt meg, körülbelül 11 hónapos korában.

S most arra a kérdésedre térek ki, amely jó Helenünkre vagy „Nymyre" vonatkozik. Igy neveztük utoljára, mert Johnny Longuet, amikor még kisgyerek volt, nem tudom miért, így hívta őt. Lenchen mint 8—9 éves gyerek került anyai nagyanyámhoz és Anyácskával és Edgar von Westphalennel együtt nőtt fel. Az öreg Westphalenékhez Lenchen mindíg nagy szeretettel ragaszkodott. Ugyanígy Szerecsen is. Nem tudott eleget beszélni az öreg Westphalen báróról, mily csodálatosan ismerte Shakespeare-t és Homéroszt. Homéroszból egész énekeket szavalt szószerint és Shakespeare legtöbb drámáját is, mind angolul, mind németül kívülről tudta. Szerecsen apja viszont — Szerecsen nagyon csodálta apját — igazi XVIII. századbeli „francia" volt. Voltaire-t és Rousseau-t betéve tudta, mint az öreg Westphalen Homéroszt és Shakespeare-t. És Szerecsen csodálatos sokoldalúsága nagyrészt kétségkívül ezeknek az „örökölt" befolyásoknak köszönhető.

De térjünk vissza Helenhez. Nem tudom megmondani, akkor jött-e szüleimhez, mielőtt azok Párizsba mentek (ami igen hamar házasságuk után történt), vagy azután. Csak azt tudom, hogy nagyanyám a fiatal lányt úgy küldte Anyámhoz, „mint a legjobbat, amit küldhetett — a hű, kedves Lenchent". És a hű, kedves Lenchen szüleimnél maradt s húga, Marianne, később utána jött. *Rá* aligha fogsz emlékezni, mert akkor te már nem voltál itt" ".

11. Nyomor és nélkülözés

Marxról kimondhatatlanul sokat hazudtak össze — többek közt azt is, hogy ő maga bőségben élt, míg a közönséges menekültek nagy tömege körülötte éhezett és éhen veszett. Nem tartom magam jogosultnak arra, hogy itt bővebb részletekre térjek ki, de annyit mondhatok : amit naplójegyzeteim megint élénken a szemem elé tártak, az nem a nyomor egyszeri esete volt, amely mindenkit utólérhet, különösen idegen országban, ahol nincs mire támaszkodni ; az emigránsok nyomora évekig

nehezedett Marxra és családjára, éspedig a legélesebb formában. Kevés menekült volt, akinek többet kellett szenvednie, mint Marxnak és családjának. S még a későbbi években, amikor Marx jövedelme növekedett és rendszeresebbé vált, még akkor sem volt a Marx-család anyagi gondoktól mentes. Évekig — pedig akkor a legnehezén már túlvoltak — az az egy fontsterling (20 márka) volt az egyetlen biztos jövedelem, melyet Marx hetenként a „New York Tribune"-tól kapott cikkeiért . . .

12. Marx sírja

Helyesebben Marx *családi sírjának* kellene nevezni. A *Highgate*-temetőben van, London északi részében, egy dombon, amelyről az óriási város áttekinthető.

Marx nem akarta, hogy „emlékművet" állítsanak neki. A „Kommunista kiáltvány" és a „Tőke" alkotójának más emlékművet állítani, mint aminőt ő maga emelt magának, megsértése volna a nagy halott emlékének. Annak a sokmillió munkásnak agyában és szívében, akik az ő felhívására *„egyesültek"*, nemcsak ércnél maradandóbb emléke van Marxnak, de ez az az élő talaj is, amelyben tetté lesz — részben már tetté is lett — mindaz, amit tanított s amire törekedett.

Nekünk szociáldemokratáknak nincsenek se szentjeink, se szent sírjaink; de milliók emlékeznek hálásan és tisztelettel arra az emberre, aki London északi részének ebben a temetőjében nyugszik. S még évezredek multán is, amikor mindaz az erőszak és korlátoltság, mely a munkásosztály felszabadítására irányuló törekvésekkel ma még szembeszáll, a mult alig hihető meséje lesz, szabad és megnemesedett emberek állnak majd ennél a sírnál, s fedetlen fővel suttogják figyelő gyermekeik fülébe:

„Itt nyugszik Marx Károly!"

Itt nyugszik Marx Károly *és családja*. Egyszerű, repkénynyel körülfont márványtábla fedi, mint vánkos, a márványkövekkel szegélyezett sír fejét, s a táblán a következő felirat van:

JENNY VON WESTPHALEN
THE BELOVED WIFE OF
KARL MARX
BORN FEBRUARY 12 1814, DIED DECEMBER 2. 1881
AND KARL MARX
BORN MAY 5. 1818, DIED MARCH 14. 1883
AND HARRY LONGUET
THEIR GRANDSON
BORN JULY 4. 1878, DIED MARCH 20. 1883
AND HELENE DEMUTH
BORN JANUARY 1. 1823, DIED NOVEMBER 4. 1890

*

Magyarul:

JENNY VON WESTPHALEN
MARX KÁROLY
SZERETETT NEJE
SZÜLETETT 1814 FEBRUÁR 12., MEGHALT 1881 DECEMBER 2.
ÉS MARX KÁROLY
SZÜLETETT 1818 MÁJUS 5., MEGHALT 1883 MÁRCIUS 14.
ÉS HARRY LONGUET
UNOKÁJUK
SZÜLETETT 1878 JÚLIUS 4., MEGHALT 1883 MÁRCIUS 20.
ÉS HELENE DEMUTH
SZÜLETETT 1823 JANUÁR 1., MEGHALT 1890 NOVEMBER 4.

A családi sír *nem* zárja magába a család minden elhúnyt tagját. A három Londonban meghalt gyermek más londoni temetőben nyugszik, az egyik, Edgar („Musch") *biztosan*, a másik kettő valószínűleg, a Tottenham Court Road-i Withfield Chapel temetőben. És Jenny Marx, Marx legkedvesebb leánya, Párizs mellett, *Argenteuilben* nyugszik, ahol virágzó családja köréből ragadta el a halál.

De ha a családi sírban nem is nyert helyet minden elhúnyt

gyermek és unoka, ott nyugszik az, aki a családhoz tartozott, bár ahhoz nem fűzték vérségi kötelékek: „a hű Lenchen", *Helene Demuth.*

Mir Marxné és utána Marx úgy rendelkeztek, hogy Helene Demuthot a családi sírban temessék el. S Engels, a hű Eckhart, aki hűségben Lenchenhez volt hasonló, a Marxot túlélt gyermekekkel együttesen teljesítette ezt a kötelességet, amelyet önszántából is teljesített volna.

Marx legfiatalabb lányának fentebb* idézett leveléből láthatjuk, hogyan gondolkoztak Marx gyermekei Lenchenről, milyen gyöngédséggel csüggtek rajta, milyen kegyelettel tisztelik emlékét.

S amikor utolsó londoni látogatásom után Párizson átutazva *Draveilben*, ahol *Lafargue* és felesége, *Laura* Marx, irígylésreméltó falusi otthont rendeztek be maguknak, „Lörchennel" régi londoni emlékekben tobzódtunk s arról a szándékomról beszél em, hogy megírom ezt a kis megemlékezést, akkor ő is, mint Tussy a fentebb közölt levélben és később szóban is, azt mondotta: „Nehogy megfeledkezzél Lenchenről."

Nos — nem feledkeztem meg Lenchenről és sohasem is fogom elfeledni. Hiszen negyven éven át *barátnőm* volt. S a londoni emigrációs időkben néha *nekem* is „gondviselésem". Hányszor segített ki egy-egy hatpennys-el, amikor zsebem kongott az ürességtől s Marx házában az apály nem volt éppen túl nagy —, mert ha *ott* apály volt, akkor Lenchentől mitsem lehetett remélni. S hányszor tett — amikor az *én* szabóművészetem már nem volt elégséges — a maga művészetével néhány hétre megint viselhetővé valamely nélkülözhetetlen és — pénzügyi okokból — belátható időn belül mással nem pótolható ruhadarabot.

Lenchen 27 éves volt amikor először láttam, s ha nem is volt szépség, csinos volt, jónövésű, nagyon kellemes és vonzó vonásokkal. Tisztelőknek nem volt híján s nem egyszer jól férjhez mehetett volna. De anélkül, hogy fogadalmat tett volna, e hű szív magától értetődőnek tartotta, hogy „Szerecsennél" és „Marxnénál", meg a gyermekeknél kell maradnia.

---

* — ebben a kötetben 169. old.

Ott maradt — és a fiatalság évei elrepültek. Ott maradt a szükségben és a nélkülözésekben, szerencsében és szerencsétlenségben. A pihenés ideje csak akkor jött el, amikor a halál lekaszálta azt az asszonyt és azt a férfit, akiknek sorsához kötötte a magáét. Engelsnél nyugalmat talált, s nála is halt meg — az utolsó pillanatig másokért élve. S most a családi sírban pihen.

A sírt Motteler barátunk, a „vörös póstamester", aki most Hampsteadben, nem messze Highgate-től lakik, a következőképpen írja le:

„*Marx* sírját fehér márvány szegélyezi; ugyanabból az anyagból készült a kis tábla is, feketebetűs nevekkel és dátumokkal. Pázsitfű, az erdei repkény, amelyet annakidején Svájcból hoztam, s néhány kis rózsató — ez az egyszerű, nagyrészt gazzal benőtt dísz rajta, amely kiemelkedik a cserszőnyegből, amint a kővel szegélyezett síroknál itt szokásos. Utam rendszerint hetenként kétszer, Highgate Countryn keresztül, Marx mellett visz el; olyankor gyomlálok, ha a fű nagyon elburjánzott. Száraz nyáron, mint amilyen a két legutolsó is volt, sok minden el is hervad (az idén, amikor a szárazföldön annyi eső volt, Angliában oly nagy volt a szárazság, hogy senkisem emlékszik hasonlóra, s még a parkokban is teljesen elszáradt a fű). Még Lessner segítségével sem tudtam a sírt a nap hevének hatásától megóvni s ezért, természetesen Avelingék beleegyezésével, akik az óriási távolság miatt csak ritkán látogathatnak el oda, a temető kertészének rendszeres ápolására kellett bíznunk."

FRANKEL LEÓ LEVELE MARXHOZ

*Vác, államfogház, 1881 december 18**

Drága, szeretett barátom!

Fogságom következtében, amely ritkán teszi lehetővé, hogy érintkezzem a külvilággal, csak ma értesültem arról a fájdalmas veszteségről, amely Téged 2-án, felejthetetlen feleséged halálával ért. Drága anyám halála óta, akit utolsó párizsi tartózkodásom idején vesztettem el, egyetlen hír sem rázott meg oly mélyen, mint ez. S én vigasztaljalak most Téged! Magamnak is önuralomra van szükségem, magam is vigasztalásra szorulok; hogyan vigasztalhatnálak hát Téged, akit ilyen csapás ért, aki szerető feleséget, önfeláldozó barátnőt, nagytehetségű élettársat vesztett el örökre! Vannak veszteségek, melyeknek keserű fájdalmát semmi vigasztaló szó, bármily részvételjes, nem enyhítheti, amint vannak szenvedések, amelyeknél minden vigasz szentségtörésnek tűnik előttem. Ezért csak Veled együtt sírhatok, drága, megpróbáltatott barátom, de vigasztalni nem vigasztalhatlak.

Mivel is vigasztalhatnálak, még ha szándékomban is volna? Te jobban ismered mint én, a természet törvényeit és könyörtelenségüket, tudod, hogy ha az élet órája egyszer lejárt, semmi művészet, semmi jajveszékelés nem indíthatja meg újra. S ha olyan szellem, mint Te, nem talál vigaszt saját erejéből, hogyan találhatnék én, aki hozzád képest törpe vagyok. Csak egyetlen

---

* Frankelt, aki 1876 óta a magyarországi szocialista munkásmozgalom egyik vezetője és a németnyelvű pártlap szerkesztője volt, 1881-ben sajtóvétség címén másfélévi államfogházra ítélték.

gyógyító hatású vigasztalót ismerek, az időt. De ott, ahol a fájdalom nagy, igaz, szent, az idő is csupán lassan, nagyon lassan gyógyíthat, úgyhogy a teljes gyógyulást gyakran csak a szenvedő utolsó szívverése hozza meg.

De ha közönséges halandók soha nem találnak is vigaszt s átengedik magukat a fájdalomnak, *Te nem teheted ezt.* Amint a hadvezérnek, még ha szárnysegédét ragadja is el oldaláról a halálos golyó, még ha legjobb barátja volt is az elesett, nem szabad átengednie magát fájdalmának, hanem folytatnia kell a rohamot előre, hogy megsemmisítse az ellenséget és győzelemre vezesse seregét, rajtad sem szabad, hogy a harcban, amelyet a kisemmizettek és elnyomottak ügyéért indítottál az uralkodó, elhájasodott alávalóság ellen, erőt vegyen a feleséged és nagyszerű bajtársad elvesztésén érzett fájdalom. Az olyan férfi, mint Te, nem a családé, mégcsak nem is a hazáé, hanem az *emberiségé.* Elsősorban a proletariátusnak van joga Rád. Te vezetted őt a harcba. Te kovácsoltad neki azokat a szellemi fegyvereket, amelyekkel küzd, neki kell hát szentelned éltedet is. A kortársak még adósak azzal az elismeréssel, amelyet megérdemelsz, de meggyőződésem, hogy az utókor, mely az igazság üllőjén kovácsolja ki ítéletét, a legteljesebb mértékben megadja azt Neked. Ez, s a tudat, hogy a legnemesebbek vére hullását megérdemlő, igaz harcot vezetsz, legyen vigaszod minden szenvedésért, acélozzon meg a küzdelemben s tartson meg csüggedetlen kedvben életed végéig. Ezt kívánja Neked teljes szívéből

Téged nagyrabecsülő barátod és tanítványod

Frankel Leó

U. i. Kérlek, közöld Jennyvel, Laurával és Tussyval is őszinte részvétemet; ha címüket tudtam volna, magam teszem meg ezt.

Ebben a londoni házban (1, Modena Villas, Maitland Park Road) lakott Marx 1864-től haláláig

Marx sírja a londoni Highgate-temetőben

FRIEDRICH LESSNER

EGY MUNKÁS EMLÉKEZÉSEI MARX KÁROLYRA

Halálának tizedik évfordulójára, 1893 március 14

Talán nem tűnik ildomtalannak, ha én, mint munkás, a tű plebejus lovagja, halhatatlan előharcosunk halálának ezévi ünnepi fordulóján fiatalabb elvtársaim számára leírok néhány emléket, amelyek Marx Károllyal való sokéves személyes érintkezésen alapulnak és részben azt a benyomást tükrözik, amelyet Marx ebben az érintkezésben reám és másokra tett, részben némileg kiegészíthetik életének rajzát.

Még nagyon fiatal voltam, amikor első ízben találkoztam Marx Károly nevével, a „Deutsche Brüsseler Zeitung" hasábjain, a negyvenes évek közepetáján. Tanításaival 1847-ben, a történelmi jelentőségű „Kommunista kiáltvány" megvitatása és elfogadása alkalmával ismerkedtem meg behatóbban. Akkoriban Londonban dolgoztam és a Kommunista Munkás Művelődési Egylet tagja voltam — ennek helyisége a Drury Lane 191 alatt volt. Ott tartották 1847 november végétől december elejéig a Kommunisták Szövetsége Központi Vezetősége tagjainak értekezletét, amelyre átjött Brüsszelből Marx Károly és Engels Frigyes, hogy kifejtsék a tagok előtt nézeteiket a modern kommunizmusról és viszonyáról a politikai és munkásmozgalomhoz. Ezeken az üléseken, amelyek természetesen csak esténként folytak, csak a küldöttek voltak jelen — én nem tartoztam közéjük —, de mi többiek tudtunk róluk s nem kevéssé feszült érdeklődéssel vártuk a viták kimenetelét. Nemsokára meg is tudtuk azután, hogy a kongresszus hosszú vita után egyhangúan a Marx és Engels által képviselt alapelvek mellett döntött és a

fentnevezetteket megbízta, hogy ebben az értelemben dolgozzanak ki egy kiáltványt a nyilvánosság számára. Amikor azután 1848 elején a Kiáltvány kézirata megérkezett Londonba, én is szerény szerepet játszhattam e korszakalkotó okmány nyilvánosságra hozatalában, ugyanis én vittem a kéziratot a nyomdászhoz s tőle a levonatokat Karl Schapperhez, a „Kommunista Munkás Művelődési Egylet" fő alapítójához, aki mint korrektor működött.

1848-ban, a forradalom kitörése után megjelent a „Neue Rheinische Zeitung", amelyet Marx Károly és Engels Frigyes adott ki Kölnben a Kommunisták Szövetsége különböző tagjai és radikális demokraták közreműködésével. Abban az időben én is Kölnbe mentem Londonból és megtettem mindent, ami erőmből tellett, hogy elvtársainkat propagandájukban támogassam. Mindazokban a műhelyekben, ahol dolgoztam, osztogattam a „Neue Rheinische Zeitung"-ot és munkaidő alatt gyakran olvastam fel cikkeket belőle, amelyeket többnyire lelkesedéssel fogadtak. 1849 májusában, miután a porosz kormány tucatjával akasztotta a pöröket a „Neue Rheinische Zeitung" nyakába, a lapot a kormány betiltotta, Marxot pedig Kölnből kiutasították. Röviddel ezután ugyanez a sors ért engem is. 1851-ben Mainzban letartóztattak. Miután több mint két évig ültem vizsgálati fogságban, a hírhedt kölni kommunista perben még háromévi várfogságra ítéltek, amit Graudenzben és Silberbergben (a sziléziai határon) ültem le.

Marx a törvényszéki eljárás ideje alatt Londonból a legnagyobb erőfeszítéseket tette, hogy bennünket megmentsen, de az ő és barátai fáradozásai megfeneklettek azokon a hamisításokon, amelyeket Stieber rendőrtanácsos és az állam más megmentői az eskű szentségének megcsúfolásával elkövettek, az esküdtek osztályelfogultságán és amit sajnos még hozzá kell fűznöm, egyes emberek ostobaságain, akiknek a cselekedeteiért bennünket tettek felelőssé.

Akkoriban ugyanis már szintén elég tekintélyes számban voltak úgynevezett tettemberek, ultraforradalmárok, akiknek semmi sem volt elég radikális s akik annak a rögeszmének hódoltak, hogy a forradalmat mindenkor el lehet indítani puccsokkal és hasonlókkal. Ezeknek az embereknek kilenctizede azonban

csak szájhős volt, akik soha nem végeztek semmiféle hasznos munkát a mozgalomban, s közülük a leghangosabban és legdühösebben kiabálók, akik lehetőleg minden kizsákmányolót személyesen akartak nyakon ragadni, később maguk lettek a legkomiszabb kizsákmányolókká. Néhányan közülük Londonban annyira vitték, hogy később hintón jártak az utcákon.

Miután a várfogságból szabadonbocsátottak, 1856-ban ismét átjöttem Londonba s itt kerültem először személyes ismeretségbe Marx Károllyal.

Marx 1850-ben elvtársaival együtt kilépett a Kommunista Munkás Művelődési Egyletből, mert ott a forradalmasdit játszók, élükön Willich-hel, túlsúlyra jutottak. Most, miután Kinkelt, — aki annak idején a forradalomcsináló szerepét játszotta — az Egyletből kizárták, rávettem Marxot, hogy ismét járjon az Egyletbe és tartson ott előadásokat politikai és közgazdasági kérdésekről. Liebknecht és más elvtársak is akkoriban csatlakoztak ismét az Egylethez.

A Kinkel által alapított „Hermann" című ujsággal szemben — mely az olaszországi háború idején a Bonaparte-féle demagóg jelszavakat terjesztette — 1859 tavaszán létrejött a „Das Volk" című munkáslap. Marx a szerkesztő felkérésére néhány igen érdekes cikket írt a lap számára Poroszország magatartásáról és ezenkívül barátai között anyagi alapot gyüjtött az ujság támogatására. Ugyanebben az évben jelent meg „A politikai gazdaságtan bírálatához" első füzete is, 1860-ban pedig Marx közzétette „Vogt úr" című művét, amelyben nyilvánosan leleplezte ennek az úrnak, valamint „pártfogóinak és cinkosainak" bonapartista üzelmeit. Ez a mű, amelynek megírására Marxot a Vogt és barátai által hírésztelt gyalázatos rágalmak indították, nagyon sok anyagot tartalmaz az 1848-as emigráció történetéről, valamint igen értékes fejtegetéseket az európai kormányok diplomáciai cselszövéseiről.

1864-ben végre létrejött az „Internacionále" és minthogy alapításában tevékeny részt vettem és a Főtanács tagja lettem, hamarosan még meghittebb kapcsolatba kerültem Marx-szal.

Marx mindíg rendkívül fontosnak tartotta, hogy munkásokkal összejöjjön és velük elbeszélgessen. Éspedig azok társaságát kereste, akik nyiltan beszéltek vele és nem untatták hízelgésük-

kel. Tudni akarta a munkások véleményét a mozgalomról, ez érdekelte őt. Minden időben kész volt arra, hogy megvitassa velük a legfontosabb politikai és közgazdasági kérdéseket; igen hamar rájött, kellően megértik-e ezeket a kérdéseket s öröme, nőttön nő t, mikor látta hogy megértik. Az „Internacionále" idején a Főtanács egyetlen üléséről sem hiányzott s ülés után mi, Marx és a Tanács legtöbb tagja rendszerint átmentünk még egy rendes vendéglőbe, hogy ott egy pohár sör mellett feszélyezetlenül elbeszélgessünk. Hazafelémenet Marx gyakran beszélt a normálmunkanapról általában és a nyolcórás munkanapról különösen, amelynek érdekében már 1866-ban propagandát fejtettünk ki és amelyet az Internacionále genfi kongresszusán (1866 szeptember) belevettek a programba. Marx gyakran mondta: „A nyolcórás munkanapért küzdünk, de mi magunk gyakran több mint kétszerannyi ideig dolgozunk a huszonnégy órából". Igen, Marx sajnos túlságosan sokat dolgozott. Egy kívülállónak fogalma sincs róla, mennyi munkaerejébe és munkaidejébe került egymaga az „Internacionále". S emellett Marxnak robotolnia kellett megélhetéséért és órákhosszat gyüjtenie az anyagot a British Museumban történelmi és közgazdaságtani tanulmányaihoz. Amikor a Museumból hazafelé indult London északi részén — Maitland Park Road, Haverstock Hill — levő lakására, gyakran betért hozzám — ugyanis közel laktam a Museumhoz —, hogy megbeszéljünk valamely, az Internacionáléval kapcsolatos kérdést. Hazaérkezve elfogyasztotta ebédjét, utána rövid időre lepihent, hogy aztán ismét munkához lásson, amely gyakran, túlságosan is gyakran, késő éjjelig, sőt nem ritkán hajnalig tartott, minthogy a rövid esti pihenőt elég gyakran elvtársak látogatása kurtította meg.

Marx háza minden megbízható elvtárs számára nyitva állott. Azok a kellemes órák, amelyeket, mint sokan mások, családi körében átéltem, felejthetetlenek. Itt tündöklött mindenekelőtt Marxné, ez a kiváló, magas termetű, ritkaszépségű asszony, külső megjelenésében előkelő, de amellett oly rendkívül jólelkű, kedves, szellemes és annyira mentes minden gőgtől és merevségtől, hogy környezetében oly jólesően érezte magát az ember, mint saját anyjánál vagy nővérénél. Egész lénye Robert Burns skót népi költő szavaira emlékeztetett: „Woman,

lovely woman, heaven destined you to temper man" [„Asszony, kedves asszony, az ég rendelt arra, hogy megnyugtasd a férfit"]. Lobogó lelkesedés volt benne a munkásosztály ügye iránt s a burzsoázia ellen vívott harcban elért minden siker, még a legcsekélyebb is, a legnagyobb elégtétellel és örömmel töltötte el.

Marx három lánya is már kora ifjúságától kezdve bensőséges érdeklődéssel viseltetett a modern munkásmozgalom iránt, amely állandóan a főtéma volt Marx családjában. Marx és leányai között olyan volt a viszony, hogy bensőségesebbet és feszteleneb bet el se lehet képzelni. A lányok inkább úgy kezelték apjukat mint fivért vagy barátot, mert Marx ügyet sem vetett az apai tekintély külső jeleire. Komoly dolgokban tanácsadója volt gyermekeinek, különben pedig, hacsak ideje engedte, játszópajtásuk. Marx egyáltalában rendkívül vonzódott a gyermekekhez. Gyakran jegyezte meg, hogy a biblia Krisztusában neki leginkább annak nagy gyermekszeretete tetszik. Ha nem volt dolga a városban és a Hampstead Heath felé sétált, gyakran lehetett látni a „Tőke" szerzőjét egy sereg utcagyerektől körülvéve.

Marx, mint minden valóban nagy ember, teljesen mentes volt az önhittségtől és becsült minden tisztességes törekvést és minden önálló gondolkodásra alapozott véleményt. Mint már említettem, mindig szerette hallani az egyszerű munkás véleményét a munkásmozgalomról. Így délutánonként gyakran eljött hozzám, elvitt sétálni és akkor minden lehetséges kérdésről beszélt velem. Én persze, amennyire csak lehetett, hagytam, hogy ő vigye a szót, mert igazi élvezet volt hallgatni beszédét, gondolatainak kifejtését. Az ilyen beszélgetés mindig nagyon lebilincselt és csak nehezen váltam el Marxtól. Általában kitűnő társalgó volt, mindenkit, aki vele érintkezett, rendkívüli módon vonzott, s szinte azt mondhatnám, elbűvölt. Humora elpusztíthatatlan, nevetése teljesen szívből jövő volt. Ha elvtársainknak valamelyik országban sikerült egy győzelmet kivívniok, Marx a legfesztelenebb módon, hangos ujjongással fejezte ki örömét, amivel egész környezetét magával ragadta. Mennyire örült németországi elvtársaink minden választási sikerének, minden győzelmes sztrájknak, s mennyire örülne, ha megérhette volna még a májusi óriási tömegtüntetéseket. Az

ellenfelek támadásait kigúnyolta. Olyan iróniával és maró gúnynyal beszélt róluk, hogy élvezet volt hallgatni. Érdekes volt az a nemtörődömség, amelyet saját munkái iránt tanusított, ha azok már megtették hatásukat. Ha régebbi műveire került szó, azt szokta nekem mondani: „Ha írásaimat hiánytalanul akarod megkapni, Lassalle-hoz kell menned, ő valamennyit összegyüjtötte. Nekem magamnak a legtöbből nincs példányom." Hogy ez mennyire igaz volt, bizonyítja az, hogy többször megkért, adjam kölcsön egy időre egyik vagy másik művét, amelyből nekem volt példányom.

Marx műveinek tekintélyes részét évtizedeken át szélesebb körben egyáltalában nem ismerték és ezideig sem méltatták eléggé, különösen azokat a műveit, amelyeket a 48-as forradalom előtt és alatt, részben több évvel azután írt s amelyeket akkoriban csak a legnagyobb nehézségek között lehetett terjeszteni. Marx többi műve közül is keveset ismernek szélesebb körben, mert Marx sohasem ütötte dobra tetteit. Azok számára, akik Marx-szal és Engels-szel a legkorábbi idők óta együttműködtek, igen nevetségesen cseng, amikor az „Általános Német Munkásegylet" megalapítását a jelenkori munkásmozgalom kezdetének tüntetik fel. Hiszen ennek az egyletnek az alapítása csak a hatvanas évek elején történt, abban az időben, amikor Marx, Engels és mások már húsz éve fejtettek ki buzgó propagandát és küzdöttek. Ezt természetesen nem mint Lassalle ellensége mondom, akit 1848, 1849 és 1850-ben személyesen ismertem és akinek jelentős képességeit mindig nagyrabecsültem.

1868 októberében Marx nagy örömmel közölte velem, hogy a „Tőke" első kötetét oroszra fordították és Pétervárott sajtó alatt van. Az akkori oroszországi mozgalmat nagyon fontosnak tartotta és nagy megbecsüléssel beszélt azokról az emberekről, akik ott oly nagy áldozatokat hoztak az elméleti munkák tanulmányozása és terjesztése érdekében és megértik a modern eszméket. Amikor azután az orosz „Tőke" kész példánya Pétervárról megérkezett, ez az esemény, mint az idők sokatmondó jele, örömünnep lett számára, családja és barátai számára.

Valahányszor a munkások a kizsákmányoló osztály elleni harcban vereséget szenvedtek, Marx hatalmas szenvedéllyel vette

védelmébe a legyőzöttek ügyét s a legragyogóbb módon védte a leigázottakat a győzők elmaradhatatlan gyalázkodásaival szemben. Ezt tette az 1848-as párizsi júniusi felkelés után, ezt a német negyvennyolcas forradalom veresége után s ugyancsak ezt tette az 1871-es Kommün leverése után, amikor az egész világ reakciósai, sőt a felvilágosulatlan munkások nagy része is, a legdühödtebb indulattal fordult a Kommün ügyének szószólói ellen. Marx volt az első, aki azonnal síkraszállt a lemészárolt és üldözött kommünharcosok ügyéért és becsületéért és a Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsának Üzenete — „A polgárháború Franciaországban" — mutatja, milyen erővel és energiával tette ezt. Valóban! Vereség után lehet megismerni az igazi barátot!

Az Internacionáléban való tevékenység a Kommün leverése után Marxot mind jobban felőrölte és belsőleg is egyre kevésbbé elégítette ki. A derék emberek tömege mellett minden forradalom számos hitvány elemet is felszínre vet, mindenfajta kalandorokat, akik azt remélik, hogy ilyen vagy olyan módon megtalálják a maguk személyes számítását. Akadtak ilyenek a Kommün menekültjei között is és minthogy nem találták meg a számításukat, minden alkalmat megragadtak, hogy viszályt szítsanak. Kihasználták a kommünárok soraiban is meglevő egyenetlenségeket. Blanquisták, proudhonisták, autonomisták, anarchisták és a többi „isták" minden percben hajbakaptak egymással. Ez kihatott a Főtanács üléseire is, amelyek gyakran nagyon viharosak voltak és Marxnak igen nagy fáradságába került, hogy észretérítse ezeket az emberkéket. Ilyenkor rendszerint leírhatatlan türelmet tanusított. Néha azonban az ő béketűrésének is végeszakadt a csalódott kommünárok ferde nézetei és őrült tervei miatt.

A legtürelmetlenebbek és a legnehezebben észretéríthetők akkoriban a blanquisták voltak. Ezek mindíg zsebükben hordták a forradalmat s jobbra-balra osztogatták a halálos ítéleteket.

Magában véve ez csak nevetséges volt. De a franciák közti viszályok magukkal sodorták a többi nemzet küldötteit is. Ehhez járultak még Bakunin cselszövései — és a Főtanácsnak akkor a High Holbornon tartott ülései a lehető legizgalmasabbak voltak, felőrölték az embert. Nyelvek zűrzavara, messzemenő vérmérsékleti különbségek, a felfogások különbözősége — óriási

munka volt mindezzel megbírkózni. Azoknak, akik Marxnak türelmetlenséget vetnek szemére, ott kellett volna egyszer látniok, mennyire értett ahhoz, hogy a mások eszméit ízekre szedje és az embereknek bebizonyítsa érveik és következtetéseik helytelenségét.

Bizonyos határon túl persze minden politikai harcosnak türelmetlennek kell lennie és véleményem szerint Marxnak nagy érdeme, hogy amit csak lehetett mindent elkövetett, hogy a törtető és kétes elemet távoltartsa az Internacionálétól. Különösen kezdetben odatolakodott boldog, boldogtalan, többek között az ateisták papja, Bradlaugh is. Főleg Marxnak köszönhető, hogy ezeknek az embereknek tudtára adták, a Nemzetközi Munkásszövetség nem a vallási vagy bármely más szektáskodás melegágya.

Nagy megelégedésére szolgált Marxnak, hogy két leánya, Jenny és Laura derék elvtársakhoz mentek feleségül. Jenny Charles Longuet-hez, Laura pedig Dr. Paul Lafargue-hoz. Sajnos, sem Marxné, ez a kitűnő asszony, sem maga Marx nem érhette már meg, hogy a legfiatalabb Marx-leány, Eleanor is egy tehetséges szociáldemokratával, Dr. Edward Aveling-gel lépett házasságra. Milyen érdeklődéssel kísérnék gyermekeik propagandatevékenységét a munkásosztály felszabadításáért, milyen örömmel üdvözölnék azt a hatalmas haladást, amelyet a modern munkásmozgalom az utolsó tíz évben tett!

Legidősebb leányának, aki anyja valamennyi tulajdonságával rendelkezett — s ezek csak jók voltak — 1883 januárjában bekövetkezett halála Marx barátunkat rendkívül nehéz és végzetes időszakban érte. Alig egy évvel azelőtt, 1881 december 2-án vesztette el derék élettársát. Olyan csapások voltak ezek, amelyeket soha nem hevert ki többé. Marxot akkor már gonosz köhögés gyötörte; ha az ember köhögni hallotta őt, azt hihette, hogy széles, hatalmas alakja darabokra szakad. Ez a köhögés annál is inkább felőrölte, mert szervezetét a folytonos túlfeszített munka már évek óta aláásta. Az orvos már a hetvenes évek közepén megtiltotta neki a dohányzást. Marx szenvedélyes dohányos volt és azt hitte, egészen rendkívüli áldozatot hoz, ha lemond a dohányzásról. Mikor e tilalom után elsőízben látogattam meg, módfelett büszkén és elégedetten ujságolta nekem,

hogy már ennyi meg ennyi nap óta nem dohányzott és addig nem is fog dohányozni, míg az orvos meg nem engedi. S valahányszor e tilalom után elmentem hozzá, mindíg elmondta, hány napja és hete szüntette már be a dohányzást s hogy azóta egyetlen egyszer sem dohányzott. Neki magának is egészen hihetetlennek tűnt, hogy ezt véghezvitte. Annál nagyobb volt öröme, amikor egy idő mulva az orvos ismét engedélyezett napi egy szivart.

Marx Károly, sajnos, túl korán halt meg — ezt mindenkinek el kell ismernie. Azok, akik bizalmasabb viszonyban voltak vele, már rég aggódtak egészségéért, mert amikor tudományos munkájáról és a munkásmozgalom érdekéről volt szó, Marx a legkevésbbé sem kímélte magát. E tekintetben egyetlen barátja, sőt még családtagjai sem tudtak reá hatni, a legkisebb mértékben sem. A tudásnak micsoda gazdagsága szállt vele sírba, erről hátrahagyott írásai tanúskodnak, bár ezek nem tartalmazzák tizedrészét sem annak, amit meg szándékozott írni De legalább ez a hagyaték fennmaradt és hozzáférhető lesz számunkra.

Nagy elégtétel számunkra, hogy Marx Károly legrégibb és legjobb barátja, Engels Frigyes, testben töretlenül és szellemileg frissen még közöttünk van. Az ő révén még Marx sok hátrahagyott művét fogja a Párt megkapni.

Ilymódon Marx halála után is még mindíg új tudást, új szempontokat nyujt számunkra, tanai mind jobban terjednek a harcoló proletárok között; a munkásmozgalom mindenütt e tanok hatása alatt áll. Marx nemcsak hogy a tömegek közé dobta a hatalmas jelszót „Világ proletárjai egyesüljetek!", tanaiban megteremtette az alapokat is, amelyeken egyesülésük végbemehet és végbe is megy. Az „Internacionále", amelynek lelke Marx Károly volt, ismét megalakult, még hatalmasabb, erősebb, mint a régi, s az a zászló, amely körül a nemzetközi munkásmozgalom munkászászlóaljai sereglenek, — ugyanaz a zászló, amelyet Marx emelt fel 1848-ban s egy emberéleten át vitt a harcoló proletariátus előtt. Ez alatt a zászló alatt menetel most a munkások hadserege tovább — győzelemről győzelemre.

F. A. SORGE

MÁRCIUS 14-ÉRE

1903

1883 március 14-én a következő sürgönyt kaptam Londonból: „Marx died t -day. Engels" [Marx ma meghalt. Engels].

Meghalt a proletariátus előharcosa, az a férfi, aki a munkásosztály felszabadításához kovácsolta a fegyvereket.

Meghalt az a szellemóriás, aki villámokat vetett a világra, a polgári világra, hogy eloszlassa az éjben és ködben burjánzó az éjt és ködöt újrateremtő tudatlanságot s kilátást nyisson egy új korra, amelyben mindenki emberi életet élhet.

Meghalt Marx és milliók gyászoltak arra a hírre, hogy leghűségesebb, legmegbízhatóbb tanácsadójuk szíve megszűnt dobogni.

Azt, amit Marx, mint a tudomány embere, a munkásosztály ügyének szószólója cselekedett, nem szükséges már érctáblákra vésni, izzó szavakban ünnepelni. Nem érc- vagy kőemlékmű hirdeti azt, hanem valamennyi ország, valamennyi világtáj proletárjainak számlálatlan és megszámlálhatatlan osztagai érzik, tudják, és tömegeik növekedésével bizonyítják a Marx által nekik meghirdetett halhatatlan csatakiáltás jegyében:

„VILÁG PROLETÁRJAI EGYESÜLJETEK!"

Csak kevesen tudják, milyen hatalmas áldozatot hozott Marx hű élettársával együtt meggyőződésükért, mennyi nélkülözést és szenvedést viseltek el, mialatt Marx halhatatlan műveit megalkotta, új utakat mutatott a tudomány legfontosabb ágainak s tanáccsal és tettel segített minden őszinte, becsületes törekvést a munkásosztály felemelésére.

Ennek ellenére szűntelenül rágalmakat szórtak rá és gyanúba vették cselekedeteinek indítóokait. Éppen ezzel kapcsolatban történt, hogy három régi harcostársa 50 évvel ezelőtt, 1853 november 7-én egy írást tett közzé, melynek néhány része itt következik:

„Marx, mint mindenki tudja, a forradalomért hozott személyes áldozatairól soha, egyetlen írott sorral sem úntatta a közönséget. Ellenkezőleg, semmi sem hábor taná őt fel jobban, mint a nyárspolgár jókodó részvéte. De amikor a csőcselékkel, a nyárspolgárral és a züllött munkakerülővel szemben fel kell lépni, akkor véleményünk szerint az ügyre káros a hallgatás s mi megtörjük azt! Ha Marx, mint a munkások barátja, naponta kockáztatja «népszerűségét», ezt az olcsó árucikket, amikor szembeszáll a «kérges tenyérrel» űzött demagógiával és a forradalmasdit játszó kalandorokkal, akkor a Párt legyen tisztában legalább a személye ellen intézett támadások értékével.

Marx és Engels 1843-tól mindmáig ingyen dolgoztak Owen «New Moral World»-je, O'Connor «Northern Star»-ja, Harney «Democratic Review»-ja, «Republican»-je, és «Friend of the People»-je és Jones «Notes to the People»-je és «People's Paper»-je, a párizsi «Réforme» (a forradalom előtt) és számos belgiumi és párizsi lap (Bornstedt «Deutsche Brüsseler Zeitung»-ja, az «Atelier» stb.) számára. Mindíg inkább arra törekedtek, hogy névtelenül hassanak minden ország valóban forradalmi pártjára, hogy valóságos és ne névleges befolyásuk legyen... Amikor Flocon, az ideiglenes kormány tagja pénzt ajánlott fel mindkettőjüknek, ők azt visszautasították.

Ezzel szemben pontos tudomásunk van arról, hogy Marx a februári forradalom kitörésekor többezer tallért adott a sajátjából részint a forradalom előtt álló Brüsszel munkásainak felfegyverzésére, amiért őt és feleségét a belga hatóságok elfogták, részint, hogy barátait Németországba segítse és forradalmi tevékenységük útját egyengesse, végül részint a «Neue Rheinische Zeitung» első költségeire. Erre az ujságra és az 1848—49-es forradalmi agitációra Marx körülbelül 7000 tallért költött, részint készpénzben saját

és felesége vagyonából, részint öröksége terhére kiállított «bírósági hitellevelekben». Hogyan történhetett, hogy a lap felemésztette ennek az áldozatnak tekintélyes részét? A részvényesek száma kezdetben nagy volt. Mikor azonban kitört a júniusi felkelés s a «Neue Rheinische» Németországban egyedül, elsőnek állott ki mellette, a burzsoák természetesen cserben hagyták a lapot.

Tetézte ezt a kölni ostromállapot kihirdetése után a kispolgárság elpártolása. Ezért Marx átvette az ujságot a részvényesektől mint «személyes tulajdont», azaz átvette a lap «valamennyi adósságát és követelését». A lap anyagi helyzete utóbb annyira javult, hogy már csaknem megtéríthette volna az érte hozott áldozatokat, amikor erőszakkal lehetetlenné tették további megjelenését. Amikor Marx 1949 májusában egy hamburgi utazásáról hazatért Kölnbe, már várta a kiutasítási parancs, melyet felesége vett át . . .

Az ujság felszámolt ; leltára a következőkből állott : 1. egy gőzhajtású gyorssajtóból, 2. az újonnan berendezett szedőteremből, 3. 1000 tallér előfizetési díjból a postán. Marx mindezt otthagyta a lap adósságainak fedezésére . . .

Abból a 300 tallérból, amelyet kölcsönkapott, a szedőket, a nyomdászt fizette ki és a szerkesztőket elégítette ki. A kölcsönből egyetlen fillér sem került magánpénztárába . . .

Hogy saját utiköltségét és más családi kiadásait fedezze, Marx Frankfurtban elzálogosította egész ezüstneműjét, ezüstkancsókat, gyertyatartókat és hasonlókat — mindez felesége öröksége volt, aki ősi skót whig-családból származik . . .

Így történt, hogy Marx fillér nélkül érkezett Londonba, de nagy energiájával végülis leküzdötte a nehézségeket. Ha csődbejutottan érkezett Londonba, a forradalom juttatta őt csődbe. Ha nem kapott korábban «erőre», ez azért történt, mert inkább tartott ingyen előadásokat a munkásoknak, semhogy pénzért szűköljön a burzsoák előtt . . .

Ha egyik gyermeke Londonban meghalt s nem volt pénze, hogy eltemettesse, ez azért történt, mert az ő számára a forradalom nem fejőstehén volt . . .

A kölni letartóztatások*... Marxra, akit az ú. n. «jóhiszemű» emberek a «mérgezetthegyű toll» emberének neveznek, egyebek közt ilyen hatással voltak:

Becker vállalta összes műveinek kiadását. Az első füzet megjelent és mint a kölni perben** megállapították, 15 000 vásárlója volt. Továbbá vállalta, hogy Lüttichben sajátjából kiad egy Marx által szerkesztett havi szemlét. Becker elfogatása mindkét tervet és így «Marx legalább egyévi munkájának bevételét» megsemmisítette. Egy frankfurti könyvkereskedő már-már kész volt vállalni Marx közgazdasági munkájának (90 nyomdai ív) kiadását. A kommunista per megfélemlítette. Ez is óriási anyagi veszteség volt Marx számára.

Így hát Marx — aki családjával együtt azelőtt más körülményekhez szokott, és mindíg nyilvános és értékes tevékenységet tud kifejteni és kell is hogy kifejtsen, csak nagyon nehezen tudta magát felszínen tartani, s közben ráadásul még «polgárilag» is tönkretették szélhámosságokkal...

A német munkáspárt nem tűrheti, hogy olyan embert, mint Marx, aki származására burzsoá — akit a burzsoázia mint írót (a régi «Rheinische Zeitung» idejében) ujjongva üdvözölt, aki a Pártnak nemcsak munkáját, állását, hanem vagyonát és családja nyugalmát is feláldozta, gyalázatos módon megvádoljanak.

New York, 1853 november 7.

J. Weydemeyer, Adolf Cluss,
Dr. A. Jacobi."

Uralomvággyal vádolták Marxot, hideg, elutasító viselkedést vetettek szemére.

---

* 1851 május 10-én Lipcsében letartóztatták a Kommunisták Szövetségének Németországot beutazó kiküldöttjét, Nothjungot. Május 19-én Hermann Beckert és Rösert tartóztatták le, valamivel később pedig a Kommunisták Szövetsége kölni szervezetének többi vezetőit is.

** A Kommunisták Szövetsége kölni szervezetének tagjai elleni per 1852-ben.

Milyen igazságtalanság! Soha nem gyakorolt felsőbbséget, soha nem törekedett uralomra s csupán fölényes tudásának, átfogó ismereteinek, egyetemes képzettségének és tiszteletet parancsoló jellemének tulajdonítható az a befolyás, amellyel különösen a régi Internacionále Főtanácsában Londonban rendelkezett, pedig ez a Főtanács a legfontosabb időszakokban mintegy négyötödrészt angolokból és franciákból állott, német munkás alig kettő-három volt ott.

Párizsban, Brüsszelben, Kölnben és Londonban gyűléseken beszélt a munkásokhoz, előadásokat tartott munkásegyletekben — ezekből az előadásokból sajnos, csak igen kevés maradt fenn — és a Főtanácsban nézeteit és javaslatait — amelyek azután többnyire irányadóul szolgáltak a Főtanács számára — szintén hosszabb fejtegetésekkel alapozta meg, s ezek logikája ellenállhatatlan erővel hatott az ellenvéleményen levőkre is. S nem csupán a logika hatott, de a hang melegsége is. Olvassuk csak el a „Polgárháború Franciaországban" befejező mondatait.

A személyes érintkezésben Marx barátságos, kedélyes, szeretetreméltó volt — mindenki, aki oly szerencsés volt, hogy közelebbi kapcsolatba került ezzel a kivételes férfiúval, megerősíti ezt az ítéletet. De könyörtelenül kemény volt a képmutatókkal, tudatlanokkal és fontoskodókkal szemben és éppen ezek rágalmazták mindíg Marxot és agyalták ki s terjesztették a legendákat uralomvágyáról stb.

Aki annyi kegyetlen nélkülözést élt át mint ő, az mindíg kész mások segítésére s ő segített is, ahol csak tudott. Számtalan esetet lehetne felsorolni. Egy is elegendő: Amikor a Nemzetközi Munkásszövetség Északamerikai Föderációjának kongresszusa 1872 július elején befejezte üléseit és megválasztották a küldötteket a hágai általános kongresszusra, egy munkás odalépett az egyik megválasztott küldötthöz és egy pénzösszeget adott át neki Marx részére. Rajnavidéki munkás volt, buzgó lassalleánus, 1864-ben vagy 1865-ben kénytelen volt hazáját és családját elhagyni, fillér nélkül érkezett Londonba és Marx segítségét kérte, hogy tovább utazhassék Amerikába. Marx segített, bár anyagi helyzete akkoriban egyáltalán nem volt kedvező. Mikor a Kommün menekültjei megjelentek Londonban, Marx és családja rendkívüli erőfeszítéseket tettek, hogy segít-

ségükre és szolgálatukra legyenek. S a menekülteken kívül, akik állandóan ki-be jártak nála, gyakran lehetett ott vidéki, manchesteri, liverpooli, londoni munkásokat látni, munkásokat a kontinensről, Amerikából és más távoli világrészekről.

AUGUST BEBEL

A LONDONI KANOSSZAJÁRÁS 1880 DECEMBERÉBEN

Azok a körülmények, amelyek között Hirschet a „Sozialdemokrat" szerkesztőjévé választották és azok az aggályok, amelyek e választással szemben a pártvezetőség többségében felmerültek*, arra indítottak, hogy most végre nekivágjak a régóta tervezett és mindíg újra elhalasztott londoni utazásnak. Hirsch akkoriban Londonban élt, tehát mindjárt vele is tárgyalhattam. De azt is akartam, hogy Bernstein, aki ellen Marx és Engels, úgyszintén Hirsch is erős ellenszenvvel viseltetett, velem jöjjön Londonba az oroszlánbarlangba, hogy megmutassa, nem olyan rossz fickó ő, mint amilyennek a két öreg látta. Bernsteinben magában a zürichi élet és a németországi állapotokról napról-napra érkező hírek más hangulatot keltettek, mint amely a Richter-féle évkönyvben megjelent szörnyű háromcsillagos cikkben** kifejezésre jutott. Sőt titokban azt reméltem,

* Georg Vollmar a „Sozialdemokrat" szerkesztője felmondotta állását és a pártvezetőség ideiglenesen Karl Hirschet választotta meg szerkesztőül. Hirsch 1868-ban Liebknechttel együtt a „Demokratisches Wochenblatt"-ot szerkesztette, később, 1870—1871 telén, amikor Liebknecht és Bebel felségárulás vádjával börtönben ültek, a „Volksstaat" szerkesztőségét vezette.

** Höchberg, Bernstein és Karl August Schramm 1879 júliusában a Richter álnéven Höchberg által kiadott „Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik"-ban [„Társadalomtudományi és szociálpolitikai évkönyv"] cikket tettek közzé „Rückblicke auf die sozialistische Bewegung, Kritische Aphorismen von ***" [„Visszapillantás a szocialista mozgalomra. Kritikai aforizmák, írta ***."], amely mint reformista nyilatkozat Marx és Engels legélesebb tiltakozását váltotta ki. Lásd erről Marx és Engels levelét *Marx—Engels*. Válogatott művek 2. köt. 478—485. old.

hogy, ha Hirsch elutasítja a „Sozialdemokrat" szerkesztését, Bernsteint lehetne a helyére állítani. De hogy ez jó sikerrel járjon, ahhoz elengedhetetlen volt, hogy tűrhető személyes viszony legyen az új szerkesztő s Marx és Engels között. Megkértem tehát Bernsteint, hogy vágjon neki velem együtt a londoni kanosszajárásnak, amire ő nyomban hajlandó volt. Calaisban találkoztunk, mert Bernsteinnek minden oka megvolt arra, hogy ne lépjen német földre.

Londonba érkezve először Engelst látogattuk meg, aki éppen — délelőtt 10 és 11 között — reggelinél ült. Az volt a szokása, hogy soha éjjeli 2 óra előtt nem tért nyugalomra. Engels igen szívélyesen fogadott bennünket, azonnal tegezett, szintúgy Marx is, akit délután látogattunk meg; ezenkívül Engels, aki abban az évben lett özveggyé, meghívott, hogy lakjak nála. Ottartózkodásunk napjait természetesen minden részletre kiterjedő alapos véleménycserére használtuk fel, amelynek folyamán mindkettőjük bizalmatlansága Bernsteinnel szemben láthatólag enyhült. Londonban töltött napjaink alatt a mozgékonyabb Engels, akinek több szabad ideje is volt, gyakran volt vezetőnk és megmutatta nekünk London látványosságait. Közben megérkezett Paul Singer is, aki, évenkénti angliai üzleti útját járva, Manchesterből visszatért Londonba. Az egyetlen vasárnapon, amelyet akkor Londonban töltöttünk, valamennyien meg voltunk híva Marxhoz ebédre. Jenny Marx asszonyt már ismertem, vonzó jelenség volt, aki azonnal megnyerte rokonszenvemet. Elbájolóan kedves módon tudta szórakoztatni vendégeit. Azon a vasárnapon megismertem legidősebb leányát, Jennyt is, Longuet feleségét, aki gyermekeivel együtt látogatóba jött. Ez alkalommal igen kellemesen lepett meg, hogy milyen szeretettel és gyöngéden tudott Marx — akit akkoriban mindenütt a legzordabb embergyűlölőnek tartottak — a két kis unokával játszadozni és milyen szeretettel csüngtek azok nagyapjukon. Jennyn, a legidősebb lányon kívül ott volt a két fiatalabb is — Tussy, a későbbi Avelingné és Laura, Lafargue felesége. A feketehajú és feketeszemű Tussy szakasztott az apja, a világosszőke és sötétszemű Laura inkább anyjára ütött, mindkettő csinos és élénk.

Feltűnt az idegeneknek, hogy Marxot felesége és gyer-

mekei mindíg Szerecsennek szólították, mintha más neve nem is lett volna. Ezt a nevet régebben szurokfekete haja és szakálla miatt kapta, mely ekkor már hófehér volt, csak bajusza maradt fekete. Engelsnek is volt egy meghitt csúfneve. Marx családja és közeli ismerősei Generálisnak nevezték őt, s ezt a szót mindíg angolosan ejtették ki: Dzsenerel. Ezt a címet nagy buzgalommal folytatott hadtudományi tanulmányainak köszönhette. Katonai és hadtudományi kérdésekben ítéletét igen mértékadónak tekintették. Amikor az elutazásunk előtti napon mégegyszer meglátogattam a Marx-családot, Marxné ágyban feküdt. Kérésemre, hogy elbúcsúzhassam tőle, Marx azzal a szigorú utasítással vezetett hozzá, hogy negyedóránál többet ne beszélgessek vele. De nyomban olyan lelkes társalgásba merültünk, hogy teljesen megfeledkeztem egészségi állapotáról és a negyedórából több mint félóra lett. Ekkor a türelmetlenné vált Marx közbelépett és megrovó szónoklatot tartott nekem, hogy én bizonyára tönkre akarom tenni feleségét. Bánatosan vettem búcsút Marxnétól, mert a betegség, amelyben szenvedett, gyógyíthatatlan volt. Többé nem láttam. Már a következő évben meghalt.

A „Sozialdemokrat" szerkesztése ügyében Hirsch sok „ha" és „de" után késznek nyilatkozott arra, hogy a pártvezetőség nevében általam megfogalmazott feltételek mellett átvegye a szerkesztést és átköltözzön Zürichbe.

Nyolcnapi ottartózkodás után az eredményekkel megelégedetten hagytuk el Londont. Bernstein Párizson keresztül visszautazott Zürichbe, Singer és én együtt utaztunk Kölnig, ahol elváltam tőle. De az a hitem, hogy Hirsch-sel most már rendben vagyunk, csakhamar tévedésnek bizonyult.

MARX

ÖNÉLETRAJZI ADATOK

ELŐSZÓ „A POLITIKAI GAZDASÁGTAN BÍRÁLATÁHOZ"

c. műhöz

1859 január

A polgári gazdaságtan rendszerét a következő sorrendben tárgyalom: *tőke, földtulajdon, bérmunka; állam, külkereskedelem, világpiac.* Az első három rovatban annak a három nagy osztálynak az életfeltételeit teszem vizsgálat tárgyává, melyekre a modern polgári társadalom oszlik; a másik három rovat összefüggése szembeötlik. Az első könyv első szakasza, mely a tőkéről szól, a következő fejezetekből áll: 1. az áru; 2. a pénz vagy az egyszerű forgalom; 3. a tőke általában. E füzet a két első fejezetet tartalmazza. Az egész anyag készen van egyes tanulmányok alakjában, melyeket nagy időközökben írtam saját nézetem tisztázására, nem pedig közzététel céljából. Összefüggő kidolgozásuk a fent említett terv szerint a külső körülményektől függ majd.

Egy általános bevezetést, melyet már papírra vetettem, mellőzök, mert alaposabb megfontolás után úgy találom, hogy még bizonyításra szoruló eredmények minden előzetes tárgyalása csak zavart okozna és hogy az olvasónak, ha egyáltalán követni akar, el kell szánnia magát arra, hogy az egyestől jusson el az általánoshoz. Viszont helyénvalónak látom, hogy néhány adatot közöljek itt saját politikai gazdaságtani tanulmányaim menetéről.

Eredetileg a jogtudomány volt a szaktárgyam, de ezzel a filozófia és a történelem mellett csak mellesleg foglalkoztam. 1842—1843-ban, mint a „Rheinische Zeitung" szerkesztője, kerültem először abba a kényszerhelyzetbe, hogy úgynevezett anyagi érdekekhez hozzászóljak. A rajnai tartományi gyűlés tárgyalásai a falopásról és a földbirtok parcellázásáról, a hivatalos vita,

melyet von Schaper úr, akkoriban a rajnai tartomány kerületi főnöke a „Rheinische Zeitung"-gal a moselvidéki parasztok helyzetéről megindított, végül a szabadkereskedelemről és a védővámról megindult viták indítottak először arra, hogy gazdasági kérdésekkel foglalkozzam. Másrészt ugyanebben az időben, amikor a „továbbhaladás" jószándéka sokszorosan felülmúlta a tárgyismeretet, a francia szocializmus és kommunizmus enyhén filozófiailag színezett visszhangja szólalt meg a „Rheinische Zeitung"-ban. Ez ellen a kontárkodás ellen állást foglaltam, de az augsburgi „Allgemeine Zeitung"-gal való összetűzé emmel kapcsolatban kereken kijelentettem, hogy eddigi tanulmányaim alapján még nem tartom magamat képesnek arra, hogy maguknak a francia irányzatoknak a tartalmáról bármilyen ítéletet mondjak. Ezért örömmel ragadtam meg az alkalmat, melyet a „Rheinische Zeitung" kiadóinak illúziója nyujtott — akik azt hitték, hogy a lap mérsékeltebb magatartásával visszavonhatják a lapra kimondott halálos ítéletet —, hogy a nyilvános szereplés színteréről dolgozószobámba vonuljak vissza.

Az első munka, melyet az engem emésztő kétségek megoldása céljából írtam, a hegeli jogbölcselet bírálata volt. E munka bevezetése az 1844-ben Párizsban kiadott „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben jelent meg. Vizsgálatom eredménye az volt, hogy a jogi viszonyok és az államformák nem érthetők meg sem önmagukból, sem az emberi szellem úgynevezett általános fejlődéséből, hanem azokban az anyagi életviszonyokban gyökereznek, amelyek összességét Hegel, a XVIII. századbeli angolok és franciák példájára „polgári társadalom" néven foglalja össze és hogy a polgári társadalom anatómiáját a politikai gazdaságtanban kell keresni. Ennek a tanulmányozását Párizsban kezdtem meg és Brüsszelben folytattam, ahová Guizot úr kiutasító parancsa következtében költöztem. Az általános eredményt, melyhez jutottam és amely, miután rájöttem, tanulmányaim vezérfonala lett, röviden ekképpen lehet megfogalmazni: Életük társadalmi termelésében az emberek meghatározott, szükségszerű, akaratuktól független viszonyokba, termelési viszonyokba kerülnek, amelyek anyagi termelőerőik meghatározott fejlődési fokának felelnek meg. E termelési viszonyok összessége alkotja a társadalom gazdasági szerkezetét, azt a reális alapot, amelyen

a jogi és politikai felépítmény emelkedik és amelynek a társadalmi tudat meghatározott formái felelnek meg. Az anyagi élet termelési módja határozza meg a társadalmi, politikai és szellemi életfolyamatot általában. Nem az emberek tudata az, amely létüket, hanem ellenkezőleg, társadalmi létük az, amely tudatukat meghatározza. A társadalom anyagi termelőerői, fejlődésük bizonyos fokán, ellentmondásba jutnak a meglevő termelési viszonyokkal, vagy ami ennek csak jogi kifejezése, azokkal a tulajdonviszonyokkal, amelyek között eddig fejlődtek. Ezek a viszonyok a termelőerők fejlődési formáiból azok béklyóivá csapnak át. Ekkor a társadalmi forradalom korszaka következik be. A gazdasági alap megváltozásával lassabban vagy gyorsabban forradalmi átalakuláson megy át az egész óriási felépítmény. Az ilyen forradalmi átalakulások vizsgálatánál mindíg különbséget kell tenni a gazdasági termelési feltételekben bekövetkezett anyagi, természettudományos pontossággal megállapítandó forradalmi átalakulás és a jogi, politikai, vallási, művészi vagy filozófiai, röviden, az ideológiai formák között, amelyekben az emberek ezt az összeütközést felismerik és végigharcolják. Mintahogy az egyént nem aszerint ítéljük meg, amit önmagáról gondol, ugyanúgy az ilyen forradalmi átalakulási korszakot sem ítélhetjük meg saját tudata alapján, hanem ellenkezőleg, ezt a tudatot kell az anyagi élet ellentmondásai, a társadalmi termelőerők és termelési viszonyok közötti összeütközés alapján megmagyarázni. Valamely társadalmi alakulat nem pusztul el mindaddig, míg nem fejlődtek ki mindazok a termelőerők, amelyek számára elég teret nyujt és új, magasabbrendű termelési viszonyok sohasem lépnek helyébe, míg azok anyagi létfeltételei magának a régi társadalomnak méhében ki nem fejlődtek. Ezért az emberiség mindíg csak olyan feladatokat tűz maga elé, amelyeket meg is tud oldani, mert ha alaposabban megvizsgáljuk, mindíg azt látjuk, hogy a feladat maga is csak ott merül fel, ahol megoldásának anyagi feltételei már megvannak vagy legalább is keletkezőben vannak. Nagy vonásokban az ázsiai, antik feudális és modern polgári termelési módok jelölhetők meg a gazdasági társadalomalakulat progresszív korszakaiként. A polgári termelési viszonyok a társadalmi termelési folyamatnak utolsó antagonisztikus formája, antagonisztikus

nem az egyéni ellentétek, hanem az egyének társadalmi életfeltételeiből fakadó ellentét értelmében; de a polgári társadalom ölében fejlődő termelőerők megteremtik egyúttal azokat az anyagi feltételeket, melyek ennek az ellentétnek a feloldásához szükségesek. Ezzel a társadalmi alakulattal lezárul tehát az emberi társadalom előtörténete.

Engels Frigyes, akivel a gazdasági kategóriák bírálatáról írt zseniális vázlata megjelenése óta (a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben) állandó írásos eszmecserét folytattam, más úton (v. ö. „A munkásosztály helyzete Angliában" c. művével) ugyanarra az eredményre jutott, mint én és midőn 1845 tavaszán szintén Brüsszelben telepedett le, elhatároztuk, hogy a német filozófia ideológikus felfogásával szemben a magunk ellentétes felfogását együttesen kidolgozzuk, valójában, hogy egykori filozófiai lelkiismeretünkkel leszámoljunk. Szándékunkat a Hegel utáni filozófia bírálatának formájában hajtottuk végre. A kézirat, két nagy nyolcadív formájú kötet, régen elérkezett kiadási helyére, Westfalenbe, amikor arról értesültünk, hogy kiadását változott körülmények lehetetlenné teszik. A kéziratot annál szívesebben engedtük át az egerek rágcsáló bírálatának, mert elértük főcélunkat — saját nézeteink tisztázását. Azok közül az elszórt munkák közül, melyekben akkortájt nézeteinket egyik vagy másik irányban kifejtve a közönség elé tártuk, csak az Engelsszel közösen írt „A Kommunista Párt kiáltványa" c. munkát és az általam közzétett „Beszéd a szabadkereskedelemről" című brosúrát említem. Felfogásunk döntő pontjait tudományosan, noha csak polemikus formában, először az 1847-ben kiadott és Proudhon ellen irányuló írásomban: „A filozófia nyomora stb." jelöltem meg. Egy németül írt, a „Bérmunká"-ról szóló értekezés kinyomását, melyben erről a tárgyról a brüsszeli német munkásegyletben tartott előadásaimat foglaltam egybe, megakasztotta a februári forradalom és ennek folytán bekövetkezett erőszakos eltávolításom Belgiumból.

A „Neue Rheinische Zeitung" kiadása (1848 és 1849) és a későbbi események megszakították gazdasági tanulmányaimat, melyeket csak 1850-ben Londonban folytathattam. A politikai gazdaságtan történetére vonatkozó, a British Museumban felhalmozott óriási anyag, az a kedvező helyzet, melyet London a

polgári társadalom megfigyelésére nyujt és végül az az új fejlődési szakasz, amely az utóbbi számára a kaliforniai és ausztráliai arany felfedezésével láthatólag kezdetét vette, arra indítottak, hogy megint egészen elölről fogjak neki a dolognak és hogy az új anyagot kritikailag feldolgozzam. Ezek a tanulmányok részben maguktól vezettek el látszólag egészen távoleső tárgyakhoz, melyeknél rövidebb vagy hosszabb ideig kellett időznöm. De különösen a kenyérkeresés parancsoló szükségessége korlátozta a rendelkezésemre álló időt. Immár nyolcéves közreműködésem a vezető angol-amerikai napilap, a „New York Tribune" hasábjain, tanulmányaim rendkívüli szétforgácsolását tette szükségessé, mert csak kivételesen foglalkozom tulajdonképpeni laptudósítással. Ámde a szembeötlő angliai és kontinentális gazdasági eseményeket tárgyaló cikkek oly jelentős részét alkották közleményeimnek, hogy kénytelen voltam gyakorlati részletekkel megismerkedni, amelyek kívül esnek a tulajdonképpeni politikai gazdaságtan tudományának körén.

Ezzel a vázlattal, melyet a politikai gazdaságtan terén tett tanulmányaim menetéről adtam, csak azt akarom bizonyítani, hogy nézeteim lelkiismeretes s számos évig tartó munka eredményei, bárhogy ítéljék is meg azokat és akármennyire nem egyeznek is azok az uralkodó osztályok érdekből fakadó előítéleteivel. De a tudomány bejáratánál éppúgy, mint a pokol bejáratánál, ezt a követelést kell támasztanunk:

Qui si convien lasciare ogni sospetto,
Ogni viltà convien che qui sia morta.
[Itt el kell hagynod minden törpe gondot
S mint holtra nézned minden gyávaságra.]

London, 1859 január.

LEVÉL WEBER BERLINI ÜGYVÉD, IGAZSÁGÜGYI TANÁCSOSHOZ

Manchester, 1860 március 3.

... Minthogy magam is ügyvéd fia vagyok (apám néhai Heinrich Marx trieri igazságügyi tanácsos volt, aki hosszú ideig az ottani ügyvédi kar élén állott s személyi feddhetetlenségével és jogászi tehetségével tűnt ki), tudom, hogy lelkiismeretes ügyvéd számára mennyire fontos, hogy teljesen tiszta képe legyen ügyfele egyéniségéről ...

... 1842-ben (24 éves koromban) főszerkesztője voltam a régi „Rheinische Zeitung"-nak, amely kezdetben egyszeri, később *kettős* cenzúrán ment át s végül is a porosz kormány *erőszakkal* betiltotta (1843 tavaszán). A többi közt akkor együtt dolgoztam *Camphausen* úrral, aki a márciusi forradalom után a porosz miniszteretanács elnöke lett. A régi „Rheinische Zeitung" kétségkívül megtörte a porosz cenzúra erejét. *(Bizalmasan* és természetesen nem a nyilvánosság számára megjegyzem: a „Rheinische Zeitung" *betiltása után* a porosz kormány Esser bíró, titkos tanácsos, apám barátja útján ajánlattal fordult hozzám. Esser akkoriban velem együtt Kreuznach fürdőhelyen tartózkodott, ahol megházasodtam. *Azután, hogy közölte velem ezt az ajánlatot,* elhagytam Poroszországot és Párizsba utaztam.)

Párizsban Engels Frigyessel, Georg Herwegh-gel, Heinrich Heinével és Arnold Rugeval együtt (Herwegh-gel és Rugeval később szakítottam) kiadtam a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-t. 1844 végén a párizsi porosz követség követelésére (a követelést Guizot-nak adták át) kiutasítottak és Belgiumba utaztam. Hogy párizsi tartózkodásom idején milyen helyet fog-

laltam el *a francia radikálisok körében*, ez mindennél jobban látható a *„h" mellékletből*, vagyis Flocon 1848 március 1-én kelt leveléből, amelyben az ideiglenes kormány nevében arra kért engem, hogy térjek vissza Franciaországba és közölte, hogy Guizot-nak a kiutasításra vonatkozó rendeletét hatályon kívül helyezték. *(Bizalmasan:* 1844 nyarán a „Deutsch-Französische Jahrbücher" kiadójának (Julius Fröbelnek) csődje után Párizsban levelet kaptam (benne 1000 tallérral) Dr. Claessentől, amelyet Camphausen és a „Rheinische Zeitung" többi részvényesei nevében írt. Ebben a levélben érdemeimet annyira túlozták, hogy már csak ezért *sem* mellékelhetem.) Brüsszelben 1845 elejétől 1848 március elejéig tartózkodhattam, amikor újra kiutasítottak és, Flocon meghívását elfogadva, visszatértem Franciaországba. Brüsszelben a különböző párizsi és brüsszeli radikális lapokba ingyen írott cikkeken kívül Engels-szel együtt megírtam a „Kritikai kritika kritikája" (filozófiai mű, megjelent 1845-ben Frankfurt am Main-ban Rütten kiadásában), továbbá a „Filozófia nyomora" (közgazdasági mű, megjelent 1847-ben Brüsszelben Vogler és Párizsban Frank kiadásában) és „Beszéd a szabadkereskedelemről" (Brüsszel 1847) c. munkákat, végül egy kétkötetes művet a legújabb német filozófiáról és szocializmusról (nem jelent meg, lásd a „Politikai gazdaságtan bírálatához" írt előszómat, F. Duncker kiadása, Berlin 1859) és egész sor röpiratot. Brüsszeli tartózkodásom idején a „Brüsszeli Német Munkás Művelődési Egyletben" ingyenes előadásokat tartottam a politikai gazdaságtanról. Az előadásokat egy brosúrában gyüjtöttem össze, de annak kinyomtatása a februári forradalom következtében abbamaradt. Hogy milyen helyet foglaltam el a brüsszeli (igen különböző árnyalatú) radikálisok körében, abból látható, hogy a németek képviseletében *engem* választottak meg a nyilvános „Nemzetközi Társaság" vezetőségének tagjává, a lengyelek képviseletében *Lelewelt* (80 éves aggastyán, az 1830—1831 évi lengyel forradalom veteránja, tudós történész), a franciák képviseletében *Imbert-t* (később a párizsi Tuileriák parancsnoka) és a belgák képviseletében *Jottrand-t*, egy brüsszeli ügyvédet, az *alkotmányozó gyűlés* volt tagját, a belga radikálisok vezérét választották meg (ő volt az elnök is). Jottrand (ma már aggastyán) két hozzám intézett leveléből (*„k 1"* és *„k 2"*

melléklet) és Lelewel leveléből *(„i" melléklet)* láthatja Ön, hogy brüsszeli tartózkodásom idején milyen viszonyban voltam e személyekkel. Jottrand azután írta a levelét („k 2" melléklet), hogy az 1848 február 22-i nyilvános gyűlésen ellentétek merültek fel közöttünk és bejelentettem, hogy kilépek a „Nemzetközi Társaságból". A második levelet akkor írta nekem, amikor Kölnben megalapítottam a „Neue Rheinische Zeitung"-ot.

Másodízben 1848 márciustól május végéig voltam Párizsban. *(Bizalmasan:* Flocon pénzt ajánlott fel nekem és Engelsnek a „Neue Rheinische Zeitung" alapítására. Mi ezt az ajánlatot visszautasítottuk, mert mi, mint *németek* nem akartunk pénzbeli támogatást elfogadni még *a baráti francia kormánytól sem.)*

1848 májusától 1849 május végéig Kölnben kiadtam a „Neue Rheinische Zeitung"-ot.

Az *„l" mellékletből* láthatja, hogy egyike voltam a rajnawesztfáliai demokraták által megválasztott három vezetőnek. *(Bizalmasan:* Amikor Kölnbe érkeztem, Camphausen egy barátja azt ajánlotta, hogy utazzam hozzá Berlinbe. Erre a megnyerési kísérletre ügyet sem vetettem.)

1849 júniustól augusztusig Párizsban tartózkodtam. Bonaparte elnöksége alatt kiutasítottak.

1849 végétől mind a mai napig (1860) Londonban élek. 1850-ben Hamburgban kiadtam a „Revue der Neuen Rheinischen Zeitung"-ot. Ezenkívül kiadtam: „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája" (New York 1852), „Leleplezések a XVIII. század diplomáciájáról" (London 1856), „A politikai gazdaságtan bírálatához" (megjelent Dunckernál, Berlin 1859) stb. című műveket. 1851 óta munkatársa vagyok a „New York Tribune"-nak. A *Német Munkásegyletben,* amíg tagja voltam (1849 végétől 1850 szeptemberéig) ingyenes előadásokat tartottam.

Az *„o" mellékletből (ez bizalmas jellegű)* láthatja, hogyan kerültem érintkezésbe *David Urquharttal.* Ettől az időtől munkatársa vagyok az ő „Free Press"-ének. A *külpolitikai* kérdésekben *(harc Oroszország és a bonapartizmus ellen)* egyetértek vele, de a *belpolitika* területén nem, itt a vele szemben ellenséges *chartista párttal* tartok. Hat éven át fizetés nélkül dolgoztam a chartisták lapjaiban (különösen a „People's Paper"-ben) (lásd az *„m" mellékletet).*

A Palmerston ellen írott cikkeimet, melyek 1853-ban a „New York Tribune"-ban jelentek meg, Angliában és Skótországban röpiratok alakjában ismételten újranyomtatták 15—20 ezres példányszámban . . .

. . . A csaknem tíz éve tartó szakadatlan támadások ellenére *soha* nem untattam a német közönséget életrajzi adataimmal, de ügyvédemmel szemben, olyan esetben, mint ez, életrajzi adataim közlését szükségesnek tartom. Ami az *olaszországi háborút* illeti, meg kell jegyeznem, hogy az *én* véleményem erről teljesen megegyez k barátom, *Engels Frigyes* nézetével, amelyet ő „A Po és a Rajna" című ismert röpiratában fejtett ki (megjelent 1859-ben F. Dunckernál Berlinben). E röpirat kéziratát Engels eljuttatta hozzám, *mielőtt* elküldte Berlinbe.

A szabad, független Olaszország mellett szállunk síkra, mint ahogy 1848-ban a „Neue Rheinische Zeitung"-ban tettük, ahol minden más német lapnál *határozottabban* foglaltunk állást Olaszország függetlensége mellett és éppúgy mint ahogy Magyarország és Lengyelország függetlenségéért is küzdünk. De nem akarjuk, hogy Bonaparte (titkos megegyezésben Oroszországgal) az olasz szabadságot vagy bármely más nemzeti kérdést *ürügyül* használjon fel *Németország* elpusztítására.

LEVÉL N. F. DANYIELSZONHOZ PÉTERVÁRRA

London, 1868 október 7.

. . . Ami különböző nyelven írt és különböző helyeken megjelent műveimet illeti, nekem sincs meg azok teljes gyüjteménye. Legtöbbjük már nem is kapható.

E tekintetben tehát nem teljesíthetem az Ön kívánságát — „la plus belle fille de France ne peut donner que ce qu'elle a"*, ezért kénytelen vagyok arra szorítkozni, hogy rövid ismertetést adjak irodalmi és politikai tevékenységemről, melyet talán felhasználhat fordítása előszavához.**

Dr. Marx Károly, született 1818-ban Trierben (Rajnai Poroszország).

1842—1843. A kölni „Rheinische Zeitung" főszerkesztője. Ezt a lapot a porosz kormány erőszakkal betiltja. Marx Párizsba utazik s ott (1844-ben) Arnold Rugeval együtt kiadja a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-t. 1844 végén Guizot kiutasítja Marxot Franciaországból, Marx *Brüsszelbe* költözik. *Engels Frigyessel* együtt kiadja *„A szent család vagy a kritikai kritika kritikája. Bruno Bauer és Társai ellen" (Frankfurt am Main 1845)* című művét. (Ez a könyv — ugyanúgy mint Marxnak a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben megjelent cikkei — a hegeli ideológiai miszticizmus és általában a spekulatív filozófia ellen irányul.) Brüsszelben jelent meg *„A filozófia nyomora.*

---

* Franciaország legszebb lánya sem adhat mást, mint amije van.

** Marx adatait a „Tőke" I. kötetének első orosz fordításához írt előszóban Danyielszon fel is használta. (Szt. Pétervár 1872, N. P. Poljakov kiadása.)

Válasz Proudhon úr «A nyomor filozófiája» c. művére" (Brüsszel-Párizs 1847), „Beszéd a szabadkereskedelemről" (Brüsszel 1847) és végül, 1848 elején, *Engels Frigyessel* együtt kiadta *„A Kommunista Párt kiáltványá"*-t (London).

Röviddel a februári forradalom kitörése után Marxot kiutasítják Belgiumból, de ugyanakkor meghívást kap a francia ideiglenes kormánytól, hogy térjen vissza Franciaországba. Marx Párizsba siet, majd 1848 áprilisában *Kölnbe* (Németország) utazik, ahol a *„Neue Rheinische Zeitung"*-ot szerkeszti. (1848 júniusától 1849 májusáig). Ugyanott jelent meg :

„Két politikai per" (Köln 1849). (Ez a brosúra két bírósági tárgyalás leírását és Marx védőbeszédeit tartalmazza. Az első perben azzal vádolták Marxot, hogy megsértette a királyi ügyészt, a másodikban pedig azzal, hogy — a porosz államcsiny (Manteuffel) után — felkelésre lázított. Az esküdtek mindkét esetben felmentették Marxot.) *1849 májusában* a porosz kormány betiltja a *„Neue Rheinische Zeitung"*-ot és Marxot kiutasítja Poroszországból. Újra Párizsba megy, de, mivel ismét kiutasítják Franciaországból, *1849* október végén *Londonba* költözik és máig is ott él. Itt szerkesztette :

a *„Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue" (Hamburg és New York 1850)* c. lapot és ugyancsak itt írta a következő munkákat :

„Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája" (New York 1852).

„Leleplezések a kölni kommunista perről" (1853. Két kiadás — az egyik Bázelben, a másik Bostonban, U. S. A.).

„Röpiratok lord Palmerston ellen" (London, Birmingham, Glasgow 1853—1854).

„A politikai gazdaságtan bírálatához" (Berlin 1859).

„Vogt úr" (London 1860).

1851—1861. Cikkek *angol nyelven* a *„New York Tribune"*-ben, a *„Putnam's Review"*-ban s a *„New-American Cyclopaedia"*-ban.

1864. — „A Nemzetközi Munkásszövetség Alapító Üzenete" *„Felhívás Európa munkásaihoz"* címmel, továbbá e Szövetség ideiglenes *Szervezeti Szabályzata,* amelyet később (1866-ban) a Nemzetközi Munkásszövetség genfi kongresszusán fogad-

tak el végleges formában. Marx azóta megszakítás nélkül tagja a Nemzetközi Munkásszövetség *Főtanácsának* és a németországi ügyekkel megbízott titkára.

1867 — „A tőke" stb.

KÉRDÉSEK ÉS FELELETEK*

Kedvenc *erénye*	Egyszerűség
Kedvenc erénye férfiaknál	Erő
Kedvenc erénye nőknél	Gyöngeség
Fő *jellemvonása*	Állhatatosan *egy* célra törekedni
Mit tart boldogságnak	Küzdeni
Mit tart boldogtalanságnak	Meghódolni
A *bűn*, amelyet a leghamarabb megbocsát	Hiszékenység
A *bűn*, amelyet legjobban útál	Csúszás-mászás
Ellenszenve tárgya	Martin Tupper
Kedvenc időtöltése	Könyveket bújni
Költője	Shakespeare, Aiszchülosz, Goethe
Prózaírója	Diderot
Hőse	Spartacus, Kepler
Hősnője	Gretchen
Virága	Babér
Színe	Vörös
Kedvenc neve	Laura, Jenny

* Laura Lafargue beszéli, hogy ő és nővére, Jenny, egyszer társasjáték közben egy sor kérdést adott fel Marxnak. Apjuk válaszaiból tevődik össze az itt következő „gyónás". (Eredetije angolul.)

Kedvenc étele	Hal
Kedvenc életszabálya	Nihil humani a me alienum puto [Semmi, ami emberi, nem idegen tőlem]
Kedvenc jeligéje	De omnibus dubitandum [Mindenben kételkedni kell]

FÜGGELÉK

M. GLASSER

MARX KÁROLY MUNKAMÓDSZERÉRŐL

Marx munkamódszerének, melyet a „Tőke" megírásánál alkalmazott, nagyon tanulságos története van. A tudományos kutatómunka módszerévé kialakított egyéni rendszere az volt, hogy művének közreadása előtt egész sor nagyobb munkát készített monográfiák formájában „saját nézeteinek tisztázására, nem azért, hogy kinyomassa".

A monográfiák, melyeket Marx a „Tőké"-vel kapcsolatos munkája legelején írt, körülbelül 50 nyomdai ívet tesznek ki. Ez volt „A politikai gazdaságtan bírálatához" első tervezete, és ezt csak egy nagyszabású mű kezdetének szánta. Ehhez a műhöz, melyet Marx csak 1857-ben kezdett megírni, 1843-tól hatalmas tudományos előkészítő kutatásokat végzett.

Marx minden munkájához óriási előkészületi anyagot halmozott fel — kivonatokat, vázlatokat, táblázatokat, mindenféle elképzelhető számításokat, nyers fogalmazványokat, bibliográfiákat stb. — és ezt az egész anyagot módszeresen elkészített tartalomjegyzékekkel olymódon rendezte, hogy a további munkánál könnyen felhasználhatta. Ugyanebből a célból mutatót is készített könyve kéziratához.

Öt évi munkával, 1843—1847-ig, Marx áttanulmányozta és kritikailag feldolgozta az egész alapvető közgazdaságtani irodalmat. Nem szabad elfelejteni, hogy Marx abban az időben behatóan foglalkozott a francia forradalom anyagával és okmányaival is és nem hanyagolta el filozófiai tanulmányait sem. Éppen ebben az időben dolgozott együtt Engels-szel a

„Szent család vagy a kritikai kritika kritikája" és a „Német ideológia" című műveken is.

1847-ben írta Marx „A filozófia nyomorá"-t, mely Proudhon kispolgári, reakciós nézetei ellen irányult és már materialista elemzése a polgári közgazdaságtannak. 1847 őszén tartotta történelmi jelentőségű előadásait a „Bérmunka és tőke" kérdéséről. Végül ugyanebben az évben írja meg Engels-szel az általuk alapított Kommunisták Szövetsége megbízásából a híres „Kommunista Párt kiáltványát", „a marxizmus Énekek énekét", amint Sztálin elnevezte.

Ugyanebben az időben Marx az ujságok egész sorának dolgozott és több cikket írt a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-be is.

Ez volt, nagy vonalakban, az a széleskörű munka, melyet Marx abban az időben végzett, amikor főművének, a „Tőké"-nek előmunkálataihoz hozzáfogott.

A tudományos kutatómunka Marx által kidolgozott módszere megköveteli, hogy a kutató a kérdésre vonatkozó egész anyagon teljesen uralkodjék, mielőtt áttérne a végkövetkeztetések és általánosítások kifejtésére.

„A kutatásnak — írja Marx — az anyagot részleteiben kell elsajátítania, fejlődése különböző formáit elemeznie és benső kapcsukat felkutatnia. Csak, ha ez a munka megtörtént, lehetséges az igazi mozgást megfelelő módon ábrázolni."*

Csak a közgazdasági irodalom tizenöt évi tanulmányozása és kritikai feldolgozása után tartotta Marx helyénvalónak, hogy közzé tegye „A politikai gazdaságtan bírálatához" című munkáját, mely a „Tőke" első kötetének első két fejezetét fejti ki. Hogy ezt a két fejezetet nyomtatásra előkészítse, Marx nem kevesebb mint 200 nyomdai ívre terjedő kivonatot készített abból a hatalmas irodalomból, melyet feldolgozott.

Csak miután az egész közgazdasági anyagon már teljesen, minden vonatkozásban úrrá lett és a „Tőke" mindhárom kötetének tervezetét elkészítette, tette közzé Marx, 24 évvel a munka megkezdése után, a „Tőke" első kötetét.

Családja kétségbeejtő anyagi helyzete arra kényszerítette

* *Marx.* A tőke. 1. köt. Szikra 1949. 21. old.

Marxot, hogy sok erőt fecséreljen olyan munkára, mely a puszta létfenntartás céljait szolgálta. Ha ezenkívül még azt is számításba vesszük, milyen hatalmas munkát végzett Marx szüntelenül, mint a forradalmi párt vezetője és szervezője, milyen megfeszített, szakadatlan harcot vívott a különböző pártellenes, kispolgári áramlatokkal, olyan harcot, mely rengeteg erejébe és idejébe került, akkor úgy tűnik, hogy a „Tőke" összes előmunkálatai feltétlenül meghaladják egy ember erejét. S Marx mégis megbirkózott vele. Elég, ha rámutatunk arra, hogy a „Tőke"-hez, korántsem teljes adatok szerint, több mint 1500 könyvet tanulmányozott át és kivonatokat készített belőlük.

Különösen nagy fontosságot tulajdonított Marx a kivonatok készítésének, mint olyan munkafolyamatnak, amely szükséges volt ahhoz, hogy az olvasott anyagon uralkodjék. Ez abból is kitűnik, hogy még az otthonában, magánkönyvtárában levő könyveiből is készített kivonatokat. Eközben a könyvek tartalmát kritikailag sajátította el, az azokban leírt tényeket ellenőrizte, szigorú elemzésnek vetette alá és e célból gyakran rengeteg statisztikai anyagot tanulmányozott. Marx sohasem használt fel ellenőrizetlen forrásokat, semmit nem fogadott el másodkézből — mint Engels tanúsítja —, hanem mindíg felkutatta az eredeti forrásokat. Még a másodrendű adatokat is az eredeti források nyomán ellenőrizte és nem restellte a fáradságot, hogy ezért külön utat tegyen a British Museum könyvtárába.

A dialektikus módszer követelményeinek megfelelően Marx minden tárgy vizsgálatánál kutatta annak történelmi eredetét és előfeltételeit. Amikor például a földjáradékról szóló szakaszt a „Tőke" harmadik kötetében kidolgozta, külön ezért az őstörténelmet, az agronómiát, az orosz és amerikai agrárviszonyokat, a geológiát és más tudományágak egész sorát tanulmányozta.

Marx minden európai nyelven olvasott és németül, franciául és angolul nyelven kifogástalanul írt. Megtanulta ezenfelül az ószláv, az orosz és a szerb nyelveket. Marx nagy jelentőséget tulajdonított az idegen nyelvek tanulmányozásának. Mint Paul Lafargue elbeszéli, gyakran említette ezt a mondást: „minden idegen nyelv fegyver az életért való küzdelemben". Mint apjá-

hoz 1837 november 10-én írt leveléből kitűnik, már tizenkilenc éves korában két nyelvet — angolt és olaszt — tanult önállóan, azaz nyelvkönyvekből, és sokat fordított idegen nyelvekről anyanyelvére. Lenin szintén azzal gyakorolta magát, hogy fordított idegen nyelvekből és ebben látta egyik legjobb módját a nyelvtanulásnak.

Marx már túl volt ötvenedik évén, amikor behatóan kezdett az orosz nyelvvel foglalkozni.

1877 végén ezt írja erről Oroszországba, az „Otyecsesztvennüje Zapiszki" („Hazai Lapok") szerkesztőségének:

„Abból a célból, hogy Oroszország gazdasági fejlődésének alapját saját tudásomra támaszkodva ítélhessem meg, megtanultam oroszul és azután sok éven át tanulmányoztam az erre a tárgyra vonatkozó hivatalos és más közleményeket."*

Marx füzeteiben számos megjegyzést találunk, melyek bizonyítják, milyen kitartással és szorgalommal tanulta az orosz nyelvet. Kiírta az egyes szavak jelentését, a főnevek és igék ragozásának táblázatait és nagyon nagy fáradtságot fordított arra, hogy az orosz nyelv olyan sajátosságait, mint az igék befejezett és befejezetlen alakjait, a számos esetet stb. elsajátítsa. Az első könyv, amelyet Marx gyakorlásképpen olvasni kezdett, Herzen könyve volt „Börtön és számüzetés" (az „Élmények és gondolatok" c. visszaemlékezésekből). Hat hónappal tanulmányai megkezdése után az orosz szépirodalmat — Puskint, Gógolt, Szaltükov-Scsedrint — már eredeti nyelven olvasta; és további hat hónap multán, 1871 január 21-én Siegfried Meyerrel közölte egy levelében, hogy elég folyékonyan tud már oroszul olvasni.

„Nem tudom, közöltem-e már Önnel, hogy 1870 óta önállóan tanulok oroszul s most már elég folyamatosan olvasok. Az ügy úgy kezdődött, hogy Pétervárról elküldték Flerovszkij igen jelentős művét «Az orosz munkásosztály helyzetéről» (különösen a parasztokéról), és szerettem volna megismerni Csernüsevszkijnek gazdasági (kitűnő) műveit (hálából 7 évvel ezelőtt szibériai kényszermunkára ítélték). Az eredmény meg-

* *Marx—Engels.* Válogatott levelek, Leningrád 1947. 314. old. oroszul.

éri a fáradságot, amelyet a korombeli ember kell hogy fordítson egy ilyen, a klasszikus, germán és román nyelvcsaládoktól oly erősen elütő nyelvnek az elsajátítására. Az a szellemi mozgalom, amely ma Oroszországban lejátszódik, arról tanuskodik, hogy a mélyben alant megindult az erjedés. A gondolkozó fők láthatatlan szálak révén mindíg összefüggnek a nép testével..."*

Marx naponta tíz órát dolgozott a British Museum könyvtárában. 1851 június 27-én Weydemeyerhez írt levelében Marx ezt a munkát a következőképpen írja le:

„Rendszerint reggel kilenctől este hétig a British Museumban vagyok. Az anyag, amelyen dolgozom, oly átkozottul szétágazó, hogy a legnagyobb erőfeszítéssel sem sikerül 6—8 hétnél előbb elkészülnöm, emellett mindíg közbejönnek gyakorlati zavarok is — ezek elkerülhetetlenek a londoni viszonyok közt, melyekben itt tengődünk. De mindenek ellenére a dolog a vége felé halad. Egyszer, ha törik, ha szakad, be kell fejezni. A demokratikus fajankóknak, akiknek elég az «ihlet», ilyen erőfeszítésekre természetesen nincs szükségük. Minek gyötrődjenek közgazdasági és történelmi anyaggal ezek a szerencse gyermekei! Hiszen minden olyan egyszerű, szokta nekem mondani a derék Willich. Minden olyan egyszerű! Ezekben az üres fejekben! Módfelett egyszerű fickók!"

Ezekből a harapós megjegyzésekből, melyekkel Marx a „módfelett egyszerű fickókat" illette, akiknek a szemében minden könnyű és egyszerű, mert egyáltalában nem akarnak komoly munkával vesződni, láthatjuk, milyen nagy felelősséget érzett Marx a munkájával kapcsolatban, milyen nagy követelményeket támasztott önmagával szemben. Ugyanolyan nagy igényeket támasztott Marx mindenki mással szemben is, aki tudományos munkával foglalkozott. Egyik Engelshez írott levelében Marx éppoly maró iróniával nyilatkozik Lassalle-ról, amikor ez egyszer közölte vele, hogy „egy nagy nemzetgazdaságtani munkán dolgozik", amelyre „két évet szán rá".

---

* *Marx—Engels.* Válogatott levelek. Leningrád 1947. 256. old. (oroszul.)

„A pénzről szóló fejtegetésemből látnia kell — írta Marx akkor — vagy azt, hogy én nem tudok semmit erről a kérdésről, bár akkor velem együtt a pénzelmélet egész története vétkes, — vagy azt, hogy ő szamár, aki néhány elvont frázissal, mint «elvont egység» és hasonlók, arra merészkedik, hogy ítéletet mondjon tapasztalati dolgokról, amelyeket tanulmányozni kell, mégpedig hosszasan, hogy azokhoz hozzászólhasson az ember!"*

Ugyanilyen értelemben és nem kevésbbé határozottan nyilatkozott más alkalommal Engels is. Kautskyt bírálva, megjegyezte például Bebelnek írt egyik levelében, már Marx halála után, hogy Kautsky főhibája „fiatalos hajlama a gyors ítélkezésre". Ezzel kapcsolatban Engels jellemezte „az egyetemek — főleg az osztrák egyetemek — gyalázatos történelemtanítási módszerét", ahol a hallgatókat rendszeresen arra tanítják, hogy történelmi munkákat írjanak olyan anyag alapján, amelyről tudják, hogy nem elegendő. Kautskyt — írja Engels — ez természetesen „hetykévé" tette. Kautskynak fogalma sincs arról, mi a valóban tudományos munka. S Engels így folytatja levelét: „Marxtól tanultam meg először, hogyan kell dolgozni."**

Marxnak vasakarata volt, mely megtízszerezte erejét. Az embertelenül nehéz munka aláásta egészségét, de sem ez, sem az anyagi szükség nem tudta akaratát megtörni és arra kényszeríteni, hogy munkáját abbahagyja. A szó szoros értelmében lopnia kellett az órákat és perceket az „igazi munka" számára — amint Marx a „Tőké"-n végzett munkáját nevezte.

Levelezéséből és kortársai emlékezéseiből láthatjuk, milyen hihetetlen nehézségekkel kellett Marxnak megküzdenie, hogy a „Tőké"-t megírhassa.

Erről 1867-ben, mikor a „Tőke" első kötetét befejezte, S. Meyernek azzal a kérdésével kapcsolatban, hogy miért nem válaszolt levelére, így ír:

„Hogy miért nem válaszoltam Önnek? Azért, mert állandóan a sír szélén lebegtem, tehát minden munkaképes pillanatomat ki kellett használnom, hogy művemet, melynek feláldoz-

* Marx levele Engelshez 1859 február 25-én. Lásd *Marx—Engels* Briefwechsel. Moszkva—Leningrád. 1936. 2. köt. 454. old.

** *Marx—Engels*. Briefe an A. Bebel, W. Liebknecht, K. Kautsky und andere. Moszkva—Leningrád 1933. 400. old.

tam egészségemet, boldogulásomat és családomat, befejezhessem. Remélem, hogy ez a magyarázat nem szorul további kiegészítésre. Nevetnem kell az úgynevezett «praktikus» embereken és bölcseségükön. Ha az ember ökör akarna lenni, akkor természetesen hátat fordíthatna az emberiség szenvedéseinek és csak a saját irhájával kellene törődnie. De igazán nem tartottam volna magam «praktikusnak», ha felfordultam volna anélkül, hogy könyvemet, legalább kéziratban, teljesen befejezzem."*

Annak a munkának története, melyet Marx a „Tőké"-n végzett, a mindent véghezvivő, minden akadályt legyőző, hősies forradalmi erőfeszítés története. Voltak évek, amikor Marx egész éjszakákon át dolgozott. Engels-szel folytatott levelezésében olvashatjuk:

„. . . Tébolyodott módjára dolgozom éjszakákon át, hogy összefogjam közgazdasági tanulmányaimat . . ." (1857 december 8-i levél.)**

„. . . Remekül dolgozom, többnyire reggel négyig" (1857 december 18-i levél).***

„Túlságosan erőltettem . . . az éjszakai munkát"****, írja Marx Engelsnek 1858 január 14-én, miután a mértéktelen munkától komolyan megbetegedett.

„Egyébként csinos eredményekre jutok. Pl. a profit elméletéről szóló részt teljesen felforgattam. A feldolgozás *módszerében* nagy szolgálatot tett nekem, hogy puszta véletlenségből újra átlapoztam Hegel Logikáját."*****

Figyeljük meg, hogy Marx, mitsem törődve betegségével és az ilyen munka okozta rendkívüli kimerültségével, újra átlapozta Hegel „Logikáját" és újra meg újra elolvasta — mindíg újabb szempontból — régi, már sokszor olvasott könyveit, melyekből már régen készített kivonatokat.

Minden művében, melyet a nyilvánosságnak szánt, Marx mindíg arra törekedett, hogy tökéleteset nyujtson mind a mű

---

* *Marx—Engels*. Ausgewählte Briefe. Moszkva—Leningrád 1934. 177—178. old.

** *Marx—Engels*. Briefwechsel. 2. köt. 314. old.

*** Ugyanott, 320. old

**** *Marx—Engels*. Briefwechsel. 2. köt. 341. old.

***** Ugyanott, 341. old.

tartalma, a közölt adatok megtámadhatatlan hitelessége, a következtetések helytállósága szempontjából, mind forma és stílus tekintetében, amelyen mindíg sokat csiszolt; kéziratát sokszor átdolgozta, hogy előadásmódját világosabbá, egyszerűbbé és közérthetőbbé tegye.

Engels leveleiben gyakran kérdezte Marxot, mennyire van már a „Tőké"-vel, néha sürgette Marxot, hogy fejezze be gyorsabban, azt tanácsolta, ne időzzön oly hosszan a megfogalmazás részleteinél. Engels egyik ilyen kérdésére, hogy mi van a „Tőké"-vel, Marx egy ízben (1865-ben) így válaszolt:

„Nem tudom magam rászánni arra, hogy elküldjek valamit, amíg nincs előttem az egész. Bármilyen hiányosságai lehetnek is írásaimnak, az az érdemük megvan, hogy művészi egészet alkotnak, és ez csak az én módszeremmel érhető el, azzal, hogy soha nem engedem írásaimat kinyomtatni, amíg nem látom őket magam előtt egészükben."*

Igy dolgozott Marx. A zseniális gondolkodó, aki Henri Barbusse festői hasonlata szerint „óriás volt, aki minden ködöt el tudott fújni a gondolat egéről", teljes erejét a fáradhatatlan munkának szentelte. Önmagával és mindenkivel szemben, aki az emberi tudás ormait akarta elérni, Marx magas követelményeket támasztott, melyeket a következő nagyszerű szavai fejeznek ki:

*...„A tudomány nem ismer széles országutat s csak azok remélik, hogy napsütötte ormait elérik, akik nem riadnak vissza attól, hogy meredek ösvényei megmászása fáradságos."***

Semilyen munkától vissza nem riadni, bármilyen erőfeszítéseket is követel, bármily fáradságosnak tűnik is gyakran; minden akadály leküzdését megtanulni: ez a legfőbb tanulságok egyike, melyeket a marxizmus-leninizmus klasszikusai munkamódszereinek tanulmányozásából le kell vonnunk.

---

* *Marx—Engels.* Briefwechsel. 3. köt. Moszkva 1937. 333—334. old.
** *Marx.* A tőke. 1. köt. Szikra 1949. 23. old.

IDŐRENDI ADATOK MARX ÉLETÉBŐL

1. Gyermekkor, tanulóévek

1818 május 5
Születése Trierben. Apja Heinrich Marx ügyvéd, anyja Henriette Pressburg (Presborck).

1830 október
Marx beiratkozik a trieri Frigyes Vilmos gimnáziumba.

1835 szeptember 24
Sikeres érettségi vizsgálat után megkapja érettségi bizonyítványát.

1835 október 15
Marx beiratkozik a bonni egyetemre, ahol jogot tanul.

1836 augusztus vége—október közepe
Nyári szünidő Trierben. Titokban eljegyzi Jenny von Westphalent, Ludwig von Westphalen porosz államtanácsos leányát.

1836 október közepe
Marx Berlinbe utazik.

1836 október 22
Beiratkozik a berlini egyetem jogi karára.

1836 november—december
Három füzet költeményt ír: Dalok könyve — Szerelem könyve I. rész — Szerelem könyve II. rész és elküldi Jenny von Westphalennek.

1837 február—március
Újabb költeményeket ír, humoros regényt „Scorpion und Felix", valamint egy drámát „Oulanem" címmel.

1837 május
Párbeszédet ír „Kleanthes, oder vom Ausgangspunkt und notwendigen Fortgang der Philosophie" (Kleanthes, vagy a filozófia kiindulópontja és szükségszerű folytatása) címmel.

1838 május 10
Marx apja meghal Trierben.

1841 január
Az első nyilvánosság: „Wilde Lieder" („Vad dalok") címmel költeményei jelennek meg K. Riedel és E. Meyen folyóiratában, az „Athenäum"-ban. Dolgozik az 1839 elején megkezdett „Az epikureuszi filozófiáról" szóló doktori disszertációján, amelyet „az epikureuszi, sztoikus és szkeptikus filozófia" leírásává akar kidolgozni „a maguk összességében és teljes kapcsolatukban a korábbi és későbbi görög filozófiához".

Azt tervezi, hogy doktorrá avatása után Bonnban megszerzi a filozófia-magántanári képesítést.

1841 április 15
A jénai egyetem filozófiai kara kiállítja Marx számára a doktori diplomát. Disszertációja: „A demokritoszi és epikureuszi természetfilozófia különbségéről."

2. Forradalmi demokratizmustól a kommunizmusig

1841 szeptember—december
Marxot bevonják a „Rheinische Zeitung" alapításának előkészületeibe.

1842 április
Elkezd írni a „Rheinische Zeitung" számára.

1842 október 15
Átköltözik Kölnbe és átveszi a „Rheinische Zeitung" szerkesztését.

1842 október—december
Cikkeiben elsőízben foglalkozik gazdasági kérdésekkel; tanulmányozni kezdi a francia utópista szocialisták műveit.

1842 kb. november 24
Első futó találkozás Engels Frigyessel a „Rheinische Zeitung" szerkesztőségében.

1843 január 24
A „Rheinische Zeitung"-gal hivatalosan közlik, hogy április 1-én betiltják.

1843 március 17—18
Marx lemond a „Rheinische Zeitung" szerkesztéséről.

1843 március—augusztus
Hegel jogbölcseletének és idealista dialektikájának kritikájával foglalkozik. Megírja kéziratban maradt „A hegeli jogbölcselet bírálata" c. művét.

1843 június 19
Feleségül veszi Jenny von Westphalent.

1843 október vége
Átköltözik Párizsba.

1843 december vége
Marx megismerkedik Heinével és egész párizsi tartózkodása alatt sűrűn érintkezik vele.

1844 február
Megjelenik Párizsban Arnold Ruge és Marx kiadásában a „Deutsch-Französische Jahrbücher" c. folyóirat, benne Marx első kommunista írásai: Három levél Ruge-hoz, „A zsidókérdéshez" és „Bevezetés a hegeli jogbölcselet bírálatához".

1844 kb. március
Marx levelezésbe lép Engels-szel azzal kapcsolatban, hogy mindketten közreműködnek a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben.

1844 kb. április
Megismerkedik az Igazak Szövetsége párizsi vezetőivel, „valamint a legtöbb francia titkos munkásszervezet vezetőivel", egész párizsi tartózkodása alatt összeköttetésben van velük, „de anélkül hogy e társaságok bármelyikébe belépne". Látogatja a párizsi német kézművesek nyilvános összejöveteleit.

1844 kb. március—augusztus
Első rendszeres elméleti közgazdasági tanulmányok.

1844 május 1
Megszületik Marx első gyermeke, Jenny.

1844 július
Marx megismerkedik Proudhonnal, 1845 elejéig sűrűn érintkezik vele.

1844 augusztus 7—10
A párizsi „Vorwärts" című lapban megjelenik Marx tanulmánya „Kritikai széljegyzetek «A porosz király és a társadalmi reform» c. cikkhez", amelyben Marx a szileziai takácsfelkelés és Weitling fellépésének nagy jelentőségét hangsúlyozza és kifejti, hogy a szocializmus „nem valósítható meg forradalom nélkül".

1844 kb. augusztus 28
Engels Párizsban meglátogatja Marxot, megállapítják, hogy „minden elméleti kérdésben egyetértenek" (Engels); ettől az időponttól kezdődik közös munkásságuk.

1845 február 3
Franciaországból kiutasítva, Marx Brüsszelbe utazik, ahová rövidd el ezután felesége és leánya is követi.

1845 február vége
A majnamenti Frankfurtban megjelenik „Die heilige Familie, oder Kritik der kritischen Kritik. Gegen Bruno Bauer und Consorten" („A szent család vagy a kritikai kritika kritikája. Bruno Bauer és Társai ellen"). Néhány fejezetét Engels írta.

3. A tudományos kommunizmus kidolgozása. A Kommunisták Szövetsége

1845 kb. március
Marx megírja Téziseit Feuerbachról, amelyek magukban foglalják „az új világnézet" — a dialektikus és történelmi materializmus — „zseniális csíráját". (Engels.)

1845 kb. április eleje
Engels átköltözik Marxhoz Brüsszelbe, Marx kifejti neki „a fővonásaiban kidolgozott materialista történetfelfogást".

1845 július 12—augusztus 21
Marx és Engels, angliai tanulmányútjuk során, Londonban érintkezésbe lépnek az Igazak Szövetsége vezetőivel.

1845 szeptember
Laura, Marx második leánya, megszületik.

1845 szeptember—1846 május
Marx és Engels Brüsszelben vitairatot írnak „A német ideológia. A legújabb német filozófia kritikája képviselői — Feuerbach, B. Bauer és Stirner személyében és a német szocializmus bírálata különböző prófétái személyében" címmel, amelyben különböző irányokban kidolgozzák az új világszemléletet és történetfelfogást. A műre nem akad kiadó.

1845 december 1
Arra a hírre, hogy a porosz kormány kiadatását akarja követelni, Marx kilép a porosz állam kötelékéből.

1846 február—március
Marx és Engels nemzetközi kommunista szervezetet akarnak létrehozni, ennek előkészítésére Kommunista Levelező Bizottságot alakítanak Brüsszelben. A Bizottság kapcsolatot létesít a chartistákkal (Harney), az Igazak Szövetségével (Schapper, Moll), francia és németországi kommunistákkal.

1846 március 30
Szakítás Weitlinggel. A Kommunista Levelező Bizottság ülésén Marx Weitling irányzatát mint szektás, a politikai harcot megtagadó „kézműveskommunizmust" bírálja s a párt megtisztítását követeli.

1846 április vége
Marx és Engels megismerkednek Wilhelm Wolffal s felveszik a Levelező Bizottságba.

1846 május közepe
A Brüsszeli Kommunista Levelező Bizottság május 11-i ülésén határozatot hoz Hermann Kriege s az általa szerkesztett newyorki „Volkstribun" ellen s elítéli a lap érzelgős ömlengéseit, amit Kriege kommunizmusként hirdet, s amely demoralizálja a munkásságot. A határozatot a Marx és Engels által fogalmazott részletes indokolással körlevélben teszik közzé.

1846 augusztus 15
Engels átköltözik Párizsba, hogy ott a Brüsszeli Kommunista Levelező Bizottság megbízásából propaganda- és szervező munkát végezzen.

1846 kb. október közepe
Második körlevél Kriege ellen.

1846 kb. december
Marx fia, Edgar, megszületik.

1847 február
Az Igazak Szövetsége Központi Vezetőségének megbízottja, Joseph Moll, felkéri Marxot, hogy körével együtt lépjen be a Szövetségbe, vegyen részt a Szövetség újjászervezésében, és programjának a Marx képviselte „kritikai kommunizmus" szellemében való átdolgozásában.

1847 június eleje
A Kommunisták Szövetsége első kongresszusa Londonban. Marx pénzhiány miatt nem tud elutazni, Engels-et és Wilhelm Wolffot bízza meg képviseletével. A kongresszus elhatározza, hogy az Igazak Szövetségét, amely nevét a „Kommunisták Szövetségé"-re változtatja, teljesen átszervezik, a következő kongresszusra kommunista hitvallást készítenek elő, Weitling híveit kizárják.

1847 július eleje
„A filozófia nyomora. Válasz Proudhon úr a «Nyomor filozófiája» c. művére", megjelenik Brüsszelben.

1847 augusztus 5
A Kommunisták Szövetsége brüsszeli csoportjának és körzetének megalakítása; Marxot a csoport elnökévé és a körzet vezetőségi tagjává választják.

1847 augusztus vége
Marx és Engels megalapítják a brüsszeli Német Munkásegyletet, amely a Kommunisták Szövetsége brüsszeli csoportjának irányításával működik.

1847 szeptember 27
A brüsszeli nemzetközi Association Démocratique (Demokrata Társaság) megalakul. November 15-én Marxot alelnökké választják.

1847 november 29—december 10
Marx Londonban ; résztvesz a Kommunisták Szövetsége második kongresszusán és megbízást kap a Kommunista Párt kiáltványának megírására.

1847 december 14—30
Előadásokat tart a bérmunkáról és a tőkéről a brüsszeli Munkásegyletben.

1848 február vége
A „Kommunista Párt kiáltványa" Londonban megjelenik.

4. 1848—49. Neue Rheinische Zeitung

1848 február 25—március 3
Marx tevékenyen résztvesz Brüsszelben egy fegyveres republikánus felkelés előkészítésében.

1848 március 3
A királytól származó parancsot kap, hogy 24 órán belül hagyja el Belgiumot.

1848 március 4
Rendőri őrizettel a határra viszik, ahonnan azonnal továbbutazik Párizsba.

1848 kb. március 10
A Kommunisták Szövetsége Központi Vezetősége újjáalakul Párizsban és Marxot elnökéül választja.

1848 március vége—kb. április 4
Marx megszervezi a Szövetség tagjainak visszatérését Németországba. Elkészíti „A kommunista párt követelései Németországban" című röpiratot, amelyet a visszatérő munkások a Kiáltvánnyal együtt magukkal visznek agitációs anyagként.

1848 április 10—május
Kölnben előkészíti egy napilap, a „Neue Rheinische Zeitung" megszervezését.

1848 április 13
A Kölni Munkásegylet megalapítása.

1848 május 31 este
Június 1-i keltezéssel megjelenik a „Neue Rheinische Zeitung — Organ der Demokratie" első száma. „Ez a lap a forradalmi proletariátusnak mindmáig legjobb, felül nem mult lapja" (Lenin 1914).

1848 kb. június 23
A Demokratische Gesellschaft (Demokrata Társaság) Marxot delegálja a három kölni demokratikus egyesület által választott központi bizottságba.

1848 június 28
A párizsi júniusi felkelésről írt cikkében Marx kiáll a levert párizsi proletárok ügye mellett.

1848 augusztus 23—szeptember 6
Marx Bécsben. Tárgyal a radikális szervezetek vezetőivel a forradalmi harc taktikájáról, résztvesz a demokrata egyesület ülésén, előadást tart az Első Bécsi Munkásegyletben.

1848 október közepe
Marx a Kölni Munkásegylet elnöke.

1848 november
A porosz ellenforradalmi államcsínyre válaszul Marx az adófizetés megtagadását propagálja, felhívja a népet, szervezzék meg az aktív ellenállást, állítsanak jóléti bizottságokat a reakciós hatóságok helyére.

1848 december 9—23
„A burzsoázia és az ellenforradalom" című cikksorozatban Marx elemzi a porosz forradalom szakaszait s megbélyegzi a német burzsoázia gyávaságát és árulását.

1849 február 7
Esküdttárgyalás a „Neue Rheinische Zeitung" ellen a hatóságok megsértése miatt. Az esküdtek felmentik Marxot.

1849 február 8
Esküdttárgyalás Marx ellen „lázadásra való izgatás" miatt. Felmentés.

1849 március 18—április 25
A „Neue Rheinische Zeitung" közli Wilhelm Wolff cikksorozatát a „Sziléziai milliárd" címen, amely a feudális kizsákmányolás leleplezésével a parasztok forradalmasítását célozza.

1849 április 4—10
A „Neue Rheinische Zeitung"-ban Marx közzéteszi a bérmunkáról és tőkéről szóló, a brüsszeli munkásegyletben tartott előadásai szövegét, mint egy tervezett cikksorozat első részét.

1849 április közepe
Marx Wilhelm Wolffal, Schapperrel és Annekével együtt kilép a demokrata egyletek rajnai körzeti bizottságából. A Munkásegylet Marx javaslatára elhatározza, hogy csatlakozik a német munkásegyletek szövetségéhez.

1849 május 11
A kormányzat kiutasítási parancsot ad ki Marx ellen.

1849 május 18
A „Neue Rheinische Zeitung" utolsó, vörössel nyomtatott száma megjelenik.

5. A reakció évei. A munkásmozgalom fellendülésének kezdete (1849—1864)

1849 kb. június 3
Marx megérkezik Párizsba. Érintkezésbe lép a kommunista munkásklubokkal.

1849 július 19
A francia kormány Morbihan départementba száműzi.

1849 augusztus 24
Londonba költözik.

1849 szeptember—1850 szeptember 17
Marx tevékenyen résztvesz a londoni Német Emigránsokat Támogató Bizottság munkájában.

1849 kb. október 31
Marx második fia, Guido, megszületik.

1849 kb. november 10
Engels, aki mint egy szabadcsapat tagja résztvett a baden-pfalzi felkelés harcaiban, Svájcból Londonba érkezik.

1849 december—1850 január
Marx előadásokat tart a Munkásegyletben politikai gazdaságtanról.

1850 március eleje
Hamburgban megjelenik a „Neue Rheinische Zeitung — Politisch-ökonomische Revue" első füzete. 1850 november 29-ig 6 szám lát napvilágot. Ebben teszi közzé a később „Osztályharcok Franciaországban 1848—1850" címen kiadott cikkeit. Ez Marx „első kísérlete volt, hogy a kortörténet egy részletét materialista felfogásmódja segítségével, az adott gazdasági helyzetből kiindulva, magyarázza meg". (Engels.)

1850 március vége—április eleje
Elhatározzák a Kommunisták Szövetsége újjászervezését, Engelsszel együtt Üzenetet ír a Szövetség tagjaihoz, amelyben az 1848—1849-es forradalom tanulságait elemzi és a proletariátus forradalmi taktikáját fejti ki.

1850 kb. június 1
A Kommunisták Szövetsége második Üzenete.

1850 szeptember 15
A Kommunisták Szövetsége kettészakad. A Szövetség Központi Vezetőségét áthelyezik Kölnbe.

1850 szeptember vége
Marx ismét hozzákezd 1844—1848-ban megkezdett közgazdasági munkája előkészületeihez.

1850 kb. november 15
Engels Manchesterbe költözik és belép apja gyárába.

1850 november 19
Marx fia, Guido, meghal.

1851 március 28
Leánya, Franziska, megszületik.

1851 április vége
Kölnben megjelenik a Hermann Becker által kiadott „Marx Károly összegyüjtött írásai" első (egyetlen) füzete.

1851 május 19—23
A Kommunisták Szövetsége kölni Központi Vezetőségének tagjait a rendőrség letartóztatja.

1851 kb. augusztus 5
New York-ból felszólítják Marxot, hogy legyen munkatársa a „New York Daily Tribune"-nak. E felhívás nyomán, 1851 októbertől 1862-ig a lap rendszeresen közli Marx és Engels tudósításait.

1852 április 14
Marx leánya, Franziska, meghal.

1852 kb. május 20
New Yorkban megjelenik „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája" mint a „Die Revolution" c. folyóirat első füzete.

1852 október 4—november 12
A kölni kommunista per tárgyalása. Marx a védelmet Londonból rendszeresen segíti okmányokkal, adatokkal, jogi útmutatásokkal.

1852 november 17
A Kommunisták Szövetsége Marx javaslatára feloszlik.

1853 január közepe
A „Leleplezések a kölni kommunista perről" című művének nyomását Schabelitznél, Bázelben befejezik. A brosúrának ezt a kiadását, amelyet illegálisan Németországba akartak juttatni, a határon elkobozzák.

1853 március—április
A „Leleplezések . . ." megjelennek a bostoni „Neu-England-Zeitung"-ban és kb. április 20-án különlenyomatban is.

1853 október 4—december 6
Marx hat cikket ír Palmerston ellen. A cikkek a „New York Tribune"-on kívül a „People's Paper"-ben is megjelennek.

1853 december közepe—1854 február eleje
A Palmerston-cikkek Urquhart ajánlatára — Tucker kiadónál — röpiratok formájában megjelennek. Az első kiadás, mintegy 15 ezer példány, néhány hét alatt elfogy.

1854 március 10
A chartista „Munkásparlament" gyűlésén (Manchester) felolvassák Marxnak a gyűléshez írott üdvözlő levelét.

1855 január 16
Marx leánya, Eleanor, megszületik.

1855 január—december
Tudósításai jelennek meg a „Neue Oder-Zeitung"-ban.

1855 április 6
Fia, Edgar, meghal.

1855 november 17—1856 február 16
A „Free Press" újra kinyomtatja Marx 1853. évi Palmerston-cikkeit, egyet külön röpiratként is.

1856 április 14
Marxot meghívják — a londoni emigránsok közül egyedül őt — a „People's Paper" negyedik évfordulóján rendezett ünnepségre. Rövid beszédet mond arról, hogy az ipar haladása a befejezetlen 1848—49-es forradalmak után előkészíti az új, proletár forradalmat. Március-áprilisban több cikket ír a lap számára.

1857—1858 január
Némi megszakítással folytatja közgazdasági munkáját.

1857 július—október
Több életrajzi cikket ír a „New American Cyclopaedia" számára.

1858—1859 január 21-ig
Elkészíti a „Politikai gazdaságtan bírálatához" első füzetének kéziratát. A könyv kb. június 10-én Franz Duncker, Berlin kiadásában megjelenik.

1859 november 22
Az olaszországi háború kérdésében Lassalle-hoz intézett levelében Marx élesen bírálja Lassalle álláspontját és felszólítja, előzetes megbeszélés nélkül máskor ne lépjen fel a „Párt" nevében.

1859 június—1860 június
A „Vogt-ügy". Karl Vogt, akit a „Volk" egyik cikke leleplezett mint bonapartista ügynököt, aljas rágalmakkal illeti Marxot a német és angol lapokban. Marx, miután a sajtóban és törvényszéki úton nem kap elégtételt, röpiratban cáfolja meg Vogt rágalmait és bélyegzi meg Vogtot a nyilvánosság előtt.

1860 november 30
Londonban megjelenik a „Vogt úr" című vitairat.

1861 március—július
Marx akciót indít a fogságban levő Blanqui érdekében.

1861 június—1862
Némi megszakításokkal igen intenzíven dolgozik közgazdasági munkája nyers kéziratán. Elhatározza, hogy az egész művet külön adja ki a „Tőke" címmel és „A politikai gazdaságtan bírálatához" alcímmel. 1862-ben készül el az „Elméletek az értéktöbbletről" c. műve kézirata is.

1861 október—1862 november
Marx tudósításokat ír a bécsi „Presse" című lapnak.

1862 július 9—augusztus
Lassalle Londonban tárgyal Marx-szal, aki élesen elítéli a Lassalle-féle „államszocialista" terveket.

1863
A „Tőke" leírásán és kiegészítésén dolgozik. Ezenkívül a lengyel forradalmárok támogatásán fáradozik.

1864
Egész évben, némi megszakítással, a „Tőke" első teljes leírásán dolgozik.

6. Az I. Internacionále. A „Tőke" első kötete

1864 szeptember 28
A Nemzetközi Munkásszövetség (I. Internacionále) megalakulása. Marxot, mint Németország képviselőjét, az Ideiglenes Bizottság tagjává választják.

1864 október 5
A Nemzetközi Munkásszövetség Bizottságának első ülésén Marxot megválasztják az elvi nyilatkozat és az ideiglenes szabályzat kidolgozásával megbízott albizottság tagjává.

1864 október 21—27
Marx megírja a Nemzetközi Munkásszövetség Alapító Üzenetét és Szabályzatát. Ebben képet ad a proletariátus helyzetéről és fejlődéséről 1848 óta, s a munkásosztály legfőbb feladataként a politikai hatalom meghódítását jelöli meg. Az Üzenetet és a Szabályzatot november 1-én egyhangúlag elfogadják. Ugyanekkor megalakul a Központi (később Fő-) Tanács. Marx a Főtanács tagja s annak heti ülésein 1864-től 1872-ig rendszeresen résztvesz.

1864 kb. november 17
Egy Wilhelm Liebknechthez intézett levélben megígéri közreműködését a „Social-Demokrat" című lapban.

1864 november 22—29
Marx megírja a Nemzetközi Munkásszövetség Üzenetét Lincolnhoz, abból az alkalomból, hogy az utóbbit újra megválasztották az Északamerikai Egyesült Államok elnökévé.

1865 január 24
Schweitzer felkérésére Marx cikket ír a berlini „Sozial-Demokrat"-nak Proudhonról, annak halála alkalmából. A cikkben Lassalle-ra célozva élesen bírálja a „tudományos szélhámoskodást és a politikai alkalmazkodást", továbbá a „pillanatnyi siker, a napi feltűnés" hajhászását.

1865 február 18
A „Sozial-Demokrat" Bismarckot támogató politikája miatt szakít a lappal.

1865 május 9
Marx írja a Főtanács Üzenetét Johnsonhoz, az Egyesült Államok elnökéhez, Lincoln meggyilkolása alkalmából.

1865 június 20 és 27
Előadás a „Bér, ár és haszonról" a Főtanács ülésén.

1865 szeptember 25—29
Az Internacionále első, londoni konferenciája. Marx tevékenyen résztvesz a konferencia irányításában.

1866 augusztus
Az Internacionále genfi kongresszusára a Főtanács kiküldöttei számára részletes téziseket dolgoz ki, amelyeket a Főtanács, majd a szeptember elején megtartott kongresszus egyhangúan elfogad.

1867 január 22
Marx az Internacionále és a lengyel emigráció által rendezett ünnepségen nagy beszédet mond Lengyelország függetlensége mellett.

1867 augusztus vége
Az Internacionále szeptember elejére kitűzött 2., Lausanne-i kongresszusának előkészítésével foglalkozik.

1867 kb. szeptember 2
A „Tőke" első kötete 1000 példányban megjelenik.

1867 november
Marx az ír kérdést tanulmányozza, megállapítja, hogy az angol munkásoknak is érdeke Írország függetlensége. Az Internacionále Főtanácsában ebben a szellemben beszédet mond. A Főtanács állástfoglal a halálraítélt ír szabadságharcosok mellett.

1868—1869
Tovább dolgozik a „Tőke" második és harmadik kötetén.

1868 június 28
Schweitzer közli, hogy „tekintettel azokra a rendkívüli érdemekre, amelyeket Marx a munkások ügyéért folytatott tevékenységével szerzett", az Általános Német Munkásegylet elnöksége tiszteletbeli vendégként meg akarja hívni az Egylet hamburgi kongresszusára. Marx válaszában felszólítja Schweitzert, tegyen meg mindent

annak érdekében, hogy az Általános Német Munkásegylet csatlakozzék az Internacionáléhoz.

1868 július 17—23
Liebknecht közli Marx-szal, hogy a német Munkásegyletek küszöbön álló nürnbergi kongresszusukon csatlakoznak az Internacionáléhoz.

1868 augusztus
Marx az Internacionále brüsszeli kongresszusát készíti elő. A Főtanács jelentésében leszögezi, hogy az 1867—68-as évvel az Internacionále új szakaszba, a harc szakaszába lépett.

1868 szeptember 7 és 10
Útmutatást ad a brüsszeli kongresszuson levő Eccarius és Lessner számára a proudhonisták ellen.

1868 szeptember 11
A brüsszeli kongresszus német küldöttei határozatot hoznak, amelyben hangsúlyozzák a „Tőke" jelentőségét és ajánlják lefordítását más nyelvekre.

1868 december 15—22
Marx javaslatára a Főtanács elutasítja a bakunista „Alliance de la démocratie socialiste" felvételét az Internacionáléba, hangsúlyozva, hogy egy második nemzetközi testület, amely az Internacionálén belül is, kívül is működne, elkerülhetetlenül a Szövetség bomlására vezetne.

1869 március 4—9
Az „Alliance" megváltoztatja programját és kéri, hogy feloszlása után szekcióit vegyék fel mint az Internacionále szekcióit. Marx javaslatára a Főtanács úgy határoz, hogy a szekciókat azzal a feltétellel veszi fel, ha programjukban az Internacionále szervezeti szabályzatában lefektetett elvekkel ellenkező tételeket helyesbítik.

1869 május 4
A Főtanács elfogadja Marx Felhívását, amelyben a belgiumi mészárlások áldozatainak támogatására szólítja fel Európa és Amerika munkásait.

1869 július 2
Marx útmutatásokat ad Liebknechtnek és Bebelnek a Németországi Szociáldemokrata Munkáspárt eisenachi alapító kongresszusának előkészítésére. Határozott állásfoglalást követel mind a néppárttal, mind a lassalleánusokkal szemben, és sürgeti a nürnbergi határozat végrehajtását az Internacionáléhoz való csatlakozásról.

1869 kb. július 20
A „Brumaire tizennyolcadika" új kiadása megjelenik Hamburgban.

1869 július—augusztus
Marx az Internacionále bázeli kongresszusát készíti elő. Az évi jelentésben kiemeli az Internacionále szerepét a különböző gazdasági harcokban, s megállapítja, hogy a francia, osztrák, magyar stb. kormányok által megindított üldözés a Szövetség növekvő hatalmának jele.

1869 október—december
Újabb kiállás a Főtanácsban és a sajtóban az ír szabadságmozgalom mellett.

1869 november
Marx oroszul kezd tanulni, hogy az orosz gazdasági viszonyokat tanulmányozhassa.

1870 március 28
Mint az Internacionále németországi ügyekkel megbízott titkára, „bizalmas közlést" küld a Szociáldemokrata Munkáspárt braunschweigi bizottságának a svájci Alliance-ról, Bakunin aknamunkájáról s a Főtanács intézkedéseiről és határozatairól a bakunisták ellen.

1870 április 29
Marx megkapja Genfből a „Kommunista kiáltvány" 1869 végén megjelent első orosz kiadását.

1870 június vége
A Főtanács megbízásából Üzenetet ír a genfi építőmunkás-kizárásról, ezt azután a Főtanács röpiratként adják ki Genfben.

1870 május 23—kb. június 22
Marx és leánya, Eleanor, Manchesterben vannak Engelsnél.

1870 július 20—23
Megírja a Nemzetközi Munkásszövetség első Üzenetét a francia-porosz háborúról, amelyben hangsúlyozza a proletariátus nemzetközi összetartását.

1870 szeptember 7—9
III. Napoleon bukása, a francia köztársaság kikiáltása után Marx megírja a Nemzetközi Munkásszövetség második Üzenetét a háborúról, amelyben élesen elítéli Elzász-Lotharingia annexióját és tisztességes békét követel Franciaország számára, továbbá a francia köztársaság elismerését.

1870 szeptember 18
Engels átköltözik Londonba. Ettől kezdve Marx haláláig — rövid utazások okozta megszakításoktól eltekintve — csaknem naponta találkoznak.

1871 március vége—május eleje
Marx számos levelet ír a Párizsi Kommünről az Internacionále szekcióinak és különböző utakon tanácsokat küld a Kommün egyes vezetőinek, többek közt Frankel Leónak.

1871 május 30
Az Üzenet a Kommünről, „A polgárháború Franciaországban" elkészül, a Főtanács egyhangúlag elfogadja és kinyomatja.

1871 június 28—július 29
„A polgárháború Franciaországban" Engels fordításában megjelenik a lipcsei „Volksstaat"-ban.

1871 július
Marx Üzenetet ír az amerikai munkásokhoz a párizsi amerikai követ, Washburne magatartásáról a Kommün idején. Az Üzenetet a Főtanács röplapként kiadja.

1871 július és következő hónapok
Marx tevékenyen résztvesz a Kommün-menekültek anyagi támogatásának szervezésében, pénzt és munkát szerez a menekülteknek, útleveleket a Franciaországban rekedt kommünároknak.

1871 szeptember 17—22
Az Internacionále londoni konferenciája. A Főtanács valamennyi határozati javaslata Marxtól származik. E határozatok, melyek a szektázás (bakunisták) ellen irányulnak, kimondják, hogy a szocialista forradalom győzelméhez elengedhetetlenül szükséges önálló, a birtokos osztályok pártjaival szembenálló munkáspártok alakítása, s hogy a proletariátus gazdasági szervezeteit eszközként kell felhasználni a kizsákmányoló osztályok politikai hatalma elleni harcban.

1871 november eleje
Marx határozott állásfoglalást követel Liebknechttől a bakunisták ellen.

1871 november 23
Boltéhoz New Yorkba írott hosszabb levelében Marx arról a következetes harcról ír, amelyet a Főtanács a szektázás (proudhonisták, lassalleánusok, bakunisták stb.) ellen folytatott a munkásmozgalomban s fellép az amerikai filantróp szektás csoportok ellen.

1872 február
Marx a Szociáldemokrata Munkáspárt berlini szervezetéhez intézett két levelében szervezeti és adminisztratív útmutatásokat ad, bírálja a pártvezetőséget, amely nem fejt ki elég munkát az Internacionále érdekében s felhívja a szekciót, hogy hivatalosan csatlakozzék a londoni konferencia határozataihoz.

Válaszul az úgynevezett Jura-Föderáció támadásaira a Főtanács ellen, Marx Engels-szel együtt bizalmas körlevelet ír, amelyben leleplezi a bakunisták szájci bomlasztó tevékenységét. A körlevelet a Főtanács kinyomatja.

1872 március
Marx a Főtanácsban beszámol az amerikai szekciók viszályairól. Javaslatára a Főtanács határozatot hoz, amelyben többek között

leszögezi, hogy a szekcióknak legalább kétharmadrészben bérmunkásokból kell állniok.

1872 április

Marx megkapja Danyielszontól a „Tőke" orosz fordításának egy példányát. Az orosz kiadás 3000 példányban készült és április 9-én került forgalomba.

Marx röpiratot ír az írországi rendőrterror elleni tiltakozásul.

Engels egy Liebknechthez intézett levelében a maga és Marx nevében bírálja a „Volksstaat"-ban gyakran megnyilvánuló lassalleánizmust s erőteljes harcot követel a lassalleánus elemek befolyása ellen a szociáldemokrata pártban.

1872 június közepe

„A polgárháború Franciaországban" francia nyelven 9000 példányban megjelenik Brüsszelben.

1872 június 24

Marx és Engels előszót írnak a „Kommunista kiáltvány" új, lipcsei kiadásához. Ebben különösen hangsúlyozzák, hogy a Párizsi Komműn, amelyben „a proletariátus elsőízben volt két hónap hosszat a politikai hatalom birtokában", bebizonyította, hogy a munkásosztály nem veheti egyszerűen birtokába a kész államgépezetet, hogy azt saját céljaira működésbe hozza, hanem szét kell zúznia azt.

1872 augusztus

Megjelenik a „Tőke" (I. köt.) francia fordításának első füzete 10 000 példányban.

Marx elkészíti a Főtanács jelentését a hágai kongresszusra és megválasztják a Főtanács hat kongresszusi küldöttjének egyikévé.

1872 szeptember 1—7

Az Internacionále hágai kongresszusa. Marx keresztülviszi, hogy a társadalmi forradalomért harcoló önálló politikai munkáspárt alakításának szükségességét az Internacionále Szabályzatába is beveszik. Eléri, hogy Bakunint kizárják és a Főtanács székhelyét New Yorkba teszik át.

1872 szeptember—december

Marx éles harcot folytat az angol trade-unionok korrupt vezetői ellen. Decemberben a „Brit Föderációs Tanács" kilép az Internacionáléból, ezzel az angol trade-unionok megszakítják a kapcsolatot az Internacionáléval.

1873 január

A Bignami kiadásában megjelenő „Almanacco Repubblicano" számára Marx bírálatot ír a politikai akciótól való tartózkodás proudhonista-bakunista elmélete ellen „L'indifferenza in materia politica" címmel.

1873 február—március
Liebknechthez írott leveleikben Marx és Engels bírálják a „Volksstaat"-ot, mert semleges magatartást tanusít az Internacionáléból kilépettekkel szemben s engedékeny a lassalleánusok felé.

1873 május
Megjelenik a „Tőke" második német kiadása.

1873
Marx behatóan tanulmányozza az orosz földbirtokviszonyokat, különösen a falusi földközösséget.

1873 szeptember eleje
Megjelenik a hágai kongresszus határozata alapján „L'Alliance de la Démocratie Socialiste et L'Association Internationale des Travailleurs" c. brosúra, mely leleplezi Bakuninnak és a bakunistáknak az Internacionálét bomlasztó és a munkásmozgalmat züllesztő tevékenységét.

1873 szeptember 27
Sorgehoz írt levelében Marx megállapítja, hogy az Internacionále működése Európában egyelőre lehetetlenné vált. Ezért, mondja Marx, „az Internacionále formai szervezetét egyelőre háttérbe toljuk és csak a newyorki központot nem adjuk ki a kezünkből, nehogy tökfilkók vagy kalandorok kaparintsák meg a vezetést és kompromittálják az ügyet".

7. Marx a különböző országok proletár pártjainak szellemi irányítója

1874 január—szeptember
Marx és Engels útmutatásokat adnak Frankel Leónak, aki a londoni német Munkásegyletben a lassalleánusok ellen harcol.

1874 augusztus 19—szeptember 21
Marx Karlsbadban.

1875
A „Tőke" harmadik kötete számára kidolgozza az értéktöbbletnek a profitrátához való viszonya („Az értéktöbbletráta és a profitráta") részletes matematikai kifejtését.

1875 január
A „Leleplezések a kölni kommunista perről" első új kiadása, Marx utószavával, Lipcsében megjelenik.

1875 május 5
Megírja a „Gothai program kritikáját". Marx pontról pontra bírálja azt a programtervezetet, amelynek alapján a német Szociáldemokrata Munkáspárt és a lassalleánusok egyesülnek. Kimutatja, hogy a tervezet az Internacionále néhány elferdített tételéből, kispolgári demokrata és lassalleánus programpontokból összetákolt

egyveleg. A program opportunista szellemének éles bírálata közben kifejti a kommunista társadalom két szakaszáról és a proletariátus diktatúrájáról, mint a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenet államáról szóló tanítást.

1875 május
A „Tőke" I. kötetének teljes francia kiadása megjelenik.

1875 augusztus 15—szeptember 11
Marx Karlsbadban.

1875 november—1876 február
Oroszország gazdasági és társadalmi viszonyait tanulmányozza.

1876 április—május
Marx Frankel Leótól német nyelvű irodalmat kér és kap Magyarország földbirtokviszonyairól.

1876 augusztus 15—szeptember 15
Marx Karlsbadban.

1876 október eleje
A német szociáldemokrata pártban törekvések mutatkoznak az anarchistákhoz való közeledésre. Marx erélyesen óvja Liebknechtet ettől az irányzattól.

1876 október 9
Frankel Leó — abban az időben a budapesti „Arbeiter-Wochen-Chronik" szerkesztője — útmutatást kér Marxtól, milyen álláspontot foglaljon el az anarchisták és a német szociáldemokrácia közeledésével kapcsolatban.

1877
Marx a „Tőke" II. kötetén dolgozik.

1877 kb. március 1—7
Engels „Anti-Dühring" cikksorozata számára Marx megírja a Dühring „A közgazdaságtan kritikai története" c. művéről szóló fejezetet.

1877 október 23
Brackehoz írt levelében Marx élesen bírálja Höchberg „Zukunft" c. folyóiratát, melynek „főtörekvése a materialista megismerést az «igazságosságról» stb. szóló ideológikus frázisokkal helyettesíteni". Bírálja a lipcsei „Vorwärts"-et is, amely „történő és műveletlen ifjak éretlen dolgozatainak tömegét" nyomtatja ki, olyanokét, akiknek semmi köze a proletariátus osztályharcához.

1878 február
Marx két részletes levelet ír Liebknechtnek a keleti kérdésről, amelyeket Liebknecht „Zur orientalischen Frage, oder soll Europa kosakisch werden?" c. brosúrája második kiadásának függelékeként 1878 márciusában kinyomat.

1878 június vége
Válaszul Howell angol trade-unionista vezető rágalmaira, Marx „Mr. G. Howell's History of the International Working Men's Association" c. cikkében rámutat az Internacionále történelmi jelentőségére, s hangsúlyozza, hogy formai szervezetének feloszlása ellenére a proletariátus nemzetközi összetartása erősebb, mint valaha, és „a munkásinternacionálénak még sok változáson kell átmennie, amíg történetének utolsó fejezete megírható".

1879 szeptember
A német szociáldemokrata vezetőkhöz intézett körlevélben Marx és Engels erélyesen tiltakozik az ellen, hogy a pártvezetőség tűri és támogatja az opportunista elemek befolyását a párt vezetésére. Bírálják a párt opportunista magatartását a szocialistaellenes törvény kihirdetése óta és bejelentik, hogy ha nem következik be változás, a nyilvánosság előtt szakítanak a német párttal.

1879—1880
Marx rendszeresen tájékoztatja F. A. Sorgét (New York) a német és a francia munkásmozgalomról.

1880 április
Résztvesz a Guesde és Lafargue vezette francia szocialista munkáspárt választási programjának megszövegezésében, az elvi részt ő írja.

1880 szeptember vége
Marx és Engels az e célból Londonba érkezett Liebknechttel tárgyal a német párt egyes vezéreinek s a „Sozial-Demokrat"-nak opportunista álláspontjáról. Liebknecht megígéri, hogy a politikai irány megváltozik.

1880 november
Az orosz szocialista és forradalmár párt (Naródnaja Volja) végrehajtóbizottsága levelet intéz Marxhoz, melyben méltatja az orosz forradalmi mozgalomért tett szolgálatait.

1880 december 9—17
Bebel, Bernstein és Singer felkeresik Marxot és Engelset, hogy megtárgyalják a pártbeli nézeteltéréseket és különösen a „Sozial-Demokrat" ügyét.

1880 december—1881 március
Marx Morgan „Ancient society" c. művének tanulmányozásával kapcsolatban sokat foglalkozik őstörténelemmel.

1881 március 8
Vera Zaszúlicshoz írt levelében Marx kifejti nézeteit Oroszország gazdasági fejlődésének perspektívájáról, különösen az obscsina szerepéről.

1881 április—június
Kautsky többször megfordul Marx házában. Marx, egyik levelében, ezt írja róla leányának, Jennynek: „középszerűség, kis szempontok, fontoskodó, bizonyos módon szorgalmas, sokat foglalkozik statisztikával, de kevés okosat olvas ki belőle, természettől fogva a filiszterek törzséhez tartozik".

1881 december 2
Marxné meghal.

1882 február 20—június eleje
Egészsége helyreállítása végett Marx Algériában, majd Montecarlóban, francia és svájci fürdőhelyeken tartózkodik.

1882 november vége—január eleje
A „Tőke" harmadik német kiadásának előkészítésén dolgozik.

1883 január 11
Marx legidősebb leánya, Jenny, meghal.

1883 március 14
Marx Károly halála.

1883 március 17
Marx temetése a londoni Highgate-i temetőben.

MUTATÓK

FORRÁSOK

A KÖTETBEN MEGNEVEZETT UJSÁGOK ÉS FOLYÓIRATOK

NÉVMUTATÓ

FORRÁSOK

Oldal

7—9 Rede am Grabe von Karl Marx. Először megjelent: „Sozial. Demokrat" Zürich 1883. 13. sz. március 22. — Marx—Engels-Válogatott művek. Szikra 1949. 2. köt. 163—165. old.

10—21 Karl Marx. Először megjelent: Volkskalender. Braunschweig 1878. — Marx—Engels. Válogatott művek 2. köt. 152—162. old.

22—28 Karl Heinrich Marx. Először megjelent: Handwörterbuch der Staatswissenschaften. 6. köt. Jena 1892.

29—40 Zur Geschichte des „Bundes der Kommunisten". Előszó Marx „Enthüllungen über den Kommunistenprozess zu Köln" 3. kiadásához. Zurich 1885. — Marx—Engels. Válogatott művek. 2. köt. 333—334. old.

41—50 Marx und die „Neue Rheinische Zeitung" 1848—1849. Először megjelent: „Sozial-Demokrat" 1884. 11. sz. március 13. — Marx—Engels. Válogatott művek. 2. köt. 324—332. old.

51 Marx—Engels. Briefe an A. Bebel, W. Liebknecht, K. Kautsky und Andere. Moszkva—Leningrád. Verlagsgenossenschaft Ausländischer Arbeiter 1933. I. rész. 294—295. old.

52—54 Briefe und Auszüge aus den Briefen von J. Ph. Becker, Dietzgen, Engels, Marx u. Andere an Sorge u. Andere. Kiadta F. A. Sorge. Stuttgart 1921. 186—188. old.

55 Engels. Vergessene Briefe. Briefe F. Engels' an Joh. Phil. Becker. Berlin 1920. 48. old.

56 Fotokópia a moszkvai Marx—Engels—Lenin Intézetben.

57—60 Zum Tode von Karl Marx. Először megjelent: „Sozial-Demokrat" 1883. 19. sz. május 3.

Oldal

61—71 Karl Marx „Zur Kritik der politischen Oekonomie". Recenzió. Először megjelent: „Das Volk" 1859 augusztus 6. és 20. — Marx—Engels. Válogatott művek. 1. köt. 343—353. old.

72—73 Előszó a „Kommunista kiáltvány" 3. német kiadásához 1883. — Marx—Engels. Válogatott művek. 1. köt. 6—7. old.

74—77 A „Tőke" 2. kötetének előszavából. Hamburg 1885. — Marx—Engels. Válogatott művek. 1. köt. 450—453. old.

78—79 Előszó Marx „Der Achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte" c. műve 3. német kiadásához. Hamburg, Meissner 1885. — Marx—Engels. Válogatott művek. 1. köt. 223—224. old.

80—98 Részlet Engels „Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie" c. művéből. Először megjelent: „Neue Zeit" 1886. — Marx—Engels. Válogatott művek. 2. köt. 380—398. old.

101—112 „Neue Zeit" 25. évf. 2. köt. 1906/1907. 18—21. old.

113—120 Karl Marx — Einige verstreute Notizen. Oesterreichischer Arbeiterkalender. 1895. Brünn. 51—54. old.

123—142 Karl Marx — Persönliche Erinnerungen. Először megjelent: „Neue Zeit" 9. évf. 1. köt. 1890/1891. 10—17, 37—42. old.

143—174 Részletek Liebknecht „Karl Marx zum Gedächtnis. Ein Lebensabriss und Erinnerungen" c. művéből. Nürnberg, Wörlein 1896. A címek a szerkesztőségtől származnak.

175—176 Fotokópia a moszkvai Marx—Engels—Lenin Intézetben.

177—185 Erinnerungen eines Arbeiters an Karl Marx. Először megjelent: „Neue Zeit" 11. évf. 1. köt. 1892/1893. 746—754. old.

186—191 Zum 14. März. Először megjelent: „Neue Zeit" 21. évf. 1. köt. 1902/1903. 719—723. old.

192—194 Bebel „Aus meinem Leben" c. művéből. Dietz. Stuttgart 1914. 3. rész 165—167. old.

197—201 Marx. Zur Kritik der politischen Oekonomie. Berlin 1859. — Marx—Engels. Válogatott művek. 1. köt. 338—342. old.

202—205 Fotokópia a moszkvai Marx—Engels—Lenin Intézetben.

206—208 Fotokópia a moszkvai Marx—Engels—Lenin Intézetben.

209 Marx' Bekenntnisse. Először megjelent: „Neue Zeit". 31. évf. 1. köt. 1912/1913. 856—857. old.

213—219 M Glasser: Über die Arbeitsmethode der Klassiker des Marxismus-Leninismus. Moszkva 1931. 12. és köv. old.

A KÖTETBEN* MEGNEVEZETT UJSÁGOK ÉS FOLYÓIRATOK

Allgemeine Zeitung (Általános Ujság) — független liberális napilap, alapították 1798-ban; 1810-től 1882-ig Augsburgban jelent meg. Szerk. 1837—1863 Gustav Kolb. — 109, 198

Atelier démocratique (Demokratikus Műhely) — demokrata folyóirat. Brüsszel 1846—1847. Szerk. L. Heilberg. — 187

Daily News — angol liberális napilap. London 1846-tól. — 58

Democratic Review (Demokrata Szemle) — chartista folyóirat. London 1849—1850. Szerk. G. J. Harney. — 187

Deutsche Brüsseler Zeitung (Német Brüsszeli Ujság) — demokratikus lap, hetente kétszer jelent meg. Brüsszel 1847—1848 február 27. Szerk. Bornstedt. 1847 augusztustól tényleges szerkesztője Marx — 8, 12, 24, 37, 177, 187

Deutsch-Französische Jahrbücher (Német-Francia Évkönyvek) — folyóirat, Párizs 1844. Egyetlen kettős száma jelent meg. Szerk. Marx Károly és A. Ruge. — 11, 23, 35, 144, 198, 200, 202—203, 206, 214

Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst (Német tudományos és művészeti évkönyvek) — ifjúhegeliánus folyóirat. Drezda 1841—1843. Szerkesztője Arnold Ruge. — 23

Free Press (Szabad Sajtó) — urquhartista hetilap, London 1856—1866. Kiadó C. D. Collet. Később (1866—1877) „Diplomatic Review" címen jelent meg. Marx is munkatársa volt. — 204

Friend of the People (A Nép Barátja) — a chartisták lapja. London 1850—1852. Szerk. G. J. Harney. (Munkatársai Marx és Engels.) — 187

Hermann — a német kispolgári demokrata emigránsok hetilapja Londonban 1859-től. Szerk. G. Kinkel, később H. Juch. — 179

---

* A „Függelék" kivételével.

Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik (Társadalomtudományi és Szociálpolitikai Évkönyv) — szociálreformista folyóirat, Zürich 1879—1880. Kiadó L. Richter (Karl Höchberg). Három száma jelent meg. — 192

Kölnische Zeitung — német napilap, 1848—49-ben a porosz nagyburzsoázia szócsöve. Alapították 1763-ban mint „Oberpostamts-Zeitung"-ot, 1794-ben változtatta nevét „Kölnische Zeitung"-ra. Kiadója Dumont. — 10

Kreuzzeitung — lásd *Neue Preussische Zeitung*

Nationalzeitung (Nemzeti Ujság) — a német haladópárt, majd a nemzeti liberális párt berlini napilapja. Alapították 1848 április 1-én. Főszerkesztője (1848—1875) F. Zabel. — 109

Neue Preussische Zeitung (Új Porosz Ujság) — A fejlécén látható keresztről „Kreuzzeitung" néven ismert reakciós monarchista napilap. Berlin 1848-tól. — 13, 45

Neue Rheinische Zeitung — Organ der Demokratie (Új Rajnai Ujság — A Demokrácia Lapja) — napilap, Köln 1848 június 1—1848 május 19-ig. Főszerkesztője Marx. A szerkesztőség többi tagjai Engels, H. Burgers, G. Weerth, W. Wolff, F. Wolff, E. Dronke és 1848 októberétől Freiligrath is. — 8, 12—13, 24, 41, 43—50, 102, 144, 178, 187—188, 189, 200, 204—205, 207

Neue Rheinische Zeitung — Politisch Ökonomische Revue (Új Rajnai Ujság — Politikai Gazdasági Szemle) — folyóirat, Hamburg 1850 január—november. Szerkesztője Marx. — 12—13, 25, 101—102, 104, 204, 207

New York Daily Tribune — demokrata napilap, New York 1841—1924. Alapította H. Greeley. — 8, 14, 25, 111, 152, 171, 201, 204—205, 207

Northern Star (Észak Csillaga) — a chartisták fő sajtószerve. London 1838—1852. Főszerkesztője F. O'Connor. Szerk. G. J. Harney. — 37, 187

Notes to the People (Írások a néphez) — chartista ujság. Szerk. E. Jones. London 1850—1851. Folytatása a People's Paper. — 187

People's Paper (A Nép Lapja) — chartista lap. London 1852—1858. Szerkesztő E. Jones. Marx és Engels a lap munkatársa volt. — 187, 204

Putnam's Monthly — Magazine of American Literature, Science and Art. New York 1855, 1856. — 207

The Red Republican — chartista lap. London 1850. Szerk. G. J. Harney. Folytatása a „Friend of the People". Ebben a lapban jelent meg először a Kommunista kiáltvány angol nyelven. — 187

La Réforme — A francia szociális demokrata párt napilapja. Párizs 1843

július—1850 január. Alapította Ledru-Rollin, szerk. Flocon. Marx és főleg Engels, a lap munkatársa volt. — 37, 187

Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe (Rajnai Ujság, Politikai, Kereskedelmi és Ipari Lap) — Köln 1842 január 1—1843 március 31. Főszerk. 1842 októberétől Marx. — 8, 10—11, 22, 140, 197—198, 202—203, 206

Der Sozial-Demokrat. Internationales Organ der Sozialdemokratie deutscher Zunge (A Szociáldemokrata. A Németajkú Szociáldemokraták Nemzetközi Lapja) — a német szociáldemokrata párt központi hetilapja a szocialistaellenes törvény idején. Zürich 1879—1888, London 1888—1890. Szerk. G. Vollmar. 1881-től Ed. Bernstein. — 58, 192, 193—194

Das Volk (A Nép) — hetilap. A Kommunista Munkás Művelődési Egylet támogatásával. Szerk. E. Biscamp. London 1859 május 7—augusztus 20. Munkatársak: Marx, Engels, Liebknecht. A lapot Marx irányította. — 14, 63, 179

Vorwärts. Pariser Signale aus Kunst, Wissenschaft, Theater, Musik und geselligem Leben (Előre. Párizsi jeladások a művészetről, tudományról, színházról, zenéről és társas életről.) — megjelent hetente kétszer. Párizs 1844. Szerk. Börnstein, 1844 nyarától Bernays. Munkatársai Heine, Herwegh, Marx, Engels, Ruge, Bernays stb. — 8, 23, 32

NÉVMUTATÓ

A

Aiszchülosz (i. e. 525—456) — görög tragédiaíró. — 126, 146, 209

Albrecht (a „próféta") (1788—1844) — Weitling egyik követője Svájcban, keresztény szocializmust hirdetett. — 38

Appianus, Alexandriai (i. sz. II. sz.) — „Róma története" szerzője, műve fényt vet a római polgárháborúk és osztályharcok hátterére. — 92

Argyll skót hercegi cím, amelyet a Campbell-család viselt, ebből a családból származott Jenny Marxnak, Marx feleségének nagyanyja; lásd még Campbell. — 135

Arisztotelész (i. e. 384—322) — 146

Aveling, Edward (1851—1898) — angol szocialista, orvos és természettudós, Marx leányának, Eleanornak férje. — 184, 193

Aveling, Eleanor lásd Marx.

B

Bailly, Jean-Sylvain (1736—1793) — francia politikus, a XVIII. sz.-i francia polgári forradalom alatt a nemzetgyűlés elnöke és Párizs polgármestere, girondista. 1793-ban kivégezték. — 47

Bakunin, Mihail Alexandrovics (1814—1876) — az anarchizmus egyik ideológusa, a marxizmus ellensége. 1869-ben csatlakozott az I. Internacionáléhoz; 1872-ben bomlasztó tevékenysége miatt kizárták. — 26, 80, 183

Balzac, Honoré de (1799—1850) — francia regényíró, a realista irányzat megindítója. Regényei kora francia társadalmának teljes képét adják. — 117, 127

Barbès, Armand (1809—1870) — francia forradalmár, kispolgári demokrata. — 30

Bauer, Bruno (1809—1882) — német filozófus, vallástörténész, a 40-es években a berlini ifjúhegeliánusok vezére. — 11, 22—23, 80

Bauer, Heinrich — német munkás, az Igazak Szövetsége egyik vezetője, a Kommunisták Szövetsége Központi Bizottságának tagja. — 31

Bayle, Pierre (1647—1706) — francia író, szkeptikus filozófus. Ő maga nem ateista, de munkáival, melyekkel a vallás dogmáit cáfolja, hozzájárult a vallásos előítéletek megsemmisítéséhez. — 96

Bebel, August (1840—1913) — a német szociáldemokrácia és a

II. Internacionále egyik alapítója és vezetője. Mint az 1869-ben Eisenachban megalakult Német Szociáldemokrata Munkáspárt vezetője — W. Liebknecht mellett —, a német egységnek „alulról jövő", forradalmi úton történő megvalósításáért harcolt. A német-francia háború (1870—71) idején internacionalista magatartást tanusított. Marx és Engels befolyása alatt és irányításával proletárforradalmi vonalon vezette az 1875-ben a lassalleánusokkal egyesült pártot, két fronton, a jobboldali és „baloldali" opportunisták ellen harcolva. „A munkásosztály erőinek előkészítése és összegyüjtése" időszakában „a munkásvezér példaképe" volt (Lenin). A nyilt reformizmussal (revizionizmussal) szemben erélyesen fellépett, de a gyakorlatban alkalmazkodott a német szociáldemokráciában és az egész II. Internacionálében megerősödött opportunizmushoz és egyik vezetője lett a német és a nemzetközi centrista irányzatnak. E korbeli hibáiért Lenin élesen bírálta. — 192, 216

Beck, Alexander — szabó; az Igazak Szövetsége egyik szervezője Magdeburgban. — 33

Becker, August (1814—1875) — német ujságíró, a 40-es években emigráns Svájcban, itt a weitlingi mozgalom propagandistája; 1852-től emigráns Amerikában. — 32

Becker, Johann Philipp (1809—1886) — az 1848-as német forradalom résztvevője, demokrata, később kommunista. Genfbe emigrál, egyike az I. Internacionále legaktívabb és Marxhoz és Engelshez legközelebb álló tagjainak. Kiadója az I. Internacionále közlönyének, a „Vorbote"-nak (Genf). — 55, 135, 139

Becker, Hermann (1820—1885) — német ujságíró és politikus, egy ideig a Kommunisták Szövetségének tagja, a kölni kommunista perben 5 évre elítélik. Később liberális, Köln főpolgármestere és a porosz főrendiház tagja. — 189

Beesly, Edward Spencer (1831—1915) — történetíró, londoni egyetemi tanár, az I. Internacionále alakuló gyűlésének elnöke; pozitivista. — 133

Behrends, Julius (Berends) — német kispolgári demokrata, nyomdatulajdonos, az 1848-as berlini nemzetgyűlésen a baloldal egyik képviselője. — 46

Bernstein, Eduard (1850—1932) — német szociáldemokrata. A szocialistaellenes törvény hatálybalépésekor Zürichben egyike a reformista háromcsillagos cikk szerzőinek. 1881 elejétől a „Sozialdemokrat" szerkesztője. A lapot Engels irányításával proletár, forradalmi szellemben szerkesztette. Az 1890-es évek kezdetén az angol trade-unionizmus és polgári közgazdasági irodalom hatására egyre inkább reformistává válik, Engels halála után nyiltan a marxizmus revizióját követeli. — 192, 194

Bismarck, Otto von (1815—1898) — 1861-től porosz miniszterelnök; 1867-től az Északnémet Szövetség kancellárja, 1871—1890-ig birodalmi kancellár; ő hozatta meg a szocialistaellenes kivételes törvényt. — 114, 139

Blanc, Louis (1811—1882) — francia kispolgári szocialista ujság-

író és történész; 1848-ban az ideiglenes kormány tagja, 1849—1870-ig emigráns Belgiumban, majd Angliában. — 156

Blanqui, Louis-Auguste (1805—1881) — francia forradalmár; utópista kommunista, tevékeny részt vett 1830—1870-ig a párizsi felkelésekben és forradalmakban. Életének 37 évét töltötte börtönben. „A blanquizmus — írta Lenin — az emberiségnek a bérrabságtól való megváltását nem a proletariátus osztályharca, hanem egy kis értelmiségi csoport összeesküvése" útján vélte elérhetőnek. — 30

Bornstedt, Adalbert von (1808—1851) — egykori porosz hadnagy; a „Deutsche Brüsseler Zeitung" kiadója, a porosz kormány titkos ügynöke. — 187

Bougeart, Alfred (1815—1882) — francia közíró és történettudós, kétkötetes munkát írt Maratról. — 47

Bradlaugh, Charles (1833—1891) — angol polgári radikális. Ellensége az önálló munkásmozgalomnak, amelyet ateista propagandával akart ellensúlyozni. — 184

Browning, Robert (1812—1889) — angol költő. — 119

Bucher, Lothar (1817—1892) — német politikus, 1848—1849-ben polgári demokrata; Londonba emigrált; 1864-től Bismarck bizalmasa. — 109

Büchner, Georg (1813—1837) — német költő és drámaíró, forradalmi demokrata, az „Emberi Jogok Társaságá"-nak alapítója (1834) Hessenben. — 31

Büchner, Ludwig (1824—1899) — német természettudós, vulgáris materialista. — 66

Buffon, George Louis Leclerc (1707—1788) — francia természettudós. — 150

Burns, Robert (1759—1796) — skót költő. — 126, 180

Bürgers, Heinrich (1820—1878) — a Kommunisták Szövetsége tagja, a kölni kommunista per fővádlottainak egyike, a 60-as évektől haladópárti. — 44

C

Cabet, Étienne (1788—1856) — francia utópista kommunista, a „Voyage en Icarie" című utópia szerzője. — 148

Campbell — skót arisztokrata család, amely az Argyll hercege címet viseli. Marxné nagyanyja (Philipp v. Westphalen felesége), Jeanie Wishart, az egyik legrégibb skót bárói családból származott, az ő édesanyja volt Campbell. — 117

Camphausen, Ludolf von (1803—1890) — porosz nagytőkés, a rajnai liberálisok vezére, 1848-ban porosz miniszterelnök. — 10, 22, 202—203, 204

Cervantes, Miguel de Saavedra (1547—1616) — spanyol író, a „Don Quijote" szerzője. — 127, 152

Claessen, Heinrich Joseph (1813—1883) — kölni orvos, rajnai liberális, Camphausen bizalmasa. — 203

Cluss, Adolf — a Kommunisták Szövetsége tagja, mérnök, Marx és Engels barátja, 1849 után Londonba, majd Amerikába emigrált. — 189

Cobbett, William (1763—1835) — angol közíró, a chartisták előfutára az általános választó-

jogért és a munkások helyzetének megjavításáért folyó harcban. — 126
Cooper, James Fennimore (1789—1851) — amerikai regényíró, hírések „Bőrharisnya" történetei. — 116
Cuvier, George (1769—1832) — francia természettudós, anatómus, az összehasonlító anatómia és őslénytan megalapozója. — 126—127

D

Dante, Alighieri (1265—1321) — 120, 126, 151—152, 165
Danyielszon, Nyikoláj Francevics (álneve Nyikoláj-on) (1844—1918) — orosz közgazdász, liberális narodnyik, a „Tőke" első kötetének első orosz fordítója. — 206
Darwin, Charles Robert (1809—1882) — angol természettudós, a fejlődéstan megalapítója. — 7, 72, 85, 127, 154, 158
Demuth, Helene (Lenchen) (1823—1890) — 51, 53, 60, 109, 111, 115, 119—120, 136—138, 143, 156, 160, 162—164, 167, 169—170, 172—173
Demuth, Marianne — Helene Demuth testvére, egy ideig ő is a Marx családnál lakott. — 170
Deprez, Marcel (1843—1918) — francia matematikus és fizikus, először kísérletezett az elektromos energia nagyobb távolságra való átvitelével. — 8
Dickens, Charles (1812—1870) — angol regényíró. — 162
Diderot, Denis (1713—1784) — francia materialista filozófus, a francia felvilágosodás egyik fő képviselője, regényíró, a Nagy Enciklopédia szerkesztője és kiadója. — 209
Dietzgen, Joseph (1828—1888) — német munkásíró, cserzővarga, materialista filozófus. Oroszországban és Amerikában élt emigrációban. — 82
Diez, Friedrich (1794—1876) — német nyelvész, a román nyelvek filológiájának megalapozója. — 146
Dolleschall, Laurenz (1790—?) — rendőrtanácsos, a „Rheinische Zeitung" cenzorja. — 10
Donkin dr. — londoni orvos. — 166
Dronke, Ernst (1822—1891) — német radikális ujságíró, „igazi" szocialista, később a Kommunisták Szövetsége tagja, a „Neue Rheinische Zeitung" munkatársa. A forradalom után Angliába emigrált s ott kereskedő lett. — 112
Dumas, Alexandre (Dumas père) (1802—1870) — francia regényíró. — 127

E

Eccarius, Georg (1818—1889) — német szabó, a Kommunisták Szövetsége vezetőségének és az I. Internacionále Főtanácsának tagja; több évig az Internacionále főtitkára; később az angol trade-unionista mozgalomban vett részt. — 39
Elsner, Karl Friedrich Moritz (1809—1894) — német kispolgári demokrata, a frankfurti nemzetgyűlés tagja. — 46
Engels Frigyes (1820—1895) — 11—12, 23—25, 51, 54—57, 73, 112, 120, 125, 133, 137—138, 140, 144, 164, 167, 169, 177—178, 182, 185—187, 192—194, 200, 202, 204—207, 213—218
Engels, Friedrich (1796—1860) — Engels Frigyes apja, textilgyá-

ros Barmenben és Manchesterben. — 112
Epikurosz (i. e. 341—270) — görög materialista filozófus. — 53
Esser — porosz igazságügyi hivatalnok Trierben, majd Berlinben, Marx apjának barátja. — 202
Ewerbeck, August Hermann dr. (1816—1860) — német orvos és ujságíró, emigráns Párizsban, az Igazak Szövetsége egyik vezetője, a Kommunisták Szövetségének tagja. — 37

F

Fawkes, Guy (1570—1606) — az angliai úgynevezett „lőporösszeesküvés" feje ; kivégezték. — 169
Ferrier, Louis-Auguste (1777—1861) — francia közgazdász és politikus. — 62
Feuerbach, Ludwig (1804—1872) — német materialista filozófus ; a társadalmi tudományok terén idealista. — 66, 80
Fielding, Henry (1707—1754) — angol regényíró, az angol erkölcsrajz műfajának alapítója. — 117, 127
Flaubert, Gustave (1821—1880) — francia realista regényíró. — 131
Flocon, Ferdinand (1800—1866) — francia radikális közíró és politikus, szociális demokrata, a „Réforme" egyik szerkesztője, az 1848-as ideiglenes kormány tagja. — 12, 187, 203—204
Frankel, Leó (1844—1896) — magyar szocialista, ötvösmunkás, a magyar és a nemzetközi szocialista mozgalom kiemelkedő alakja. A 60-as évek végén Franciaországban élt, az I. Internacionále párizsi csoportjainak egyik vezetője, a Párizsi Kommün munkaügyi minisztere. A Kommün bukása után Londonban, majd Magyarországon, Németországban, később ismét Franciaországban tevékenyen résztvett a szocialista mozgalomban, mint ujságíró és szervező. Marx és Engels barátja. — 175—176
Freiligrath, Ferdinand (1810—1876) — német forradalmi költő, 1848—1849-ben a „Neue Rheinische Zeitung" szerkesztőbizottságának tagja ; a Kommunisták Szövetsége tagja. Londonban az 50-es évek végén a német emigráció polgári demokrata elemeihez csatlakozik ; 1868-ban visszatér Németországba. — 105, 112, 262
Frigyes Vilmos III. (1770—1840) — porosz király (1797—1840). — 10
Fröbel, Julius (1805—1893) — német radikális publicista, a 40-es években a zürichi „Literarisches Comptoir" társtulajdonosa ; az 1848-as forradalomban kispolgári demokrata, később porosz állami szolgálatba lépett. — 203

G

Garnier-Pagés, Louis-Antoine (1803—1878) — francia politikus, mérsékelt demokrata, 1848-ban az ideiglenes kormány tagja. — 112
Goethe, Johann Wolfgang (1749—1832) — 126, 152, 209
Gógol, Nyikoláj Vasziljevics (1809—1852) — 127
Goncourt, Edmond de (1822—1896) és Jules de (1830—1870) — francia írók, romantikusok, az impresszionista stílus úttörői a francia irodalomban. — 131

Gracchusok — Tiberius (i. e. 162—133) és Gaius (i. e. 151—121) — a kisparasztság érdekeit kifejező agrár-forradalmi mozgalom vezérei az ókori Rómában. — 135

Grimm, Jacob (1785—1863) és Wilhelm (1786—1859) — német nyelvészek és irodalomtörténészek, mesekönyveik világszerte ismertek. — 108, 146

Guizot, François-Pierre-Guillaume (1787—1874) — francia polgári történész és politikus, monarchista, a pénztőke érdekeinek képviselője, 1840-től külügyminiszter, 1847-ben miniszterelnök. — 11, 24, 89, 198, 202—203, 206

H

Hansemann, David (1790—1864) — porosz nagytőkés, az 1848-as márciusi forradalom előtt a rajnai liberálisok egyik vezére; 1848-ban porosz pénzügyminiszter, rövid ideig miniszterelnök. — 10, 22

Harney, George Julian (1817—1897) — a chartisták balszárnyának vezetője, a „Northern Star", majd a „Democratic Review", a „Red Republican" s a „Friend of the People" szerkesztője. — 37, 187

Harring, Harro (1798—1870) — német költő, demokrata közíró, emigráns. — 37

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1770—1831) — 62, 65—68, 80—83, 86, 88, 90, 126, 129, 198, 200, 218

Heine, Heinrich (1797—1856) — 119, 126, 135, 202

Herwegh, Georg (1817—1875) — német politikai költő, kispolgári demokrata, a 60-as években lassalleánus. — 119, 202

Hirsch, Carl (1841—1900) — német szociáldemokrata ujságíró, 1878/79-ben élesen bírálta a szociáldemokrata párt vezetői egy részének a szocialistaellenes törvény életbelépte után elfoglalt opportunista és likvidátori álláspontját. — 192—194

Höchberg, Karl (1853—1885) — német szocialista; gazdag kereskedő fia, anyagilag támogatta a szociáldemokrata sajtót; a szociáldemokrata mozgalmat reformista útra próbálta terelni. Az ő, Richter néven kiadott folyóiratában jelent meg a háromcsillagos likvidátori cikk, melynek ő is egyik társszerzője volt. — 192

Hoffmann, Ernst Theodor Amadeus (1776—1822) — német író, romantikus, fantasztikus elbeszéléseket írt. — 116

Homérosz (i. e. kb. IX. század) — 116, 170

Hugo, Victor (1802—1885) — francia romantikus költő és regényíró, polgári radikális; III. Napoleon császársága alatt emigráns Angliában. — 153

Humboldt, Alexander (1769—1859) — német természettudós, IV. Frigyes Vilmos bizalmas embere. — 11, 141

Huxley, Thomas Henry (1825—1895) — angol természettudós, a természettudomány, különösen a darwinizmus népszerűsítője. — 155

I

Imbert, Jacques (1793—1851) — francia forradalmár, blanquista, 1835—1848 emigráns Belgiumban, a februári forradalom után, az ideiglenes kormány alatt, a Tuileriák parancsnoka. — 203

J

Jacobi, Abraham — kölni orvos, a Kommunisták Szövetsége tagja, a kölni kommunista per vádlottja; a börtönből való szabadulása után Amerikában élt. — 189
János, (irodalmi álneve Philalethes) (1801—1873) — szász herceg, majd Szászország királya (1854—1873); lefordította Dante „Isteni színjátékát". — 10
Jones, Ernest Charles (1819—1869) — a chartista balszárny egyik vezetője, ügyvéd és költő; a „Notes to the People" és a „People's Paper" szerkesztője. — 187
Jottrand, Lucien Leopold (1804—1877) — belga ügyvéd és publicista, republikánus, résztvett az 1830-as forradalomban, 1847-ben a brüsszeli Demokrata Társaság elnöke. — 203—204
Juvenalis, Decimus Junius (i. sz. 60—140) — római költő, szatírikus. — 151

K

Kálvin János (1509—1564) — 95
Kant, Immanuel (1724—1804) — német idealista filozófus. — 66—67
Kautsky, Karl (1854—1938) — a német szociáldemokrácia és a II. Internacionále egyik vezetője és ideológusa. A II. Internacionále centrista áramlatának főképviselője. Az első világháború éveiben szociálpacifista, végérvényesen szakított a marxizmussal, átpártolt az imperialista burzsoázia táborába és a Szovjetunió elkeseredett ellensége lett. — 216, 217
Kepler, Johann (1571—1630) — német csillagász, az újkori csillagászat megalapozója. — 209
Kinkel, Gottfried Johann (1815—1882) — német költő és politikus, kispolgári demokrata, 1850-től emigráns Londonban, Amerikában, Svájcban. — 179
Kock, Paul de (1794—1871) — francia regényíró. — 127
Kriege, Hermann (1820—1850) — német radikális ujságíró, Feuerbach híve; megszervezte az Igazak Szövetsége newyorki csoportját, „igazi szocialista"; a newyorki „Volkstribun" szerkesztője. — 37—38
Kuhlmann, Georg (1812—?) — a Weitling-mozgalom egyik vezetője Svájcban, ú. n. „igazi szocialista"; később az osztrák kormány szolgálatában provokátor. — 38

L

Lafargue, Laura lásd *Marx*.
Lafargue, Paul (1842—1911) — francia szocialista, publicista, történetíró, irodalmi kritikus; a francia munkásmozgalom marxista szárnyának egyik vezetője; kiváló propagandista. 1860—1870 és 1872—1880 emigráns Londonban; Marx veje. — 173, 184, 193
Lafayette, Marie-Joseph marquis de (1757—1834) — francia tábornok és politikus, girondista, 1789-ben a párizsi nemzetőrség parancsnoka, 1792-ben külföldre szökött. — 47
Lajos Fülöp (1773—1850) — francia király (1830—1848). — 31, 127
Lajos XIV. (1638—1715) — francia király (1643—1715). — 96
Lamartine, Alphonse-Marie-Louis

de (1790—1869) — francia költő, történetíró és politikus, liberális, a februári forradalom győzelme után alakult ideiglenes kormány külügyminisztere. — 12

Lankester, Edvin Ray (1847—1929) — angol zoológus. — 53

Lassalle, Ferdinand (1825—1864) — német író és politikus; a német munkásmozgalom történetében jelentős szerepe volt. Az 1860-as évek elején, amikor a munkásmozgalom Németországban fellendült, Lassalle megalapította (1863) az Általános Német Munkásegyletet s ezzel megteremtette a német munkásság első, a polgári demokrata pártoktól független politikai tömegszervezetét. Ez Lassalle történelmi jelentősége. Lassalle ennek a szervezetnek politikáját Bismarck politikájával igyekezett egybehangolni. Bismarckkal már az Egylet megalapítása előtt titkos egyességre lépett, az Egyletet Bismarck hozzájárulásával alapította és a junker-nagybirtokos-burzsoá állammal való megegyezés útjára irányította. Lassalle a német szocialista mozgalom reformista áramlatának elindítója. — 109, 119, 182

Lavoisier, Antoine-Laurent (1743—1797) — francia természettudós, vegyész. — 75—76

Lavrov, Pjotr Lavrovics (1823—1900) — orosz szociológus és publicista, narodnyik, 1870-től emigrációban; az I. Internacionále tagja, a Párizsi Kommün résztvevője; az ú. n. „orosz szubjektív szociológiai iskola" megalapítója; a Zürichben és Londonban megjelent „Vperjod" szerkesztője; Marx és Engels barátja. — 57

Lelewel, Joachim (1786—1861) — lengyel történetíró, az 1830. évi forradalom résztvevője, emigráns Belgiumban, a brüsszeli nemzetközi Demokrata Társaság egyik vezetője. — 203—204

Lessing, Gotthold Ephraim (1729—1781) — német drámaíró, költő és kritikus, a német burzsoázia irodalmi előharcosa az abszolutizmus elleni küzdelemben. — 152

Lessner, Friedrich (1825—1910) — német szabómunkás, a Kommunisták Szövetségének tagja, a kölni kommunista per vádlottainak egyike; 1856 óta Londonban emigráns; az I. Internacionále Főtanácsának tagja; Marx és Engels barátja. — 39, 56

Lever, Charles James (1806—1872) — ír romantikus regényíró. — 127

Liebig, Justus von (1803—1873) — német természettudós, az agrokémia megalapítója. — 155

Liebknecht, Wilhelm (1826—1900) — a német szociáldemokrácia és a II. Internacionále egyik megalapítója és vezetője. Az 1848—1849-es forradalom után Londonban élt (1862-ig). Itt Marx befolyása alatt szocialista lett. 1869-ben, Bebellel együtt, a Németországi Szociáldemokrata Munkáspárt („eisenachiak") alapítója. Számos elvi és taktikai hibájáért Marx és Engels élesen bírálta. A gothai egyesüléssel (1875) kapcsolatban elkövetett súlyos hibákért is elsősorban Liebknecht felelős. Gyakran hirdette a békés, „kulturális" forradalom lassallei eszméjét. Agitációs tevékenységében kifejeződő forradalmi lelkesedése mégis szorosan összefűzte a német

munkásmozgalom forradalmi szárnyával. Lenin a „Mi a teendő?"-ben (1902), mint a néptribun példaképét jellemzi. —51, 110, 179, 192
Lincoln, Abraham (1809—1865) — az Egyesült Államok elnöke (1861—1865), a republikánus párt vezére, az amerikai polgárháborúban az északi államok harcának irányítója a rabszolgatartó déliek ellen. — 118
List, Friedrich (1789—1846) — német polgári közgazdász, a védővámrendszer híve. — 62
Lochner, Georg — német asztalos, a Kommunisták Szövetsége tagja; Londonban az I. Internacionále Főtanácsának tagja. — 39
Longuet, Charles (1833—1903) — francia szocialista ujságíró, proudhonista, az I. Internacionále tagja, a Párizsi Kommün résztvevője, Marx veje. — 160, 184, 193
Longuet, Heinrich (Harry) (1878—1883) — Marx unokája. — 172
Longuet, Jean (1876—1938) — Marx unokája; francia szocialista, centrista. — 160, 168, 170
Longuet, Jenny lásd Marx, Jenny
Luther Márton (1483—1546) — 95

M

MacCulloch, John Ramsay (1789—1864) — angol polgári közgazdász és statisztikus. — 154
Manteuffel, Otto Theodor (1805—1882) — porosz reakciós politikus, 1848-tól belügyminiszter, 1850—1855 miniszterelnök. — 207
Marat, Jean-Paul (1743—1793) — francia politikus, a forradalmi kispolgárság egyik legkiválóbb vezére a XVIII. századi francia polgári forradalomban, az „Ami du Peuple" („Népbarát") c. lap szerkesztője. — 47
Marryat, Frederic (1792—1848) — angol regényíró, kalandos tengerész-történeteket írt. — 116, 118
Marx, Edgar (1847—1855) — Marx Károly fia. — 169, 172
Marx, Eleanor (Tussy) (1855—1898) — Marx legfiatalabb leánya, Edward Aveling felesége, tevékenyen részt vett az angol és a nemzetközi munkásmozgalomban. — 52, 56—57, 60, 108, 136, 158, 162, 176, 184, 193
Marx, Franziska (1851—1852) — Marx Károly leánya. — 170
Marx, Guido (1849—1850) — Marx Károly fia. — 170
Marx, Heinrich (1782—1838) — trieri ügyvéd, Marx Károly apja. — 22, 169, 202
Marx, Jenny (szül. von Westphalen) (1814—1881) — Marx Károly felesége. — 23, 28, 52, 101, 112, 118—119, 134—135—136—137, 140—141, 143, 156, 160, 163, 166—167—168, 172—173, 180, 193—194
Marx, Jenny (1844—1883) — Marx legidősebb leánya, Charles Longuet felesége. — 51—52, 58, 107—108, 115, 136, 142, 160, 165, 167, 169, 172, 176, 184, 193
Marx, Laura (1846—1911) — Marx második leánya, Paul Lafargue felesége. — 107—108, 112, 115, 136, 173, 176, 184, 193
Mazzini, Giuseppe (1805—1872) — olasz forradalmár, az olasz nemzeti szabadságmozgalom egyik legjelentékenyebb vezére, polgári demokrata, republikánus, 1848 után emigrált és elnöke volt a londoni „Európai Demokratikus Bizottságnak", amely Európa valamennyi republiká-

nus mozgalmát egyesíteni akarta. Az I. Internacionálét megkísérelte befolyása alá vonni. — 26, 31, 34

Mentel, Christian Friedrich — berlini szabó, az Igazak Szövetségének tagja, a berlini kommunista per (1846) egyik vádlottja, kiszabadulása után Amerikába emigrált. — 33

Meyer, Siegfried (1840—1872) — német szocialista. 1866-ban Amerikába emigrált. Tevékenyen résztvett az I. Internacionále newyorki szekciójának megszervezésében. — 217

Mignet, François-Auguste-Marie (1796—1884) — francia liberális történetíró. — 89

Moleschott, Jakob (1822—1893) — német fiziológus; vulgáris materialista. — 66, 155

Moll, Joseph (1812—1849) — kölni órás, tagja az Igazak Szövetségének Párizsban, a londoni Kommunista Munkás Művelődési Egylet egyik alapítója, a Kommunisták Szövetségének tagja, elesett a badeni felkelésben. — 31, 39

Motteler, Julius (1838—1908) — német szociáldemokrata, 1879-ben kiutasították Németországból. Zürichben megszervezte a „Sozial-Demokrat" illegális szállítását Németországba, ezért kapta a „vörös postamester" melléknevet. 1888-tól Londonban élt. — 174

N

Napoleon, I. (1769—1821) — francia császár (1804—1814). — 44, 62

Napoleon III., Louis Bonaparte (1808—1873) — francia császár (1852—1870). — 14, 127, 153, 204

Napoleon herceg, Joseph-Charles-Paul Bonaparte (gúnyneve Plonplon) (1822—1891) — III. Napoleon unokaöccse, a „baloldali" bonapartisták vezére. — 14

Nothjung, Peter (1821—1880) — szabó, a kölni munkásegylet tagja, a kölni kommunista per egyik fővádlottja; később lassalleánus. — 189

O

O'Connor, Feargus Edward (1794—1855) - chartistavezér, a „Northern Star" kiadója. — 187

Oppenheim, Max — Marx barátjának Kugelmannak sógora, prágai kereskedő. — 166

Owen, Robert (1771—1858) — angol utópista szocialista. — 187

P

Palmerston, Henry John Temple, lord (1784—1865) — angol liberális politikus 1830—1841 és 1846—1852 külügyminiszter, 1855—1858 és 1859—1865 miniszterelnök; az európai demokratikus mozgalmak ellen irányuló külpolitikát folytatott. — 14, 25, 205, 207

Pfänder, Karl (kb. 1818—1876) — német munkás, miniatűrfestő, a Kommunisták Szövetsége Központi Bizottságának és az I. Internacionále Főtanácsának tagja. — 39

Philalethes, lásd *János*

Plon-plon lásd *Napoleon* herceg

Priestley, Joseph (1733—1804) — angol vegyész és fizikus, materialista filozófus. — 74—75

Proudhon, Pierre-Joseph (1809—1865) — francia közgazdász, politikus, a tőkés rendszer kispolgári bírálója; a tőketulajdon rendszerével szembeállította a kistermelők rendjét, akik az önnön munkájukkal előállított termékeket egymás közt, a végzett munka arányában, az „ingyen hitelt" nyujtó „népbank" által kibocsátott csereutalványok segítségével cserélnék ki. Ellenezte a proletariátus részvételét a politikai harcban, mindenféle szövetkezetek alapítását javasolta, amelyek mintegy a kapitalizmus háta mögött építenék fel a szocializmust. Proudhon nézeteit Marx „A filozófia nyomora" c. művében (1847) megsemmisítő bírálatnak vetette alá. — 11, 24, 80, 138, 147, 200, 207

Puskin, Alexandr Szergejévics (1799—1837) — 127, 214

R

Rau, Karl Heinrich (1792—1870) német polgári közgazdász. — 62

Renan, Ernest (1823—1892) — francia történetíró és idealista filozófus, a „Jézus élete" című mű szerzője. — 80

Ricardo, David (1772—1823) — angol közgazdász, a klasszikus politikai gazdaságtan utolsó nagy képviselője. — 76, 155

Richter lásd *Höchberg*

Riehl, Wilhelm Heinrich (1823—1897) — német kultúrtörténész. — 62

Rodbertus-Jagetzow, Karl (1805—1875) — porosz földbirtokos, közgazdász, a porosz junker „államszocializmus" ideológusa. — 74, 76

Röser, Peter Gerhardt (1814—1865) — cigarettakészítő, a kölni Munkás Művelődési Egylet elnöke, a Kommunisták Szövetségének tagja, a kölni kommunista per egyik vádlottja, az előzetes vizsgálat során áruló módon viselkedett; később lassalleánus. — 189

Rousseau, Jean-Jacques (1712—1778) — 170

Ruge, Arnold (1802—1880) — német író és politikus, baloldali hegeliánus; 1844-ben Marx-szal együtt adta ki a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-t. 1848—49-ben kispolgári demokrata, 1866-tól Bismarck híve. — 11, 23, 109, 202, 206

S

Saint-Paul, Wilhelm (kb. 1815—1852) — porosz tiszt, a „Rheinische Zeitung" cenzora. — 23

Schaper von — 1837—1842 trieri kerületi kormányfőnök, 1842—1845 a rajnai tartomány kormányfőnöke. — 198

Schapper, Karl (1813—1870) — német forradalmár, az Igazak Szövetsége, majd a Kommunisták Szövetsége egyik vezetője. A Szövetség szakadása után (1850) Willichhel együtt a Marx ellen harcoló „baloldali" frakciót vezeti. Később újból Marx híve lett. 1865-ben az I. Internacionále Főtanácsának tagja. — 30, 31, 178

Scheele, Karl Wilhelm (1742—1786) — svéd vegyész. — 74—75

Schlöffel, Gustav Adolf (1828—1849) — német demokrata, a radikális berlini „Volksfreund" szerkesztője, a baden-pfalzi felkelés harcainak aktív résztvevője. — 44

Schorlemmer, Karl (1834—1892) — német vegyész, a vegytan professzora Manchesterben, kommunista, Marx és Engels barátja. — 52.

Schöler, Lina — kölni tanítónő, a Marx-család barátja, a 40-es évek közepén Edgar von Westphalennek, Marxné bátyjának, jegyese. — 115

Schramm, Karl August — német közgazdász, a 70-es évektől részt vesz a szociáldemokrata mozgalomban, a Höchberg-féle reformista, „Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik" munkatársa, később eltávolodik a szocializmustól. — 192

Schramm, Konrad (1822—1858) — német ujságíró, a Kommunisták Szövetsége tagja, a „Neue Rheinische Zeitung Politisch-Ökonomische Revue" egyik kiadója, Londonba, majd Amerikába emigrál. — 103

Schulze-Delitzsch, Franz Hermann (1808—1883) — német polgári közgazdász, haladópárti; a munkásosztály politikai mozgalmát ellenezte, kisipari szövetkezetek alapítását propagálta. — 46

Schweitzer, Johann Baptist von (1833—1875) — német újságíró, Lassalle halála után az Általános Munkásegylet (1865—1871) elnöke. A bismarcki politika képviselője a munkásmozgalomban, „porosz királyi szociáldemokrata" (Marx). — 139

Scott, Walter (1771—1832) — skót költő és író, főleg skót történelmi tárgyú regényeket írt. — 116—117—118, 127

Scsedrin, Mihail Jevgrafovics Szaltükov írói álneve (1826—1889) — orosz szatírikus, minden műve éles tiltakozás a jobbágyrendszer, a nemesi uralom, a bürokrácia ellen. — 127

Shakespeare, William (1564—1616). — 116, 126, 152, 165, 170, 209

Singer, Paul (1844—1911) — a német szociáldemokrácia egyik vezetője, 1887-től a pártvezetőség tagja. — 193—194

Smith, Adam (1723—1790). — 70, 154

Sorge, Friedrich Albert (1828—1906) — német szocialista, 1849 után emigráns Londonban, majd 1852-től New Yorkban; ott 1866-ban alapítója az „Általános Munkásegyletnek", mely az I. Internacionáléhoz csatlakozott; a Főtanács New Yorkba helyezése (1872) után az Internacionále főtitkára; állandó levelezést folytatott Marx-szal és Engels-szel. — 52

Spartacus (meghalt i. e. 71-ben) — a legnagyobb római rabszolgafelkelés vezetője. — 209

Stein, Lorenz von (1815—1890) — német történész, közgazdász, szociológus, államjogász, a „szociális monarchia" híve; „Sozialismus und Kommunismus des heutigen Frankreichs" c. könyve (1842) először ismertette német nyelven igen részletesen a francia utópista szocializmust. — 46, 62

Stieber, Wilhelm (1818—1890) — a porosz titkosrendőrség vezetője, a legdurvább hamisításokkal, megvesztegetésekkel szervezte meg 1852-ben a kölni kommunista pert. Az 1866-os és 1870/71-es háború idején a porosz kémszolgálat vezetője. — 178

Stirner, Max (Kaspar Schmidt írói neve) (1806—1856) — német

ujságíró, baloldali hegeliánus filozófus, a kispolgári individuális anarchizmus képviselője. — 80

Strauss, David Friedrich (1808—1874) — német filozófus és bibliakritikus. Könyve „Das Leben Jesu" (1835), mint Engels mondja: „az első szó, amely bizonyos előretörést mutat az ortodox hegelianizmus határain túl". — 80

Struve, Gustav (1805—1870) — német kispolgári demokrata, az 1848—49-es badeni felkelés egyik vezetője, a forradalom után Amerikába emigrált. —143

T

Tacitus, Publius Cornelius (i. sz. 66—117) — római történetíró. — 151

Thierry, Augustin (1795—1856) — francia liberális történetíró. —89

Thiers, Louis-Adolph (1797—1877) — francia burzsoá történetíró és politikus, a Párizsi Kommün hóhéra. — 89

Thuküdidész (i. e. 460—400) — görög történetíró. — 153

Tolain, Henri-Louis (1828—1897) — francia munkás, proudhonista, az I. Internacionále francia tagozatának egyik alapítója; A Párizsi Kommün idején átment a versaillesiakhoz; később szenátor. — 123

Tupper, Martin Farquhar (1810—1889) — az 50-es években és a 60-as évek elején rendkívül népszerű angol költő; a fellengős laposság megtestesítője. — 209

Tussy lásd *Marx*, Eleanor.

U

Urquhart, David (1805—1877) — angol politikus. A „Free Press" és a „Diplomatic Review" (1866—1877) c. lapok kiadója; Palmerston külpolitikáját támadta oroszellenes és törökbarát álláspontból. — 204

V

Venedey, Jacob (1805—1871) — német radikális publicista és politikus, a Számkivetettek Szövetségének egyik alapítója, 1848—49-ben a frankfurti nemzetgyűlés tagja, mérsékelt liberális. — 30

Vico, Giovanni Batista (1668—1744) — olasz filozófus és történetíró. — 130—131

Vogt, Karl (1817—1895) — német kispolgári demokrata, a frankfurti nemzetgyűlés (1848—49) balszárnyának egyik vezetője; vulgáris materialista; egyik politikai brosúrájában (1859) galád rágalmakkal illette Marxot és a Kommunisták Szövetségét; Marx „Vogt úr" c. könyvében (1860) leleplezte Vogtot, mint a demokrácia árulóját és III. Napoleon fizetett ügynökét. — 14—15, 25, 66, 151, 178, 207

Vollmar, Georg Heinrich (1850—1922) — német szociáldemokrata, 1890-től szélsőjobboldali reformista. — 192

Voltaire, François-Marie (1694—1778). — 96, 170

W

Weber, berlini ügyvéd, igazságügyi tanácsos, Marx meghatalmazottja a „Nationalzeitung" (Vogt-ügy) elleni kereset benyújtására. — 202

Weitling, Wilhelm (1808—1871) — német munkás, szabó, forradalmi utópista. — 32, 33—35, 38

Westphalen, Edgar von (1819—1890) — Jenny Marx fivére, Marx iskolatársa a trieri gimnáziumban, a Kommunisták Szövetségének tagja, később Amerikába emigrált. A 60-as években visszatért Németországba.— 106, 166, 170

Westphalen, Ferdinand (1799—1876) — Marx feleségének féltestvére, szélső reakciós porosz bürokrata, 1850—1858 belügyminiszter. — 11

Westphalen, Jenny lásd *Marx*

Westphalen, Karoline (von Heubel) (meghalt 1856) — Ludwig von Westphalen második felesége, Marx anyósa. — 106

Westphalen, Ludwig (1770—1842) — Jenny Marx apja; porosz kormányfőtanácsos. — 140, 170

Weydemeyer, Joseph (1818—1866) — német szocialista, Marx és Engels barátja, a Kommunisták Szövetsége tagja, az 1848—49-es forradalom harcosa, 1851-től emigráns Amerikában. Szocialista ujságok kiadója és munkatársa. 1852-ben kiadja New Yorkban a „Die Revolution" című folyóiratot, melynek első füzetében jelent meg Marx: „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája". Az amerikai német munkásmozgalom egyik vezetője. Ezredes az amerikai polgárháborúban. — 101—102, 104, 109, 111, 215

Weydemeyer, Louise (szül. Lüning) — Joseph Weydemeyer felesége. — 101, 105, 189

Willich, August (1810—1878) — volt porosz hadnagy, a badeni felkelésben (1849) mint szabadcsapat vezetője vett részt (Engels volt a segédtisztje); a Kommunisták Szövetsége tagja, a szakadás után Schapperrel együtt a Marx-ellenes frakció vezetője. — 50, 179, 215

Wolf, Christian (1679—1754) — német idealista filozófus, népszerűsítette és vulgarizálta a leibnizi filozófiát. — 66

Wolff, Wilhelm (1809—1864) — német kommunista, 1846-tól Marx és Engels legszorosabb barátja és munkatársa; a Kommunisták Szövetsége Központi Vezetőségének tagja; a „Neue Rheinische Zeitung" szerkesztőségének tagja; 1851-től emigráns Angliában. Emlékének ajánlotta Marx a „Tőke" I. kötetét. — 39, 48, 50, 109, 112, 125

Z

Zola, Émile (1840—1902) — francia naturalista regényíró. — 131

Ferdinand Freiligrath:

A „Neue Rheinische Zeitung" bucsúszava 1849 május 19

(Eredetijét lásd a 73. old. előtt)

Rajtam sebet nem nyilt ellen ütött,
Vesztem sunyi furfang okozta;
Szennyeskezű nyugati kalmükök
Álnok csele ölt meg orozva!
Lesből döfött le a gyilkos gerely,
Orv kéztől kellett elesnem,
Így terült ifjúi erőben el
Rebellis, büszke testem.

Vonagló gúny dacos ajkamon,
Villámló kard a kezemben,
Végszóm halódva is: „Forrada-
[lom!"
A dicső vég így ért el engem.
A porosz meg a cár sírhelyemet
Örömest szórná be sóval —
De a Pfalz s a magyar sortűzzel
[temet.
Háromszor felcsattanóval!

S a göröngyöt rám a proletár
Dolgos, kemény keze dobja,
Ki szakadt gunyába öltözve jár
S munkától kérges a jobbja.
Virággal is betakarja sebem,
Május friss zöldje közte;
Munkája után koszorúba nekem
Felesége s lánya kötözte.

Harcos világ te, s küzdő sereg,
Búcsút kell mondanom hát,
Búcsút, ti lőporos harcterek,
Búcsút, ti kardok, ti kopják!
Búcsút — de örökre nem megyek
[el,
Nem hal meg, testvérek, a szellem!
Már holnap a holt csörtetve kel
S még jobban vív új hadak ellen!

Ha az utolsó korona mint cserép
Törik össze a tűzben, a vészben
S „bűnös"-t legutólszor mond a nép,
Vele ott leszek új harcra készen!
Duna s Rajna mellett, hol kard s
[ige kell
És trónok hevernek a porban,
A száműzött lázadó ott menetel
A néppel egy csatasorban!

Gáspár Endre fordítása

Az Internacionále Szervezeti Szabályzatának elvi része

(Eredetijét lásd a 113. old. előtt)

A munkásosztály felszabadítását magának a munkásosztálynak kell kiharcolnia. A munkásosztály felszabadításáért folyó harc egyenlő jogokért és kötelességekért,* minden osztályuralom megszüntetéséért vívott harcot jelent. A szolgaság minden formájának, a szociális nyomornak, szellemi elkorcsosodásnak és politikai függésnek alapja a munkás gazdasági alárendeltsége azoknak, akik monopolizálják a munkaeszközöket, azaz az élet forrásait. Ezért a munkásosztály gazdasági felszabadítása az a nagy cél, amelynek mint eszközt minden politikai mozgalmat alá kell rendelni. Eddig minden erőfeszítés, amely e nagy célra törekedett, vereséget szenvedett azért, mert hiányzott az összetartás minden egyes országban a sokfajta munkaág között és mert nem volt testvéri szövetség a különböző országok munkásosztályai között. A munka felszabadítása nem helyi vagy nemzeti, hanem társadalmi kérdés, amely valamennyi országra kiterjed, ahol modern társadalom áll fenn. Megoldása megköveteli a leghaladottabb országok — gyakorlati és elméleti — együttműködését.

---

* A német szövegben „egyenlő jogokért is kötelességekért" helyett: „nem új osztálykiváltságokért, hanem...".

TARTALOM

Engels Marxról és a marxizmusról

Beszéd Marx Károly sírjánál 1883 március 17 7
Marx Károly 1877 június 10
Marx Károly élete 1892 22
A „Kommunisták Szövetsége" történetéhez c. műből 1885 október 8 29
Marx és a „Neue Rheinische Zeitung" (1848—49) 1884 március 41
Levél W. Liebknechthez. London, 1883 március 14 51
Levél F. A. Sorgehoz. London, 1883 március 15 52
Levél J. Ph. Beckerhez. London, 1883 március 15 55
Levél F. Lessnerhez. London, 1883 március 15 56
Marx Károly halálára 1883 április 28 57
Marx Károly: „A politikai gazdaságtan bírálatához" c. művéről 1859 61
A marxi történelemfelfogás alapgondolata. A Kommunista kiáltvány 3. német kiadásának előszava 1883 72
A marxi értéktöbblet jelentőségéről 1885 74
A történelem Marx által felfedezett nagy mozgási törvénye 1885 78
Marx történelmi materializmusa 1886 80

Felesége és leánya Marxról

Jenny Marx. Két levél Weydemeyerhez és feleségéhez
1850 május 20 101
1861 március 11 105
Eleanor Marx. Marx Károly. Néhány odavetett jegyzet 1895 113

Barátai és tanítványai Marxról

Paul Lafargue. Emlékezések Marxra 1890 123
Wilhelm Liebknecht. Emlékezések Marxra 1896 143
Frankel Leó levele Marxhoz. Vác, államfogház, 1881 december 18 175

Oldal

Friedrich Lessner. Egy munkás emlékezései Marx Károlyra. Halálának tizedik évfordulójára 1893 március 14 177
F. A. Sorge. Március 14-ére 1903 186
August Bebel. A londoni kanosszajárás 1880 decemberében 192

Marx: Önéletrajzi adatok

Előszó „A politikai gazdaságtan bírálatához" c. műhöz 1859 január 197
Levél Weber berlini ügyvéd igazságügyi tanácsoshoz. Manchester, 1860 március 3 202
Levél N. F. Danyielszonhoz Pétervárra. London, 1868 október 7 206
Kérdések és feleletek 209

Függelék

M. Glasser. Marx Károly munkamódszeréről 213
Időrendi adatok Marx életéből 221

Mutatók

Források 243
A kötetben megnevezett ujságok és folyóiratok 245
Névmutató 248

KÉPMELLÉKLETEK

Marx Károly ..... címlap előtt
Marx szülővárosa, Trier a XIX. század első negyedében 16. után
Marx szülőháza Trierben ..... 17. előtt
A 11. Feuerbach-tézis kézirata (Brüsszel 1845) ..... 32. után
5—7, rue d'Alliance. Ebben a brüsszeli házban lakott Marx 1845 májustól 1846 májusig ..... 33. előtt
Marx 1861-ben ..... 48. után
Marx felesége, Jenny von Westphalen ..... 49. előtt
„Világ proletárjai egyesüljetek !" — A Kommunisták Szövetsége „Kommunistische Zeitschrift" című folyóiratának első és egyetlen, Londonban, 1847 szeptemberében kiadott számának címlapja, amelyen ez a jelszó először jelent meg nyomtatásban ..... 64. után
„A Kommunista Párt kiáltványa" első kiadása, London 1848 február ..... 65. előtt
A „Neue Rheinische Zeitung" utolsó, vörös nyomással megjelent száma. (Freiligrath versének fordítását lásd a 262. oldalon) ..... 73. előtt
A fiatal Engels ..... 80. után
A kölni kommunista per tárgyalása 1852 októberében. Egykorú rajz a lipcsei „Illustrierte Zeitung"-ból ..... 81. előtt
Engels Frigyes ..... 96. után
28, Dean Street, Soho. Ebben a londoni házban lakott Marx 1850-től 1856-ig ..... 97. előtt
Marx 1867-ben ..... 112. után
Az Internacionále tagsági igazolványa ..... 112. „
Az Internacionále tagsági igazolványának hátlapja. Az Internacionále szervezeti szabályzata elvi részének szövegével, angol, francia és német nyelven. (A fordítást lásd 263. old.) ..... 113. előtt

Az Internacionále Főtanácsának jelenléti íve 1870 szeptembertől—decemberig. Marx november 22-e kivételével minden ülésen résztvett ..... 113. előtt
Marx levele Engelshez a „Tőke" első kötete korrekturájának befejezése alkalmából. 1867 augusztus 16, éjjel 2 óra ..... 128. után
A „Tőke" első kötete első kiadásának címlapja ..... 129. előtt
Egy oldal Marx orosz nyelvtani jegyzeteiből (1869 november) ..... 160. után
Két oldal Flerovszkij „A munkásosztály helyzete Oroszországban" c. könyvéből (Pétervár 1869), melyet Marx szótárral olvasott; az ismeretlen szavakat a lap szélére kiírta (1869—1870) ..... 161. előtt
1, Modena Villas, Maitland Park Road. Ebben a londoni házban lakott Marx 1864-től haláláig ..... 176. után
Marx sírja a londoni Highgate-temetőben ..... 177. előtt

Javítandó:

A 128. old. után levő képmelléklet aláírásában *1869* helyett *1867.*

Szerkesztette: Czóbel Ernő. — Műszaki vezető: Gortvai Tivadar.

(130) — 2173. Franklin-nyomda N. V. Budapest, VIII., Szentkirályi-utca 28.
Felelős: Janka Gyula igazgató.